2.92і

1

О. Д(умин)

Вражіння з Фаддетії

Сторін: 1–47.

О.Д.

Враження із Раддепії[1]

На пароплаві – Через Фінляндію.

Дня 10ого жовтня 1920р я з гуртом ма. товаришами явився до радянського представника по справам полонених в Штеттіні де остаточно полагоджено формальности відносно нашого переїзду в Росію і де повідомлено нас, що пароплав „Кієв" на котрому ми мали виїхати, відходить на другий день о четвертій годині по полудні із штеттінської пристані.

Около години першої по полудні на другий день т.є 11ого жовтня були ми вже на пристані. Біля пароплава вже метушилося як на базарі, зі всіх сторін прибували полонені несучи зі собою, звичайно в мішках або малих ящиках свої скромні доробітки. Многого із ~~полонених~~ них, ~~котрі~~ поженилось вже в полоні і тепер вертали домів з жінками та дітьми, тому ~~не даво, що~~ ся товпа була дещо лише різноманітною чим інші того рода транспорти.

„Кієв" з котрим ми тепер познакомилися ближче, зовсім не представлявся так імпозантно як се ми собі раньше уявляли, його розміри не переходили розмірів звичайних річних пароплавів і певно передтим роля його мусїла бути далеко скромнійша, бо тепер коли Німеччина мабуть дві третини своїх кораблів мусїла віддати антанті „Кієв" призначено для плавання по Балтицькому морю.

До пристані прибували полонені

1) Раддепія – Совдепія

Впечатления из Родопите

групами по двайцять - тридцять чоловік, по більшій части з червоними прапорами, на яких виднілися різні комуністичні кличі. Хотяй деякі групи прибули й без прапорів але у всіх на грудях пишалися "червоні китиці", стяжки й пятираменні большовицькі звізди. Спочатку дивним мені показалося, що ніде не чути було в так великому гурті ні звука української мови, тільки пізніще довідавсь, що сей транспорт призначений виключно для полонених із N табора для полонених, котрі дісталися в полон ще в 1915р. - вихідців північних російських губерній. Українці мали їхати слідуючим транспортом.

Около четвертої години по полудні явився на пристані радянський представник по справам полонених та капітан корабля і началося всаджування (посадка) на пароплав. За годину все було готове, роздався оглушаючий, протяжний свист корабельної сирени і „Кієв" рушив в далеку путь, уносячи на собі від берегів Німеччини дві тисячі людий, котрим через кілька літ німецька земля була мачухою, хотяй з другого боку й правдивою школою життя. Треба було бачити яка радість сяла на огорілих подекуди зблідлих лицях! З якою радостію вони посилали останній привіт остаючим в пристані німецьким робітникам ([illegible]) і морякам — все всім нині було забуте і голод і холод і инші благодати таборів німецьких.

Сонце клонилося до землі, з моря потягав легкий вітер, а на покладі розлягалися звуки „Інтернаціоналу", звуки пролетарського гимну, котрий сим бідолахам обіцював земний рай, про котрий

І з транспортом російських полонених,

вони стільки мріяли а від котрого їх ділило всего кілька днів. Та чи много з них (~~знай~~) знайшли сподіване? .....

Мені цікаво було поговорити зі сими людьми, котрі так явно маніфестували свої симпатії для „пролетарської революції", котрої вони не бачили і не могли її оцінити але певно про неї много чули.

В часі дороги морем, котра тревала п'ять днів мені приходилося нераз говорити із декотрими із полонених про революцію і положення в Росії, я переконався однак, що вони дуже мало знали правди про се, що діється в їхній батьківщині і дуже мало вірили відомостям, котрі інформували про хаотичні та опаскані відносини в Радянській. Много із них уважали сі відомости прямо за капіталістичну провокацію і видумки контрреволюції, котрі мали на меті їх обдурити. Многі із них були комуністами, ~~виняток становили старші віком, сї однак потішали себе, що „дасть Бог всьо будет харашо".~~

Ще можна однак було дивуватися свому засліпленню а радше дитинячій наївности людий, котрі стільки пережили, стільки натерпілися і котрих большовицькі агітатори по таборах вже від року „підготовляли" до повороту в Росію, тим більше що були се люди переважно не грамотні. Треба згадати також, що таборові комітети, котрі були всюдо в руках комуністів відправляли досить тільких тих полонених за котрими не завважувалося в таборі ніякого контрреволюційного вчинку. Тільки два чи три

поворотців (репатріянтів)

рази в часі морської подорожі, доводилося мені почути кількох скептиків, котрі хотяй з червоними китицями на грудях, не особливо хотіли вірити обіцянкам комуністів, що вони повертають в обіцяну землю, але сї були осторожні в балачках і на щирість тяжко їх було визвати. Пізнїще певно не пожалїли сего, бо як мені в Петроградї розказувано з попереднього транспорту, петроградська чрезвичайка розстріляла шістьдесять полонених, котрі більш відкрито висказували свої думки про порядки в Росії. Їх заденунціювали їх-же товариші комуністи. Взагалі відніс я вражіння, що полонені в розмовах про Росію та большовиків були осторожні, „благоразумно" мовчали.

В громаді полонених, котра під оглядом інтелектуальним представляла менше або більше одноманітну масу, впадала в очі група із шести чи семи людий, прилично одітих, котрі весь час морської подорожі держалися осторонь від решти полонених. Се були комісарі із большовицьких частин розбитих літом 920 р. під Варшавою, котрі перейшли на німецьку територію де їх інтерновано. Доперва в той день в котрому ми вїхали на фінляндську територію удалося мені почути в більшому гурті полонених одного з них, котрий розповідав їм про бої під Варшавою і про свою геройську втечу із німецького табору. З одним зі сих комісарів я пізнїще стрінувся в Харкові, ~~сей~~ він однак розказав мені історію в зовсім иншому світлі і именно: вони були

¹ ні менше ні більше як.

²/ ~~[illegible]~~ і щиро вірили в се, що вони вертають в обіцо-
вану землю, в новий світ де немає бідних ні
багатих, ~~[illegible]~~, панів ні
рабів. ~~де [illegible] труда~~ в царство труда
і свободи. І більшість з них вірила в се ~~що [illegible] по-
торах від большовицьких агітаторів~~ що їм обіцюва-
ли ~~бол~~ большовицькі агітатори по таборах вірили
сліпо ~~як~~ і безкритично як тільки може вірити
руский мужык.

вправді інтерновані в німецькому таборі, але не втікли але тільки Німці на прохання большовицького представника в Берліні потайно їх випустили на волю. В Берліні, куди помогли їм приїхати також Німці одержали фальшиві документи і в сей спосіб вернули в Росію.

На третій день від хвилі виїзду зі Штеттіна рано около семої години на обрію зарисувався берег Фінляндії а біля десятої ми були вже в малому фінляндському порті „Бйорко", де транспорт висаджено на берег. Ще з пароплава побачили ми фінляндських жовнірів, котрі стояли в сьому місці де мав причалити „Кіев" і зараз по нашому виході з пароплава вони окружили весь транспорт і перевели до поблизької залізниці.

Фінляндські жовніри, котрі нас проводили, ~~нас~~ до залізниці в німецьких одностроях і шоломах, робили симпатичне враження як в загалі все з чим мені через кілька годин побуту в Фінляндії прийшлося стрічати. Найбільше безперечно не тільки на мені але і на всіх супутників, зробила враження фінляндська залізниця, всі вагони немов нові з гарними написами, сміло могли порівнятись що до чистоти з німецькими.

Нас посадили в чистенькі вантажні (товарні) вагони, в кождому з них стояли в кілька рядів деревляні лавки до сидження з ~~(ту)~~ поруччем а також залізна піч а побіч кождої печі лежав оберемок дрібно порубаних дров.

Перони станцій попри котрі ми проїзджали світи-
ли чистотою. [Мені прийшли на думку порядки на
українських залізницях, котрим я мав нагоду
придивитися в 1917–1919 роках, а на котрих все бу-
ло так відмінне, так рівне з глубоким пятном
російських безпорядків, (~~[illegible]~~) котре як страшне
прокляття унаслідила по російській імперії Ук-
раїна.

Я з товаришами і одною групою полонених
в сорок чоловік – жителями Ярославської губернії по-
містилися ~~в другому вагоні від льокомотиви~~. По-
тяг летів бистро (*) не зупиняючись на ніякій ста-
ції. Малося враження, що фінляндці хотять чим
скорійше позбутися гостий з червоними прапора-
ми і червоними китицями на грудях, котрі однак
на фінляндській території – треба їм віддати
справедливість – поводилися зовсім поправно.

По три годинній їзді залізницею потяг
спинився на кілька мінут [~~на одній малій станції~~; була
~~Се остання фінляндська станція, звідкіля до границі
було не більше три чотири кільо метри~~]

За кілька мінут потяг зупинився на па-
ру сот кроків перед фінляндсько-російським кор-
доном, все кинулося висідати з вагонів.

Мітінґ - В Петрограді.

Під кордоном ~~всі~~ поронені повисідали з вагонів і група за групою з розвиненими прапорами рушив транспорт по залізничному насипі на котрому були зірвані шини, до малої річки, котра в сьому місці ділить Фінляндію від Росії. На граничній річці міст був також знищений, що хвилями стрічалося ~~з......~~ сліди не так давніх ще боїв між Фінляндцями і большевиками, котрі хотіли і Фінляндію ущасливити своїми порядками і комуною, але стрінулися з належним відпором сего хоть малого по числу але сильного своїм патріотизмом народа.

Гуськом перейшли ми по провізоричній кладці на другий бік річки, на березі котрої, кілька кроків від кладки, стоять пограничний стійковий червоноармієць з виду татарин в довгій, сірій, обдертій шинелі в заболочених ходаках (лаптях) на ногах, що в порівнанню з фінляндськими граничними стовпами в чистому однострою становило незвичайно різкий контраст.

На широкому майдані на середині котрого стояла заздалегідь вже приготована трибуна куди приведено цілий транспорт, комісар частини, що стояла в сім місці як охорона кордону, привитав репатріянтів промовою. Як можна було сподіватися промова була в роді ~~тих~~ демагогічних промов які в Росії ~~в часі~~ революції в перших днях особливо можна було почути не один раз. Промовець як звичайно нападав на капіталістів, буржуазію, демок-

одному вагоні де завязалася досить оживлена розмова ~~про с що наші відносини в Росії та фінляндії однак … більше осторожна чим на роході~~ про дотеперішні вражіння ~~на ф~~ в фінляндії, котра ~~всіх нас …~~ своїми порядками всіх мило здивувала.

на останній стації фінляндській, звідкіля до ~~їх~~ кордону було два-три кілометри. По кількох минутах потяг знова рушив – ми наближалися до фінляндсько-російського кордону.

рацію; все по його думці треба було знищити, розбити в пух і прах а збудувати нове життя на основах комунізму.

— Ви вертаєте в нову вітчину, котра визволилася вже з капіталістичного ярма яке ще цілий світ двигає на собі — говорив промовець. Ви вертаєте в країну де не має рабів ні панів, всі ми тепер рівні."

Певно не один сірома благословив в душі хвилю в котрій він переступив кордон, котрий розділяє старий світ від нового, де його очікує вільне і щасливе життя. та не одному скоро прийшлося, скоріше як він думав... розчарувати.

По сьому бесідникови промовляв другий повторяючи майже се все, що говорив комісар. Третій з ряду бесідник, рижий, широкоплечий тип російського салдата, ~~[illegible]~~ балакав з вервою, повторяючи по кілька разів попереду сказане, кидався на трибуні, затискав кулаки і звертаючись кілька разів в сторону спокійної Фінляндії грозив їй ... здоровенними пястуками.

Промова тягнулася в нескінченість. Оратор котрий знайшов таку гарну нагоду похвастатися своїм гласом і знанням, балакав без віддиху вже півтора години, так що комісар мусів два чи три рази прохати його кінчити промову.

Холодний вітер пробирав не особливо добре одітих і голодних слухачів, котрі рад не рад мусіли слухати промовця, хоч на їх лицях легко можна було вичитати втому і обоятність з якою вони слухали останнього бесідника.

Промова скінчилася. Цілий транспорт без задержування попереднього поділу на групи рушив до недалеко(их) ожидаючих нас вагонів. Перед всіданням в потяг заявив нам якийсь „товариш", що вагони в котрих ми мали від'їхати знищені а тому, що в радянській республиці - як казав - кожний мусить працювати, то і ми мусимо собі самі їх вичистити.

Ми підійшли ближче до вагонів, в кожному з них майже повно гною, котрий треба було викинути не маючи до сего ніякого знаряддя. Про печі, дрова та лавки до сидження й не згадувати. Тепер пасажири кожного вагону кинулися шукати дрючків, дощинок, кусків бляхи і сим „струментом" вдалося нам по більше як годинній праці привести вагон до можливого стану. Ми посідали на долівку і терпеливо ждали на паровоз, котрий прибув по яких двох годинах і потяг рушив в напрямі Петрограда.

Залізна дорога до Петрограда вела весь майже час лісом, в котрому що хвилі стрі-

чалися дачі[1]. Всі вони тепер світили пустками, поломані біля їх паркани, повибивані вікна і двері робили дуже прикре враження.

Перед заходом сонця замаячіли на обрію комини петроградських фабрик – ми доїхали до колишньої столиці Росії, до славного вікна в Европу через котре тепер не много вливалося світла в країну, котра його так много ще потрібує.

Вже давно стемніло, коли потяг зупинився на останній залізничій станції перед Петроградом. В вагонах як і на станції було темно а до всього холод, і цілоденна голодівка відібрали до решти пасажирам – попсованим настрій. В Петрограді як було обіцяно на корідорі для нашого транспорту мали приготовити вечеру про котру тепер було найбільше балачок. Потяг стояв вже на станції більше двох годин, холод докучав нам щораз більше, і щоб погрітись треба було бігати вздовж вагонів. Вкінці підійшов до смерти на[2] залізнодорожник, до котрого ми звернулися з запитом коли відійде потяг дальше. — Не знаю — була відповідь до котрої ~~в Радянській [Україні] приходилося нераз стрінутись. Відповідь "не знаю" (дос) одержите на залізнодорожній станції, в міській міліції на почті ще частіше в радянських поважних установах, так що вкінці Ви зі сим звикаєте приходите до пере~~конання що ~~тут~~ дійсно мало, що хто знає.

1) Доми для дачників 2) Транспорт, звичайно військовий

Около години десятої в ночі потяг рушив, за кілька мінут ми були на стациї в Петрограді де нам справді видали вечеру і де ми перепочивали.

Рано дня 16 ого грудня ~~я зі своїми товаришами~~ зайшли ми до якоїсь канцелярії там на стациї де ~~час~~ думали засягнути інформацій що до проїзду на Україну, бо доконче їхати з транспортом полонених, котрий відправлявся до Москви (ф) ~~не було доцільне~~ тим більше, що з Петрограда могли ми через Смоленськ проїхати прямо до Київа. В канцелярії нам з разу ~~сказали~~ пригадано, що ми поїдемо через Москву в Харків особливим потягом і вже ~~готовлялись~~ відповідні документи, коли явився в канцелярію ~~якийсь~~ управитель почти комісар, ~~котрий~~ сей і ~~заявив~~ сказав нам знова, що ми мусимо зголосити свій приїзд на вулиці Комісарській під 16 числом, з що се була за установа нам не сказано. ~~Ми вийшли з канцелярії і направились до виходу але тут задержав нас стійковий червоноармієць і зажадав від нас пропуску, треба було вернутися в канцелярію.~~ По довгому ожиданню пропуск видано нам з котрим ми вийшли на вулицю і пустилися шукати вказаної установи.

По довгому шуканню знайшли ми Комісарську вулицю і № число, та на превелике наше здивовання довідались, що се петроградська чрезвичайка — значиться не аби яка несподіванка. V 5

В чрезвичайці куди зайшло двох із товаришів, нашої справи т. є прохання пропусків

кожний новоприбуваючий в Росію мусить привикати і з нею скоро освоїтися, бо з такою відповідною мірою найчастіше стрічуться навіть в найбільш відповідних большовицьких установах

нас на Україну не полагоджено. Предсідатель чеки – матрос, котрому виделеговані товариші старалися вияснити (?), чого ми сюди прийшли не міг нічо зрозуміти і в кінці заявив що ми, як бувші австрийські підчані повинні удатися з нашим проханням до „Комітету закордонної агітації", котрий містився в бувшій австро-угорській амбасаді.

В згаданому комітеті було кілька секцій як мадярська, чеська, польська не було тільки української секції. Нас направлено до секції мадярської де нас принято досить прихильно. Там одержали ми мешкані, дві великі кімнати, непотоплені вправді але в цілому Петрограді нігде не топилося по установах бо дров не було. Харчі одержували ми із кухні червоноармейців, котрі охороняли будинок комітету. Були се переважно Мадяри та Румуни.

Вечером до нашого мешкання зайшло двох мадярських комуністів-жидів і почали нас допитувати про ціль нашої подорожі на Україну, наші погляди партийні і дотеперішню діяльність. Вони пропонували нам оставатися в Петрограді а коли їм сказали, що ми маємо намір їхати тільки на Україну, вони стали не дуже ввічливо давати нам до зрозуміння, що нас на Україну не пустять, бо Українці мовляв дуже непевний елемент, контрреволюційний, націоналістичний, котрий радянському урядови Россії справляє много клопоту і по тим причинам ми мусимо оста-

було для нас безцільним

хотіли видати нам

3 де полагодять також нашу справу.
4 де маю зголоситися
5 По півгодинному шуканню ми знайшли вказану нам комісарами вулицю і число дому. На превелике здивування довідалися що се є. – – Петроградська чека 1)

1) чрезвичайка-

тися денебудь в Росії. Ми старалися їм роз'ясни-
ти наше положення іменно, що працювати
ми будемо користно тільки там де знаємо від-
носини й де нас розуміють, а в Росії при не-
знанню російської мови а головно відносин
є виключене. По їх минах однак видно було, що
ми їх не дуже переконували і вони все обсто-
ювали свою думку, що ми мусимо остава-
ватися в Росії, хотяй й годилися на що-
би ми виїхали в Москву. Наші справи значиться
стояли зовсім не так як ми собі того бажа-
ли, ми не могли погодитися з таким не-
вигідним для нас рішенням але виходу всі
хвилі ніякого не було.

Зі сего „тупіка" пробіцяв нас вивес-
ти доперва новий „нам" есть секретар польської
секції згаданого комітету, котрий прирік
нашу справу представити в петроградсь-
кому бюрі централного комуністичного ко-
мітету. Секретар походив з Кракова ~~і як не
як лише ми „годак" були, тому на того кому
покладали ми немалі надії~~.

На другий день передполуднем
нас покликано знова до канцелярії мадярсь-
кої секції, де завідуючий секцією в присутнос-
ти кількох мадярських комуністів начали
нас знова допитувати про ціль нашої подо-
рожі а по довшій розмові заявили нам, що
навіть в Москву нас не пустять і що ми
мусимо остатися в Петрограді.

Ми не старалися дуже оспорювати
бо цілу надію покладали на „годака", котрий

√ Куди ми сейчас і направимся.

врочисто обіцяв мали поміч в справі виїзду на Україну.

По полудні не маючи нічо лучшого до роботи порозходились ми оглядати город. Ще в перший день приїзду мали ми змогу оглянути кілька вулиць в Петрограді, котрий на загал під теперішню хвилю робив неприємне враження. Нечищені від довгого часу вулиці, облетілі з тинку по більшій части пусті будинки, котрих оподні вікна немов мертвецькі широко роскриті очі глядїли на виснажених голодом прохожих – доповняють сю сумну картину.

Петроград, котрий большевики величають авангардом пролєтарської революції в роках 1919 і 1920 роках був без сумніву одним з найбільше голодуючих городів Росії головно сій обставині, що всякі комуністичні експерименти большовики переводили найперше завсіди в Петрограді. Се було також безпосередньою причиною, що город страшно опустів і тепер в ньому остався ледве десята часть мешканців, коли брати під увагу число населення перед революцією.

Большовики як звісно знесли свобідну торговлю, позачиняли магазини і крамниці їх лише в других городах (з виїмком Петрограда) заняли базари з котрими большовики довго таки воювали в кінці змушені були їх оставити. В Петрограді не знайдуючи вже магазинів і крамниць навіть на базари нікі не дозволено. і тому для новоприбуваючих в Петроград гроші не представляють ніякої вартости бо за їх не можна нічого купити, з виїмком звіків та домовин, з їх сили пред-

ми працювати незможемо.

і здається що тільки завдяки тому го dacтю у заявся досить щиро нашою справою."

мешканців є дуже много магазинів і вони однаково свобідно торгують.

Населення, котре становить в більшій части військові частини, радянські службовці в число котрих входить все що працює в радянських установах, фабриках або просто „состоить в списках" и тільки, а таких найбільше — одержує скупий пайок, котрий на життя рішуче не вистарчає. ~~Сему~~ Лишки заробляється в сей спосіб, що ~~все потрібне~~ решту харчів до-купується „с под полы"[1] звичайно харчів докуповувані від спекулянтів ~~в такий спосіб~~, купують величезні суми на що можуть собі позволити тільки такі в котрих є на се средства, инші голодують.

З фабричних робітників тілько декотрі остались при праці на своїх місцях, більшість з них позаймали власні посади по різних ревкомах, ісполкомах, ~~(совнаркомах)~~ ревтрибуналах, чрезвичайках і т. д.

З ~~товаришом С. з котрим я випрацювали~~ вибраними ~~оглядати Петроград, пройшовши Літейний проспект~~ опинився на невському, котрий колись в Росії уходив мало що не за восьме чудо світа. Тепер Невський проспект не робить властиво ніякого враження. Довжезна та широка вулиця, характеристичні російські доми дуже часто з зеленими крышами, густі вставлені вікна, хідники з глибокими ямами та трамвайні шини по котрих від часу до часу пробіжить поломаний, обложений вадже повно червоноармейців се панорама теперішнього Невського.

[1] Потайком, від спекулянтів

По дорозі стрічали ми кілька церков та памятників, зразу постановили проти їх дати там ми прохожих сестрічок [?] люди, загнуркані [?] лиця не зраджували особливої охоти до молячок [?]. Так само як всі інші магазини були закриті і книгарні де можна би було купити „Провідник по Петрограді" тому мусіли ми вдоволитися надписами на памятниках, котрі деколи ставали нам обʼясненням.

З Невського проспекту звернули ми в ряд менших вулиць, котрі ще більше представляли невідрадний стан в якому тепер знайшовся Петроград, як би за страшне прокляття тисячів і десятков тисяч наших козаків, котрих кости послужили фундаментом, цареві-катові воздвигнути на непроходимих болотах свою столицю.

Та Українця, котрий случайно опинився в Петрограді на вид сеї нужди голоду добрів [?] та на вид памятників царів, [?] відчував тоді [?] пригноблення якесь внутрішне вдоволення.

Таке приблизно чуття відчули ми з товаришом з котрим оглядаючи Петроград ділилися своїми вражіннями і би найменше не була се радість із чужої нужди та горя а було се бажання щоби се що перехрищав [?] столиця, котра століття користувала з української крови, навчилась тих котрі сего треба не знають [?] любити своє але і шанувати чуже.

Оглянути Петроград-а вибрався я з тов. С.. Найперше пройшли ми по литейному проспекті і

Вечером вернули ми на квартиру, де вже застали секретаря польської секції, котрий сказав нам що завтра перед полуднем треба нам в нашій справі явитися в бюрі центр. комітету комуністичної партії, котре міститься в Смольному інституті.

Другий день перед полуднем явились ми в бюро де перший раз заповнили т.з. „анкети"[1] (таких анкет прийшлося потім виповнити не один десяток) - й де нас також випитано про ціль нашої подорожі. Завідуючий бюра віднісся до нас як найприхильніше не тільки видано нам сейчас подорожні документи але також на дорогу харчі, котрі (~~[illegible]~~) одержують тільки комуністи звичайно т.з. відповідальні робітники. Харчами ми були дуже вдоволені бо одержали крім хліба, чаю, цукру і махорки досить значну скількість м'яса, швайцарського сира, риб'ячої ікри (кав'яр) і по дві пушки сардинків.

По одержанню харчів ми вернули ~~на кватиру~~ в мадярській секції, де ~~показали~~ предявили ~~мадярам~~ свої документи з Ц.К.К.П. Треба було бачити злобу якої не могли скрити наші дотеперішні опікуни на вид наших паперів, котрі мовчки віддав нам предсідатель секції.

Ще того самого дня по полудні началася наша біганина по бюрах пропусків, пересадочних комісіях і командах, котрих печатки скоро документи подорожні зроби-

1) родовід, націонал

не рішився на се бо

униаклядизовали

Українець, котрий случайно ... на вид золотоверхих соборів, царських памятників а побіч того найбіднішої культури і мертвіо відчуває побіч пригноблення якого внутрі не вдоволення.

били вправді нестурими але як так пригідними для їзди по залізній дорозі. Того ж дня о девятій годині виїхали ми в Москву.

~~[illegible]~~

3. В пасажирському вагоні – Москва.

В вагоні в котрому мали ми проїхати в Москву подібно як у всіх инших вагонах в ночі не світилося, пасажири на омацки пхалися вперід, вишукували місця та розкладали свої клунки. Вікна в вагонах були забиті тонкими дощечками з фанерою тільки в декотрих вікнах були маленькі шибки величини долоні, тому і в день в вагоні не було надміру світла. Одинокою вигодою було се, що побіч лавок до сидження в кождому вагоні є ще лавки для спання.

Пасажири поволи наповняли вагон, тільки балачки на злобу дня, найбільше говорено про брак харчів, дорожнечу та спекуляцію. Декотрі з пасажирів зовсім отверто нарікали на комуну, комісарів, жидів, що нас не мало здивувало.

Від часу до часу проходив по вагонах контроль старший кондуктор, котрий провіряв білети і агент залізнодорожної чрезвичайки чей провіряв документи і клунки пасажирів. По залізницях в сьому часі було заборонено! що не буде з харчів перевозити (в скількости тому) реквірували муку, цукор (на сьому робили гарні інтереси) а до сего пасажира, котрий був властителем сих, заборонених річий арештували.

Се зарядження мало на меті боротися зі спекуляцією але звичайно була

се боротьба з вітряками, бо спекулянти на більшу скалю, котрі могли перекупити контроль, свобідно перевозили все що їм вздумалось, терпіли від сего заряджения тільки міські робітники та незаможна інтелігенція, котрі купували харчі по селах, звичайно в меншій скількости, і не мали змоги перекупляти контрольорів. Так практикується між Москвою і Петроградом так між Харковом і Москвою так по цілій Україні, так і по цілій Россії і люди зі сим зжилися, привикли, і нікого се дивує се бо всюди принято девіз „хто мастить той їде".

О сім на Вкраїні не раз прийшлося мені переконати і кількох знакомих комуністів, котрі на кос занимались спекуляцією на більшу скалю розповідали мені про спекулянтські практики.

На другий день в ночі ми приїхали в Москву і думали на стації переночувати але тому, що стацію на ніч закривають, прийшлося нам піти в город пошукати нічліг. По довгому шуканню серед темноти (по вулицях не світиться) вдалося нам знайти якусь гостинницю. Тут нова перешкода, хозяйн гостинниці (освіти) заявив нам, що без посвідчення із бюра, котре завідує гостинницями він не може нас приняти на ніч. Нам знова прийшлося піти серез ночі шукати бюра до котрого дингатися було тим трудніше що вулиці були ~~зовсім~~ майже пусті √

~~З великим трудом удалося нам розбудити дежурного в канцелярії в котрій видачеся карти на гостинницю і вернули до хозяйна~~

~~Хозяйн гостинниці дав нам~~ √ кімнату

котрої умеблювання становив один поломаний стілець і піч в котрій топилося ще мабуть в 1917 р. Не було иншої ради як приняти і се добре запамятати та ще й подякувати за гостинність.

На другий день зявилися ми, як нам порадав секретар польської секції в Петрограді, до бюра Всеросійського Центрального Комітету Комуністичної партії. Дістатися до будинку де міститься Комітет не було легко, треба було на одній вулиці взяти пропуск, на другій скріпити його печаткою та підписом якогось комісара, і щойно тоді дижурний в Центр. Комітеті видав нам картки для входу і виходу у будинку.

На тутешні відносини по всяких установах мали ми вже нагоду придивитися в Петрограді особливо в Смольному[1] і тому зовсім не здивувала нас та маса різних „отделений" в котрих стрічалися майже виключно семицькі лиця по більшій части жіночого пола. [~~Нам прийшлося перш. за все виповнити по два примірники т. з. анкет, котрі в кождій приходилося виповняти в майже~~ в кождій інституції]

По виповненю анкет, котрі віддано до відповідної канцелярії, нам прийшлося ждати мало що не до ночі, що з початку перебування в Росії виводило нас з рівноваги але пізнійше ми ~~принайменше~~ до сего при-

1) Смольний колись Інститут благородных девиц тепер міститься в нему радянські установи.

З великим трудом вдалося нам відшукати в кінці потрібне бюро ще з більшим розбудити дежурного та одержати білет на гостинницю.

Вернувшись з білетом ми одержали в гостинниці одну

вик[ли], воно було так звичайним явищем ждати в безконечність на помагодження якої небудь навіть пустячної справи як спекуляція, хабарі і инші атрибути большовицького режиму.

Вечером вже покликано нас до канцелярії де знова начались безконечні допити, в кінці начальник канцелярії заявив що доперва на другий день дасть нам остаточну відповідь ~~що~~ до нашого виїзду на Україну. З розмови вснаємо ми враження, що наші наміри дістатися до Харкова вже тепер мало мають виглядів на реалізацію, але все ще не тратили надії. Від сего самого начальника одержали ми квиток на общежитіє до котрого ще тої самої ночі перенеслися з гостинниці.

Общежитіє, котре міститься в бувшій московській духовній семинарії має дечого много схожого з німецькими Gemeinschaftshäusa[?]. Ми тілько в общежитію як мешкання так і харчі одержуємо без грошей, за картки, котрі видавати мають право деякі радянські установи. Кромі сих, що живуть або стало або тимчасово в общежитію в харчівні общежития харчуєся дуже много радянських службовців та студентів, котрі живуть в городі по приватних мешканнях. Як у всіх радянських харчівнях так і тут видаєся тільки обід (~~и то около~~) з тою тільки ріжницею, що тут видаєся він що йно около пятої години вечером.

В харчівні подібно як в городі порозліплю-
вано по стінах маса оголошень, плякатів, а-
фішів агітаційного змісту, найчастіще стрі-
чаються барвні карикатури на буржуазію,
кулаків (богатих селян) попів, генералів і т. д.
все (то) се крайно наївне і неестетичне.

Дуже часто по установах стрічаєся пля-
кати з написами „Время это - деньги", котрі
тут найменше відповідають правді бо час тут
якраз немає ніякої вартости. Годинами тре
ба ждати на пропуски, підписи, печатки
білети, харчі, обіди так що виглядає немов-
би сі золоті слова повні змісту в Америці, Ан-
глії та взагалі в Европі тут є незугарним
жартом.

О сім мав я ще раз нагоду переконатися
в харчівні в котрій вже о годині четвертій по
полудні збирається немало народа, всі стають
в „очередь" (чергу) за квитками на обід. Хвіст
з минути на минуту росте, около пятої
години він вже кінчиться на коридорі або
в сінях. Горе тому хто спізниться а хтось
мусить спізнитися, сему приходиться сто-
яти в черзі по дві або й три години на скром-
ний обід, котрий складаєся із рідкої зупи
і пшоняної каші. замість каші буває ча-
сом оселедець.

Для комісарів та взагалі для т. з.
відповідальних робітників істнують осіб-
ні харчівні, котрі могли б задоволити на-

відносно

вість вибагливого гурмана. В тих столо-
вих-харчівнях зварена птиця, тісточка, шо-
колада, рибяча ікра, швайцарський сир та
сардинки не є ніякими рідкостями.

На другий день пішли ми знова до Центр.
Комітету де знова подібно як і попереднього
дня треба було бігати за пропусками, під-
писами, печатками та знова виповня-
ти по кілька примірників анкет. По довшо-
му ожиданню нам відповіли, що сего "то-
вариша", котрий помагав другим подібні спра-
ви немає і ми мусіли відійти ні з чим.

На третій день що йно одержали
ми змогу поболакати з компетентним в
сих справах комісаром, котрий подібно як
і в Петрограді в мадярській секції хотів,
щоб ми оставалися в Росії ~~ми сказали рі-
шучо спротивилися і він уступив~~ Нам
видано документи подорожі а навіть квит-
ки на одержання харчових пайків на до-
рогу.

По харчі треба було йти в Кремль до котрого
вступ є дуже трудний, треба мати знова документ,
котрий скріплений кілька печатками та під-
писами дає право увійти в подвіря резиденції чер-
воних царів.

Тому що того дня в котрому ми одер-
жали дозвіл на виїзд на Україну ~~як я вже згадав~~

треба було ще вистаратися о пропуск на проїзд по залізниці, що заняло ціле пополудне тому доперва на другий день т. є 23 жовтня пішли ми в Кремль за харчами.

Около девятої години рано, ми увійшли в ворота Кремля від вулиці Мохової, при вході провірено наші документи і ми одержали два білети, з них один передали стоячому на варті червоноармійцеви а другий задержали. Минувши браму опинились ми на просторому подвірю: прямо перед нами стояло кілька домів на одному з них повівав червоний прапор, праворуч нас пишалися золотоверхі церкви біля котрих було пару одноповерхових камяниць. ~~[illegible]~~ ~~Запитавши прохожого червоноармійця куди нам йти, він показав на доми що стоять біля церкви. В кількахвилинах по тім ми опинилися в довгому коридорі, звідкіля нас вивів служачий до харчевого магазину. Магазин містився в закамарках, в котрих без провідника ледві чи-б добрали толку. Тут одержали ми харчі такі самі як в Петрограді.~~

Кремль котрий в моїй уяві рисувався чимсь величавим чимсь незвичайно і фантастичним не зробив на мене сподіваного враження. Правда що Кремлю цілого я не бачив (~~сто сажнів~~ від котрої прийшлося нам іти за харчами.

Того самого дня вечером ми вийшли на Курський вокзал битком набитий салдатами, котрі тиснулися біля величезних

Він говорить, що на Україну нема чого їхати бо на Україні покищо мало упорядковані відносини і там легко попасти в табір контрреволюції. На прикінці розмови він заявив нам, що нас призначать на відповідні посади тут таки в Москві. Ми на се не хотіли згодитися і рішучо домагалися дозволу виїзду на Україну. Не знаю як булаб ся скінчила ціла історія коли б комісара не зайшов случайно секретар партії, котрий по вислуханню наших бажань наказав комісарові не робити нам ніяких перешкод в виїзді на Україну

гасячих самоварів.

~~Про се що нам прийшлося ще вистояти на станції в черзі за білетом не згадую опочніще, бо ожидання по кілька годин в черзі стає по кількох днях побуту в Гадячі старого "Ізборзько" до того не особливо приємного.~~

Вечером вийшли ми на курганий вокзал[1] звідкіля мали виїхати в Харків.

На станції на котрій нам прийшлося ждати біля двох годин на потяг, тільки з трудом можна було протиснутися до білетної каси. Станція вщерть битком набита головно червоноармійцями і мішочниками-спекулянтами, — перші тиснулися біля великих гасячих самоварів, другі біля виходів на перон де перекупали залізнодорожників і діставалися до потягу котрий що йно формувався.

1) залізнодор. станція

До харчового магазину котрий містився в [illegible] домів в поблизу церкви запровадив нас один червоноармієць. Ту одержали такі самі харчі як в Петрограді в Смольному

тільки сю одну часть

IV. По дорозі на Україну — В Харкові

З невимовною радістю та вдоволенням опускали ми Москву і Московщину де нам все показалося холодним, чужим і непривітним. З напруженням ждали ми хвилі коли із вікон вагона, побачимо перші українські села... Вправді в осені не має їх вишневих садків але їх і без сего пізнати вони і без сего звеселяють українську душу. В Московщині де на кождому кроці давалося в знаки вороже відношення большевиків до України, котрі під личиною комунізму відбудовують „єдиную і неділимую" — Україна в нашій уяві ставала ще чимсь більше дорогим, ще чимсь більше рідним.

З Москви на Харків вийшов потяг битком набитий, пасажири з трудом здобували собі стоячі місця, бо місця до сидження були вже заняті ~~ще при посадці~~. Вагони в многому ріжнилися від сих, котрі курсують між Петроградом і Москвою, старі поломаними лавками та повибиваними вікнами, через котрі свобідно дув холодний вітер наганяючи при самому ~~[illegible]~~, не обіцювали пасажирам ніяких вигод. Мимо всего ми почували себе далеко гарніще чим в дорозі з Петрограда в Москву, тут їхало много Українців, котрі при здобуванню місць в вагоні вісіда виступали против Москалів „одностайним фронтом". Сі хоч як здорово (~~[illegible]~~) лаяли ненависних їм хахлів але через насилу мали певного рода респект. В часі подорожі кілька разів приходило до острої виміни слів — коли так можна виразитися делікатніше —

між Українцями і Москалями. Українці однак брали все перевагу своїми дотепами та внутрішніми відповідями, чим Москалів доводили до лютости. Москалі побиті в словному бою мовчали або грозили „чекою", перед котрою убічовували Українців представивши як контрреволюціонерів. До сего однак не дійшло; ми без пригод заїхали до столиці радянської України — Харкова.

Звечера в Харкові одержали ми – на основі документів виданих в Москві – в одному т. з. радянському будинку, колись перворядній гостинниці в котрій тепер кромі кількох поломаних столів та крісел не осталося нічо. Нам прийшлося переспати а радше передрімати, бо з причини холоду годі було заснути, в великій та холодній кімнаті в котрій зі столів ~~урядження~~ зробили ми собі прічі бо інакше прийшлобся було спати на брудній долівці.

На другий день ми зголосилися до Галбюра, котре існує при Центр. Комітеті комуністичної партиї большовиків України (в скороченню Ц.К.К.П.(б)У) а котрого обовязком є реєстрація вояків Галичан на Україні. З галицького бюра відіслано нас до Ц. Комітету відкіля по виповненню анкет ~~[illegible]~~ вернули ми вже на стало в розпорядження Галбюра.

Урядовці Галбюра самі Галичани, між котрими стрінув я двох чи трох знакомих, котрих доля змусила опинитися в столиці радянської України та записатися навіть в комуністич-

перед тим ніж потяг заїхав перед стацію.

в вагони много снігу

ну партію – сердечно приняли нас і засипували нас питаннями про відносини в Европі, x котрої границю (~~вчи~~) по їхній думці ми (~~опусти~~)(ли) переступили з тою хвилею коли опустили Фрідляндію ≡. Ми розказували їм про все що могло їх цікавити: про ~~українське~~ еміграцію в Австрії, Чехії та Німеччині про відносини в Галичині та про нашу подорож.

– Чого Ви сюди приїхали, ми за се щоб ~~я якби такий ліс~~ вийхати звідсіля, ~~все~~ все віддали би що маємо на собі і при собі" – (~~[illegible]~~) говорили ~~(всі, дивуючись нашій подорожі)~~.

[~~Галичани тепер на Україні се люди переважно знесохлені до всего, знеуверені, котрі дійсно потребують духового і фізичного відпочинку~~] Скільки сі люди витерпіли перестрадали, та скільки мусіли кривди душею щоб як вони говорили „ратувати ситуацію" про се прийшлоб ся дуже много розказувати. Їхні переживання, та терпіння моральні доповнять не одну картину української мартирольогії.

Галбюро за котрим ми тепер вже числилися приділило нас на вищі політкурси, котрі мали зачатися за 10-14 днів в бувшій Комерційній школі. Товариші згодилися на сю пропозицію ~~а~~ а я просив о відіслання мене до якої небудь (б) української ~~к~~ військової частину чи то в хар

і по допиті про ціли нашої подорожі на Україну

кові ні де не лудь на провінції, [~~Тут ... на думці ... до галицьких частин, котрі стояли тоді в Умані.~~]

В Гапбюрі на се згодилися і мене відіслано до школи червоних старшин в Харкові. (~~Бурсацький спуск~~) ~~де~~ Начальником школи був ~~якийсь~~ українець ~~українець~~, котрий давніще служив в українській армії старшиною в одному з гайдамацьких дужих полків та тепер відрікся "від контреволюції" і став правовірним "комуністом. Ряд питань задавано мені начальником школи [~~...~~], відносно моєї давнішої служби та моїх політичних переконань видно не задовільнив його бо в прийняттю до школи мені [~~...~~] ~~...~~ Причиною ~~...~~ се, що з від 917 року я служив в українській (наддніпрянській) армії і весь час був на большевицькому фронті. Я вернув в Гапбюро і там одержав документи на виїзд в Умань до галицьких частин, котрі тоді входили в склад XIV. большевицької армії. Щоб однак туди приїхати треба було витаратися о документ по дорозі в розпреділючому пункті югозападного фронту на котрі мені прийшлося ждати вісім днів, і то що день від рана до одинадцятої години в ночі.

Через весь час мойого побуту в Харкові я мешкав у товаришів(ки), котрих прийнято

української еміграції

часто як безпартійні так і „комуністи" Галичана.

і тому не диво що Галичани на Україні се люди, котрі до всего зневірилися і махнули на все рукою або люди котрі м всім пережитим знеохотилися і бажають тільки одного відпочинку духовного і фізичного.

на Вищі політичні курси.

~~[На [вищі політ. курси]]~~ на котрі приймано також Галичан в числі 15% загального числа учеників представляли незвичайно пестру збираницю: побіч інтелігенців зі середньою освітою було много селян та робітників котрих большовики думали приготовити на свідомих партійних ~~(робітників)~~ працівників.

Про користь яку виносили слухачі у викладів не приходиться много говорити вистарчить коли згадаю, що лектори, котрі викладали економію, соціольогію, історію партий і т.д. були самоуки з робітників котрі незавно сами покінчили тільки політ. курси або й того ні. Курсанти скористали тільки ся, що одержували дещо гарнійші ~~харчі~~ ніж в інших радянських установах.

Начальником курсів був старий революціонер і заслужений партійний робітник, котрого начальство однак скоро скінчилося, бо Галичани курсанти оскаржили його перед ком. гуртком о присвоювання собі частини харчів і одежі, котрі були призначені для курсів. Переведений у начальника курсів трус потвердило обвинувачення.

Свято октябрської революції (7. XI.) застало мене ще в Харкові. В навечеріє свята відбулося урочисте зібрання Комуністичного гуртка Галичан на політичних курсах. Про нічо більше не приходиться мені згадувати з біль-

відмовлено.
√ Відмови було се,

√ з чим я звичайно перед ім не скривався.

тим омерзінням і огидою як про се зібрання, котрому проводив ~~тов. Я...~~ один бувший сотник жандармерії У.Г.А. котрий в останніх словах накидав ся на все рідне, ~~на все дорогому серцю~~. Ми слухали і своїм ухам не вірили, щоб ще тепер між українською інтелігенцією знайшлися люди, котрі ізза лакомства "небезпечного" могли так далеко виражити всяке почуття морали та ~~тримаючими і закликати ще й других~~. Я слідив за враженням, яке зробила ся промова на наших стрільців, котрих немало було на зібранню гуртка, та похнюпені голови і сумовитий вираз лиця свідчив, що промова ся, проти котрої не можна було протестувати, хиба в души важким тягаром гнітила іх нездеморалізовані души.

Кілька днів перед виїздом з Харкова мав я нагоду познакомитися також з провідниками української комуністичної партії т.з. укапістів, котрі тепер в більшій части перейшли в ряди російської комуністичної партії а в той час в очах правовірних большовиків уходили за контрреволюціонерів.

До комітету заходили ми з тов. кілька разів але всегда тільки вечером добре оглядаючись чи нас хто не підглядає, про се перестерігали сами укапісти. Перші дружні відвідини були присвячені ознакомленню нас з програмою партії. На слідуючих познакомились ми з про-

Курси сії

√ харчові пайки

 з головою його заступником; Центркому

вiдникали партiї iменно з секретарем
П. ~~з проводниками М. та Д.~~ Вони часто скаржилися
на переслiдування їхньої партiї i їхнього органу
"Червоний Прапор", котрий пiд сю пору большови-
ки були закрили, i партiйна праця – як вони го-
ворили – провадилася в пiдпiллю.

Третiй та останнiй раз в укапiс-
тiв були ми на другий день пiсля ~~анархiстсько-~~
~~го~~ мiтiнгу анархiстiв в Харковi, котрий урядили були
махнiвцi, котрi тодi на фронтi спiльно вою-
вали з червоною армiєю проти Врангеля. Роз-
мова, котра ~~звичайно~~ спочатку крутилася коло най-
бiльш актуального предмету яким був спiль-
ний виступ Махна з большовиками ~~на фрон-~~ фронт
~~тi~~ – зiйшла в кiнцi на вiдносини на Українi. Ука-
пiсти дуже нападали на большовикiв, котрих во-
ни уважали гнобителями (~~та завойов~~) України, кот-
рих i тепер чи пiзнiше прийдеться опустити Україну
коли вони не змiнять своєї полiтики. Один у них
~~Гнат (Часо) нашпий провiдник партiї укапiстiв~~ ска-
зав навiть, що коли буде треба, то большовикiв проти
їхня партiя виступить з зброєю в руках.

Часи змiнилися – змiнилися i укапiсти.
Большовики однак осталися такими сами-
ми гнобителями України якими були i в 1920
роцi. Тiльки ся рiжниця в ситуацiї, що тодi укапiс-
ти грозили большовикам зброєю на запалення
повстанням а тепер самi (хоч не всi) за миску соче-
вицi продали народню справу i стали до спiлки
з большовицькими комiсарами грабити укр.
мужика. – ....

що українське, на все що
не віриш

характерности

35

34

З Харкова до Умані

Дня 14 го падолиста всі документи були готові і я вже о годині сьомій вечер явився на станції пасажирська-Харків, звідкіля о годині девятій мав виїхати особовий потяг на Знаменку.

Я думав зайти в інформаційне бюро де хотів спитатися про потяг іменно: чи він дійсно відійде о годині вказаній на розкладі їзди, котрим му довіряти не дуже можна. — Бюро однаковож оказалося закритим. В тій самій цілі зайшов і до станційного комісаріяту але ту сказали, що не відомо коли буде потяг, прийшлося піти до залізнодорожників але и сі не могли про про потяг сказати нічо певного.

Не було иншої ради як зайти в чекальню. Вона була так переповнена, що з трудом можна було протиснутися крізь двері до середини а про місце до сидження й балакати не приходилося. На всіх столах, лавках та долівці порозкладалися пасажири, з котрих не один ждав на потяг вже два-три а то й чотири дні. В чекальні особливо много було біженців, котрих в Росії та на Україні ще тепер много стрічається по всіх станціях; сі заняли більшу половину чекальні і своїми клунками та скринками загатували всякий прохід.

Один кут чекальні знова зарезервували „товариші матроси", там місця було дещо

більше, але тут ніхто з публики навіть червоноармійці не мали відваги жалітися, бо моряки безцеремонно кожного чужого виганяли зі свойого [illegible].

Більшість моряків, котрі стали дійсною плягою большовицьких залізниць займаються спекуляцією. На спекуляцію вибираються вони гуртами по 15-20 люда, всегда узброєні і дружно виступають проти всяких проб большовицьких залізничих властей перешкодити їм спекулювати. Случалося не раз, що між червоноармійцями, котрі хотіли котрого небудь з них за буянство заарештувати звичайно по приказу станційних властей доходило до формальних боїв. Таким поведенням та нахабністю моряки здобули собі опінію завадіяк з котрими не варто зачіпатися і залізнодорожні власти дивляться через пальці на їхню самоволю, котра особливо цивільним пасажирам дається порядно в знаки.

Ждальня тим часом наповнялася що раз то новими пасажирами, котрі хоть з великим трудом втискалися до середини збільшуючи й так вже неможливий стиск і тісноту.

Могутній гамір, сміх та плач дітей мішалися з лайками, матюками та прокльонами моряків та червоноармій-

ців. Все це зливалося в шум нервов велетезного дня. Над всім цим (уносилося) уносилися густі хмари махорочного диму, зі сотнями папіросів, котрий й так тяжкий воздух робив ще тяжчим.

Щоби чим небудь забити час, бо розмова з одним політруком в такій атмосфері не клеїлася, я занявся студією плакатів, оголошень та карикатур, котрими була обліплена ціла ожидальня.

Були між ними різні розпорядження радянських властей що до шпекуляції з котрих — як я переконався — моряки, (що) собі що найменше кпили, дальше приписи що до доховування чистоти по залізнодор. станціях, на котрі нікто й уваги не звертав і много інших наказів, порад і закликів, які були і остались пустими звуками.

Найбільше однак зі всього зацікавила мене в сій хвилі пересторога перед тифом.

— Тиф — писалося в сій відозві — переноситься через воші; проте треба їх нищити. Після слідувало поучення як їх позбуватися скоре: що тижня змінювати білля, ходити до парні, митися милом та не стикатися з ним у кого є воші, над сим були повішені відповідні ілюстрації.

Нічого ніколи ся війна, котру я вже нераз (-3-) перед тим читав не показалася мені так гумористичною як в сій хвилі і в сьому місці де кількасот людий збитих щільно один біля другого творили немов один конгльомерат по котрому воші з під одної стіни без великих трудів перемандрувати в протягу години до під другу під могти другої стінки а не перелізти зі сусіда на сусіда. Ще смішнійшими виглядали ці накази про зміну біля, парню та мило, коли було глянути на обдертих, брудних і нехарних червоноармейців в драних шинелях, тільки стократ засмальцьованих або фуфайках з котрих рідко який міг назвати себе щасливим посідачем пари біля. Про мило так само тільки згадки остались. Все те було б було погоже на фарсу коли б не було трагедійно.

Около десятої години поїзд пішов до інформаційного бюра довідатися про поїзд і вернув з відомістю, що поїзд буде допевна ..... на другий день в полудні. Нічого робити треба було ждати ще цілих дванайцять годин.

Цілий слідуючий хотяй потяга не було але що хвилі хтось небудь приносив вістку, що поїзд „формується" на Харкові то на Умані або що вже сформірований і незабаром підїде до станції. Се все оказувалося однак байками про потяг ні слуху ані духу.

Хто хоче їздити большевицькими залізницями мусить ж до сего привикати так само як до холодних вагонів, вошей, бруду і інших „приємних" річий.

Вечером того дня прибув на станцію потяг котрий всіх незвичайно зацікавив та здивував своїм „шиком". Десять новеньких вагонів салонових з вікон котрих лилися потоки електричного

світла були як на теперішні часи в Росії; (що найменше - дивовижно. Се був потяг товарища Троцького котрий в товаристві ще кількох комісарів та моряків як гучної охорони приїхав в Донбас[1]). В потягу - як розказував один залізнодорожник - побіч звичайних вагонів був також спеціальний їдальний вагон, вагон-читальня та вагон з лазнею (банею).

Хто бував тоді приглядався багачкам червоноармійців та публику (~~…~~ бувало ~~мені~~ посуд ~~…~~) не одну цікаву річ думав і розгадати ~~…~~ (про ~~…~~ Совбурів[2])

Потяг (котрим я мав їхати) на Знаменку допервa … На другий день около шостої години рано під'їхав на перон. Всі лучші вагони були вже заняті … моряками. Публика кинулася до поганих вагонів бо до своїх моряки нікого не впускали.

Як більша часть пасажирів я також вихопився розбитися і дістався до середини вагона, в котрому їхали переважно червоноармійці - Росіяни з виїмком кількох Українців.

На другій чи третій станції за Харковом хтось приніс вістку, що біля станції Божківка (перед Полтавою) показалися партизани. Між червоноармійцями повстав переполох не до описання, один хапав за кріса, другий по карманах шукав набоїв або лаяв за ржавіючу рушницю, котрій Бог знає коли чищений замок відмовляв послуху. Все заметушилося немов в улію, бо знати яка доля жде їх коли б дійсно партизани напали на потяг, що на лінії Харків - Полтава було тоді на порядку дневнім.

Один червоноармієць Українець розказував про напад, котрий мав місце на сій лінії недалеко Полтави

1) Донецький Бассейн, вугляний район.
2) Совітська буржуазія

а котрого він сам був свідком (5-)

— „Партизани — оповідав він — розібрали залізничий тор і зупинили потяг, червоноармійців - Росіян і комуністів повисаджували із вагонів і всіх сейчас порострілювали а червоноармійців - Українців, котрі могли виказатися що їх змобілізовано силою так само як і цивільної публики не чіпали" —

Се здача було причиною, що червоноармійці Українці, котрі були в вагоні не зраджували особливого занепокоєння відомостю про партизанів.

Перед ст. Бобринською червоноармійці поставали з набитими рушницями в вікнах і з напруженням стоячи за кордами ~~вікон~~ заглядали ровом, кущем або якого небудь чорного точного, котра показалася на занесеному снігом степу.

Дорогою однак все було спокійно, ми доїхали до згаданої стації без ніяких пригод але впродовж цілу дальшу дорогу ~~за то~~ червоноармійці не могли успокоїтися та все були на сторожі перед евентуальним нападом.

Вечером приїхали ми до Полтави звідкіля потяг відійшов що йно на другий день рано бо в ночі, тому що місцеві селяни зривали часто залізничі шини, небезпечно було їхати.

До стації Знаменки, звідкіля на Бірзулу ходили тільки товарні потяги причепилися знова ждали дві доби.

Хоть порядки на Харківській стації були не ще кращими то на ст. Знаменка вони були прямо горельдалом; на двірці як в одній так другій чекальні мурашно повно хорих на тиф про котрих ніхто не турбувався і смерть хиба милосердилась над ними та увільняла їх від земних терпінь. Так ги-

нуки по глухих станціях робітники і селяни ра- (6-)
дянських республик, котрих стільки большовики замучили, котрих стільки навеличалися як героїв і оборонців пролетарської революції перед перед буржуазією.

Подорож зі Знам'янки до Умані, котра тревала дев'ять днів і котру прийшлось відбути в товарних вагонах серед страшних морозів, в товаристві хорих на тиф і голодом змо-рених людських тіней належить до тих хвиль в житю, про котрі всегда споминаєш з певним дрожом і омерзінням.

З цілої душі благословив я хвилю в котрій скінчив цю свою подорож, коли станув в історичному Умані, в котрому мав зголоситись до Штабу XIV армії де мене мали прийняти в одну з галицьких частин.

VI.) В галицькій школі червоних старшин в Умані

По дванадцяти днях подорожі радянськими залізницями, на котрих найкраще можна придивитися та оцінити большевицькі порядки, я прибув в Умань де в той час стояв Галполк (галицький полк) і "Галицька школа червоних старшин".

Галполк приміщено в старих, розбитих казармах за городом, а школу в т. з. Софіївці в будинках гр. Потоцького, до котрого сей хутір давніше належав. Як Галполк так і школа були останки "Галицької Армії", котрі залишилися у большевиків і під той час т. є при кінці 1920 р. числили небільше як три тисячі стрільців разом зі старшинами. Згодом, особливо Галполк стратив дуже много стрільців, подезертирували, одні пішли по "хазяях" на роботи а другі вступали в партизанські отряди. В маю 1921 р в полку осталося небільше як п'ятьсот люда з котрих сформовано курінь, котрий літом того ж року перенесено до Сквири.

Школа червоних старшин до котрої я рішив вступити, істнувала ще недовго якіх дві-три неділі і була що йно в стадії сформування, котре тревало більше трьох місяців. Та й зовсім не було чому дивуватися, коли більшість большевицьких частин знаходиться ще й тепер "в стадії вічного сформування", як виразився Павлов головний інспектор "военно-учебных заведений". Хотяй курсантів, котрих в сей час було около 180 поділено на чети і розділено по класам, наука відбувалася дуже нерегулярно головно з тої причини, що бракувало інструкторів та учителів.

Між курсантами не було ... Наддніпрянців так само командний склад як і більшість учителів були самі Галичани з винятком начальника школи ген. Сокира-Яхонтова його заступника Виговського та комісара школи (військома - военкома) Пінковського, здаєся буковинського жида. Головним лікарем школи при-

(-2-) начено відомого укр. Композитора др. Я. Лопатинського.

Хотяй в Умані я прибув ще перед полуднем 28 падолиста але тому, що в Упраформі[1] XIV армії прийшлося здавати ще по полудне на документи в школу я зголосився що йно [вечером] того ж дня.

В канцелярії вже не було нікого і я звернувся до дижурного, де случайно стрінув і військома школи Гінковського. Сей переглянув документи і обіцяв мені на другий день дати відповідь відносно мого принятя і призначення в школі. Справа приймання інструкторів та учителів залежала майже виключно від начальника школи, котрий міг приняти й без документів Упраформу а міг не приняти мимо документів всі установи.

Комісар, середнього росту, худий о семицьких рисах мущина, зробив на мене досить симпатичне враження. Моя подорож його дуже зацікавила, він розпитував про відносини за кордоном, про комуністичний рух в Чехії, Німеччині і т. д. що його як комуніста все більше цікавило.

Нашій розмові прислухувалася много курсантів, котрих що хвилі прибувало коли довідалися, що із за кордону приїхав якийсь товариш. Курсанти, котрі також вмішалися в розмову найбільше цікавилися українського бригадою в Чехії та відносинами в Галичині. Мимо сильного змучення, що зовсім зрозуміле по так вигідній подорожі як в зимі по большевицьких залізницях я мусів більше трох годин розповідати то про одно та про друге хотяй в мене не було до сего ні охоти ні настрою.

Про українське життя, яким всі найбільше цікавилися треба було розказувати так як то кажуть недоказувати, перше, що через весь час війни

1) Управление формирования т. є. військова інспекція котра мае організувати (формувати) нові частини.

оповіданням прислухався комісар а друге що між курсантами були також новоупечені комуністи, котрі вже придбали собі деякі комуністичні книжки і похизувалися ними перед авдиторією, нападаючи на уряд З.О. У.Н.Р. та на старшин Г.А.

Більшість однаково слухачів-курсантів зовсім не зважаючи на присутнього військома, нарікали на відносини серед яких їм приходиться жити проти їх волі та бажання, а найбільше нарікання було на безпорядки в самій школі.

Комісар зразу спокійно прислухався сим нариканням, ар коли вже здавалося йому, що мірка перебрана кількома курсантами в занадто гострому тоні звернув увагу, що так „розсуджувати" тільки контр-революціонери, бо як такі вони можуть бути притягнені за свої слова до відвічальности перед Рев Трибуналом або Чрезвичайку. Се, очевидно, зробило своє, курсанти стали обережнішими, і не диво бо такі практики як перестріляння [illegible] через [illegible] зовсім за пустяки були на порядку денному.

Около одинайцятої години балачки скінчилися, і курсанти по приказу комісара порозходилися спати. Мені призначено місце на ліжку в одній із викладових саль для спання.

На другий день я зголосився в канцелярії де мене зареєстровано і в найближчих днях наказом по школі призначено на посаду інструктора науки стріляння. Приглянутися ближче відносинам в школі та познайомитися з плином науки в Умані не було змоги ~~часу~~, бо вже дня 1-го грудня школа переїхала до Черкас де по кількох днях около 8-го розпочалась наука і зачала працювати канцелярія.

Хотяй в Раддержі є многими працівниками мені є стрічати, що мене дивувало або оставало для мене незрозумілим, найбільше однак, мушу призна-

(-4-) тим здивувала мене програма науки в школі червоних старшин з котрою я познакомився в Черкасах:

Побіч військових предметів як тактика, фортифікація, артилерія, наука стріляння (з крісів) військова адміністрація, наука о поземеллю (Terrainlehre) в школі викладалося ще історію укр. літератури, російську мову, всесвітню історію, географію, аритметику, геометрію, фізику і політграмоту 1) Наука починалася рано о годині осьмій і тривала до години першої.

Кромі сего курсанти котрим приходиться вчити таку масу предметів, що вистарчає й часу ні на лектури, виходять на дві-три години вправи (муштру), вечером що другий майже день мусять йти на мітінг, збори комуністів або театр а що остається для науки не тяжко обчислити.

Не від речи буде також згадати про услів'я приняття до школи, котрі є зовсім скромні. До школи котра за ~~три~~ п'ять-шість місяців має випустити червоних старшин (красных-командиров) може бути принятий кожний червоноармієць, котрий знає чотири аритметичні діяння, і потрафить читати та писати. При приняттю ж школу одначе більше звертають увагу на те чи кандидат на червоного офіцира партійний чи безпартійний а тому що партійних більшість або зовсім неграмотних тому й не диво, що в школі мається до діла зі учениками, котрі заледво вміють писати і як так читають./

(Не бував часто)

---

1) Політична грамота, т. є. обзнакомлення із комуністичною програмою. Викладано на основі Бухаріна-Преображенського „Азбука Комунізму“

чим руководилося „Управление военно-учебных заведений" принимаючи таку колосальну програму для шкіл, котрих ученики мало що не аналфабети годі зрозуміти, не розуміли сего й люди, котрі в сих питанях були компетенті.

В Черкасах число курсантів зросло із 180 до 250 (доповнення прийшло із Галтолка), котрих розділено на пять клас, але з недостатку учителів та інструкторів викладано ледви половину вище згаданих предметів.

Вправи відбувалися після „Правильника піхотинців" аж доперва в Київі заведено російську муштру, ~~та~~ котрої невдатний переклад на українську мову знайдено в харківській українській школі червоних старшин.

Познакомлюючись близше зі відносинами в школі, я переконався, що їх нарікання, які я вперше почув в присутности військома в памятний вечір в котрому прибув в школу, не є безосновними, а тим менше можна бути контрреволюційно названі.

Ні в Умані ні в Черкасах курсанти не одержали ніякої одежі, всі були ще в тих однострояк в котрих опускали Галичину в 1919 р. і все то розумієся було в лихому стані. Вправді „Уряд соціялистичної радянської Галичини" підчас побуту на своїй території заготовив був кільканайцять вагонів, обуви, мундурової і спідної одежі, перин, біля і т. д. і з того переслав один вагон для школи, але з винятком 30-40 біля курсанти нічо більше не одержали. Доходження які пізнійше була змушена зарядити президія комгуртка не дали ніяких результатів бо „спілка" котра за се ~~потягнена до відвічальности мала~~ бути потягнена до відвічальности ~~була зас-~~ складалася із самих заслужених перед пролетарською революцією комунистів.

(6-) Не лучше представлялася справа з харчами. Пайок¹), котрий одержували як курсанти так і старшини та інструктори, складався із 1½ ф. хліба, ½ ф. пшона, вісім золотників цукру і кілька золотників олію і з. підсоняшного масла. Мало давати всього два рази в тиждень, ще рідше махорку, одного пшона, котре не тільки галичанам але і всім горожанам радянських республик так далося в знаки, ~~було до~~ аж як видно з вини лузерний ~~[illegible]~~. Бракло тр. мила замість нього видано відповідну скількість пшона, бракло хліба так само, бракло цукру чи махорки так само видано пшона замість ~~них~~ сих продуктів.

Курсанти з початку покупували бо свій пайок, як слушно говорили за великий щоб вмерти за малий щоб жити, а потім начали продавати одіж, біля, обуву і т. д. та купувати хліба. Дійшло до того що одні в ~~других~~ товаришів "социялізували" річи і виносили на базар або до знакомих та виміняли на харчі.

В Києві про куди школа перейшла в грудні 1920 р. многим із курсантів видано нові шинелі, черевики, білизну, то сі річи много з них ще того самого дня попродали на єврейському базарі. Кари за продажу однострою не много помагали, бо голод (як то кажуть на Україні) не брат.

Під одним тільки оглядом в школі Червоних старшин як взагалі побуту і в Умані так і Черкасах відносини були дещо кращі чим в инших большовицьких частинах а особливо в Галполку, іменно: між старшинами та стрільцями не було того антагонізму який пр. в Галполку де доморослі галицькі комуністи старалися, ~~[illegible]~~ викликувати ~~[illegible]~~ при кождій нагоді ~~і при~~

¹) Денна порція

1 раз 2 раз

Координаційному накинулися на буржуазних старшин.

Дійшло до сего, що старшини Галицька щоб збавитися від сего дійсно дантейського пекла незаслужених шикан та нападів зі сторони своїх-же здеморалізованих стрільців, переносилися до інших частей російських частин, всяких радянських установ а много з них опинилося в партизанських отрядах.

Сего в школі не було аж до сего часу поки школа не перенеслася в Київ де відносини стали подібними як в Галичині, ту також свої комуністи взялися за поглиблення партійної свідомости у стрільців начинаючи природно від нагінку на старшин вже й так задовані, стероризованих ~~на~~ прибитих та зневірених в будучність їхніх.

Дня, 22 грудня 1921 р. школа, котру тепер переіменовано з галицької в "Червону школу", другу школу червоних старшин переїхала в Київ де військомом на місце дотеперішнього Гниковського став М. Баран а начальником школи на місці ген. Сокири-Яхонтова, котрого ~~не то~~ кому Баран підозрівав в контрреволюції і вів проти нього завзяту кампанію назначено сотника галицької армії Ганса Коха.

З тяжким серцем прощали мешканці Черкас курсантів Галичан, котрі на Україні собі не стояли вміли своїм поведенням з'єднати собі симпатії а навіть любов населення.

4/4 10:20

Кінець

4

В згаданому Комітеті вже було кілька секцій між. ними мадярська, чеська, сербська, польська не було тільки української. Нас направлено до секції мадярської ~~де мадяр~~ прийнято на десять ~~чол~~. приміток

Вражіння з Радянії.

Пану Редакторові Черв. Калини

О. Д. Вражіння з Радянії. стор. 47.

Свої спостереження автор конципує досить поверхово. Не уміє вихопити значнєйше головне, відріжнити першорядне від друго- і третьорядного. На найцікавішому моменті (жмутко-ла черв. курсантів) обірвав, нічого не давши. І те не може бути виправданий конспірацією чи обережністю взагалі, бо можна й про конспіративні речі писати без шкоди для них (порівнай твір мось. меншевика Ф. Дана: Два года скитаний. Берлин 1922. 8°. 265 стор.). Стиль фельєтонний. Многословіє.

Скоротивши і виправивши все ж надавалося б до „Дом. Бібл." з огляду на повний брак подібного рода літератури (хоч взірцем такої літератури служити ніяк не може).

З пошаною

[signature]

20. XII. 22

№ 88.

о. Лемцук.

Проклінъ

Част. I–IV.

Стр. 1–12.

О. Пещук

Проклін.

І.

– Ну-у-у сивуля, виходь, та мерщій до води, бо замерзне в кориті; тоді старий прорубуй ледець, та тягни ще воду – попласкуючи корову мовить стара Матвіїха. Корова знать розуміла мову старої, бо махнула головою, наче потакнула своїй господині і пустилась до корита. Мороз тиснув і корові не дуже то хотілось води і постоявши хвильку біля корита, завернула до обори. Матвіїха обтулюючись кожушиною, приговорюючи, пішла за коровою, докинула її сінця, підгребала солому під неї, погладила її по голові і поцілувала:

– О моя дорога сивуля, ми себе добре розуміємо; ти стара і я стара і ти не зазнала долі і я...

– Бабуню, ходіть до хати, та дайте їсти – сіпнув Матвіїху за рукав Петрусь, пятилітний її внук,

у величезних, подертих, ще з татуня, чоботях.
Матвіїха окинула теплим поглядом свою сивульку, зачиняє обору і пускаєсь у хату. За нею підбігає її внук.

У хаті холодно. З-за печі виглядає Ксеня, молодша сестричка Петруся і гризе кусок сухаря.

— Ходіть діточки і їжте - сказала бабуня і ставить на широкому стільци квасне молоко і хліб.
Петрусь і Ксеня сідають їсти, бабуня вносить у хату вязку лежуху і всуває його під лаву.
— У вечері лущити-мемо, а Ви, бабусенько, розкажете нам за татуся і мамусю — говорить зі сумом Петрусь.
- Та вже й розкажу, розкажу.

II.

Блідаве світло каганчика стелиться по хаті.

Під кухнею тліє огень. Бабуня і троє її знучат, Касюня, Петрусь і Ксеня сидять на стільчиках і лущать лежух.

— Ой, ніколи дітоньки не думала я, що на старість доведеться так гірко жити. Ваші тато, хай з Богом спочивають, пішли на війну. Жити не було з чого. Тато все потішали, що скоро прийдуть. А тимчасом сьогодня рік минає, як прийшла мала картка з повідомленнєм, що „тато забиті". — Тут бабуня глубоко зітхнула, а в очах діточок блестять слези.

— Так, так рочок буде від тої хвилі, і незнать, де поховані. В послідні листі, тато писали, щоб ви слухались і молились за них, щоб пильно вчились та савульку пасли, бо вона нас кормить, щоб збитків ніколи не робили...

Під кухнею погас огень. Блідаве світло каганчика тонуло в сльозах діточок.

\- - - - - А в місяць по смерти татуня, вмерли мамуня. Погасло послідне ваше щастє. І наша сивулька стала з того часу єдиною нашою кормителькою.

Бабуня схиляє голову на коліна і стогне, а діточки припавши до неї голосно хлипають.

\- -

Погас каганчик, поснули діти. Темна ніч вкривая, а вітер вколисує горе бабуні і сиріт. Лиш час до часу котресь з дітей скрикувало „мамо" „тато" і знова засипляло.

III.

Матвіїха жия весь час у тріводзі. У селі збирають добровольців і висилають їх у повітове місто. Визвольна війна. Ворог над-

пливає зі заходу, забирає наше село за селом. Боїться Матвїха за свою сивульку, бо до села доходять вісти, що ворог вдерившись у наші села, забирає худобу.

— Деж я тебе заховаю, моя сивулю, і як я тебе вхильную перед страшним ворогом — бідькаєсь стара.

З кождим днем виразнійше чути було стрілянину. Одної днини побачила Матвїха наше військо перед селом, а вже у ночі чути було остру стрілянину.

— Моя сивулю, моя сивулю що станесь з нами — жалілась стара, придумуючи сховок для своєї кормительки.

Єї не першина була ховатись зі своєю сивулею, та жадного разу так дуже не боялась як ось тепер. За москалів скривала корову у коморі, та вже другої дни=

ни, солдати її знайшли і забрали. Матвіїха просила, по руках цілувала; не віддали. Аж привела двоє своїх знучат і зачали просити, щойно тоді віддали. Перед мадярами ховала корову у стодолі тай ще закрила цей сховок з трьох сторін соломою. Шукали за зброєю і там віднайшли корову і забрали. Стара плакала, лементіла і офіцир казав віддати. Двічі її Німці "реквірували" та таки не забрали. Іздавалось, що вже усі небезпеки минули. Аж тут, ще один ворог. Бідна Матвіїха, що не надумалась, ніяк не могла найти відповідного скритку для своєї корови. Кождий сховок здавався її непевний. Вже думала навіть викопати в городі яму і там її скрити. Та зваживши всі трудності, залишила. Носилась з гадкою навіть її продати, та діти зачали плакати,

і ніхто навіть не хотів купити.

— Щож мені робити, щож мені чинити — заходилась Матвіїха, — і бється по голові.

— Пропаде сивулька, пропадемо й ми. — Думала стара, придумувала, вишукувала всякі сховки, навіть діточок радилась, та ніяк не могла щось певного видумати.

Зі суботи на неділю, у ночі, счинилась на кінці села крісова стрілянина, а далі страшний переразливий крик. Матвіїха відгула, що це ворог. Вибігає на двір. Городами і дорогою пробігають якісь тіні. Вона пізнає, що це наші жовніри. Стрілянина і крик змагається. Та нараз пронісся у воздусі переразливий крик і ойк, наче б кого різали. Стара затрусилась і подалась у хату. Тут двоє спало а Касюня перестрашена сиділа на постелі.

— Бабуню, це ворог? —

— Тихо дитино, пильнуй цих двоє, бо я мушу заховати нашу сивульку.—

Вибігла на двір. Не чула вже більше людського крику, що мішався з ревом худоби, не перейняв її вистрашений діточий плач, що роздирав воздух, не чула диких проклонів ворога, не бачила послідніх наших жовнірів, що задихані тікали, куди несли очі. Кулі літали повз її голови, а вона летіла до обори, до своєї сивульки. Сивулька вже чекала на неї, неспокійно кружилась і гребала ногами.

— Де ж я тебе заховаю, моя сивулько. Ворог близько, що зроблю з тобою. Прийде ненаситний, забере тебе, заріже --- Вхопила голову корови у руки, бухнула плачем, гладила її по шиї, цілувала. Корова відчула її біль, ~~старої~~ тулилась головою до неї, лизала її руки.

Нараз засвистіло дві кулі коло самих

ший старої і застрягло у стіні обори. Вона схопилась і миттю побігла до хати. Тут усі троє діточки клячали на постелі і серед плачу молились.

На усіх сторонах села неслись стрілянина і плач.

— Бабуню, свибульку сховайте, бо возьмуть — прошепотіла Касюня крізь слези. — Може до Еська, сусіди запровадите, там безпечно; свої своїм нічо не возьмуть. —

— Бог натхнув тебе дитино — каже і мигом вибігає з хати.

IV.

У неділю рано кроваво сходило сонце. Ні святочного гомону дзвонів, ні веселої розмови, ні веселого облича. У селі гуляв ворог. Коло години 10-тої почалось істинне пекло у ~~селі~~.
З усіх майже хат ніслися пекольний крик людей

і дикий рев худоби. Благання народа мішалось з лайкою ворога.

У вікні стоїть Матвіїха з перестрашеними діточками, ока не спускає з Ескової обори, де стоїть і їх кивулька. Нараз здрігнулась і мигом відскочила від вікна. Двох вороскиче жовнірів станули на їх улиці і подались до її обори. Матвіїха накинула кожушок і побігла за ними.

— Ти стара чортице, де твоя корова, де її захована - кричить один і заміряється нагаєм.

— Є не маю - силується виправдатись.

— Ти що брешеш? - І з цілої сили вдаряє її нагаєм по ~~ногах~~ плечах, відтак зриває з неї кожумину.

— На милість бога, пощадіть, діточки, малі сирітки ---

У хаті загули діти крик, вибігли босі, а побачивши, що коїться, прискочили до бабуні,

знявши голосний плач.

В тім прибіг третій жовнір, шепнув щось на ухо тим двом і миттю всі три побігли на Євонове подвір'я до обори.

Нараз заричала сивулька, кликала о поміч своєї господині. Матвіїха кинулась на Євонове подвір'я до своєї сивульки. За нею побігли діточка.

- Боже, мою сивульку беруть ----

- Кати, кати, злодії, не руште її, це мати тих сиріток. - Кричала мов божевільна, прискакуючи до своєї сивульки.

Корова пручалась і жалібно сумно ревіла. Один жовнір омотав роги шнуром; почали вести. Одним рухом скочила Матвіїха до своєї сивульки, руками вхопила за шию, зубами впилилася у шнур, щоб перегризти. Діти і собі зчинили плач і кинулись до корови. Позбігались і люди.

Почалась страшна боротьба о корову. Один жовнір з цілої сили вдарив пястуком стару по голові. Бризнула кров і стара повалилась. А вони тимчасом тягнули корову, що (яка) всіми силами пручалась. Щераз зірвалась Матвійха і пустилась за ними; та сил її бракло і вона впала. Піднесли її сусіди. В послідне кинула оком на свою сивульку, затиснула пястук і страшним, диким голосом крикнула їм на здогін:

– Бодай тебе перша куля не минула –

А діти хором повторили за нею:

– Бодай тебе перша куля не минула –

* * *

У вечері зробили наші протинаступ. По кількох стрілах ворог в паніці втік, лишаючи трьох убитих. ~~[illegible]~~ і Матвійха пізнала в убитих своїх проклятих напасників. –

№ 61.

58

М. Іванейко

Спомини Івана
Стфільчука.
(ласти)

Ст. 1-91.

М. Іванейко.

Спомини Івана Стрільчука.

(Листи.)

I. Чужі міста. (Впровід).

1.

Не дивуйтесь, мої дорогі, що я так довго мовчав. Останні роки не найкращі для мене. Та мої думки — радісніші за моє життя. Вони знають як дрібніє перебуте горе з далені часу й як очищується щастя в горнилі памяти. Так пливе їм розрада з глибоких криниць минулого. В одному погоджуємось обоє: моя фільософія й моє життя: Не тужимо за тим, що було. Хай світить воно золотим смолоскипом на нашу дорогу, тінь завжди падатиме нам під ноги. Наш дім і світ у благо-

вісній темряві перед нами.

Я поселився на це літо в саді, серед Рівієри над Дністром. Біла хатка нехитро зліплена з кроков і дощок, добутих з-під давнього дому, зваленого війною. Коли входжу, забуваюсь і, держучи голову прямо, вдаряю чолом в одвірок.

Навкруги-ж мене чужі міста. Від поїзду до поїзду маю кілька годин. Ніч відслонює мовчазні глибини розмірані рядами ламп і моїми кроками, мов таємні міста душі освітлени окремими словами. Промітає авто. Сполошений паперець кидається за ним, не встигає дігнати й самотній чекає серед блискучого по-

мосту Карлсруге. Мене проймає свідомість, що я сам серед тисячі кімнат чужого міста. За легкими опонами отвертих вікон поснули знеможені обійми весільних ночей. Там родяться і вмірають: тисячі малих світів. Блукають нетерпеливі тіні: хтось клявся не виходити сьогодня. Тіні уявляють собі кімнати, де ломляться крихкі присяги. Серед ситого хропоту сни про срібні полотина, про ракетні лети на місяць.

Після повороту з чужини довідуюсь про колишніх знайомих і товаришів. Всі передо мною мов чужі міста. За стінами кількох літ - їх роскоші й росчарування. Вони знайшли свої місця в життю.

Щасливі мужі, гарні пані! Памятаю, як ви мов вищивану скатерть розстилали на наших студентських столах свої спомини. Моя уява пила з келихів, налитих вами, але я мовчки слухав. Бо я ні генерал, ні дипломат. Чим мені похвалитись?

І нині — я й мої думки — стоїмо посеред чужих міст. Бистрі самоїзди з шумом мчать повз нас, але ніхто нас не знає. Знімаю капелюх і пригадуюсь. Я називаюсь Іван Стрільчук. Як вам, і мені минуло тридцять. Ні вислужених літ, ні жінки в мене немає. Порядні люде висловлюють ~~свої~~ співчуття. Та я навчився дивитися на життя як на свою

власність і не боятись. Коли-ж порядні люде віщують конець світа, то я, навпаки, вірю завтрашньому дневі. Я повен надії.—

II. Перші зустрічі.

2.

За семи горами й за семи ріками, на краю світа стояли наші тихі держави. Було захисно й пестливе тепло комунське сповивало души. Над ними, повище твердим небесним склепінням самозрозумілий порядок, що був тільки перемудрованою мрією мислителя старинної землі. Внизу деміурги: селянин, ремісник і крамар. Вище вчені сторожі — урядовці, намісники віри й розуму. Над ними вже в хмарах носились цісар і Бог. Приблизитись до них — це загальна мрія.

її здійснення в нашім світі: придворний радник на землі й небесне царство в вічности.

Гроші цінились не як сила, лиш як вино й шовк. Думати про їх здобування понад рівень місячної платні, було доказом низького матеріялізму. Зате мирний споживач любувався красою рідної природи, що день топчучи ту саму стежку, й вважав себе ідеалістом.

Той світ зраджували ми — молоді. Ми сміялись з його й літали золотими туманами понад рівне філістерське плесо. А зрада була розумова, несвідомим серцем ми залишались вірні нашому

8 66

законові й вертали з літами до своїх низинних джерел. Вони-ж, лоскотані весняним сонцем, зроджували свіже мраковиння, що в музиці вітру заводило нові імлисті танки. Так чергувалися покоління, подаючи й приймаючи то словесну ненависть, то мовчазне покаяння.

З того світ знечевя в'їхала Кубанська сотня. В хаті всидіти трудно, на вулиці трохи небезпечно. Тримаємось саду, ближче густих, молодих смерік. Наша цікавість перехиляється через мур на вулицю. Просто на нас летить відділ козаків. Хтось кличе зза смерік, але ми з сестрою приросли до землі. Наші

очі висять на залізних вістрях, якими окуті довгі списи верховиків. Холод дріжить по спині й щось мліє під колінами. Але дуже козаків боїмось втечою наразитись на глум і призирство тих, що з-за дерев бачили-б нашу сором. З гри позвітного ляку нераз родиться те, що називаємо відважним вчинком.

Козаки під'їжджають до муру, кричать: ябледе! Перекидуємо великі червоні очі. Білі зуби, як у здорових собак, щкіряться до нас, сміючись. Стаю відважним, виходжу до брами. Старшина погрозливо каже не волочитись. З тієї брами давно й сліду немає, але залишилась ще вічна спокуса широкої

бурі з найжахнішими небезпеками, тихий поклик зза смерік і наші душі поміж ними – – –

Звечора козаки розташовуються на подвірі. В селі спокійно. З лісі над рікою час від часу обзивається кріс. Старенька теща не вірить, щоб ми дожили до ранку. Незнана досі туга й сором гризуть мені серце. ~~Жені~~ Снятин пороми на Дністрі з австрійською кіннотою в червоних шапках, що йде на відсіч. Вже відчалюють з того берегу – – –

Але то лише малий студент, що вірив у Ніцше й Шопена, відпливав на вузькім човні з індиві-дуальним каганцем у руці в грізне море світової

11. 69

війни й суспільних переворотів.

3.

Після років великої мандрівки приходить пора впорядкувати привезені помятки. Дух прагне збутися вантажу неопанованих вражінь й очистити інтелектуальну совість, організуючи минуле. Тим то зрозумієте мене, чому я радо беруся сповнити ваше бажання й оповідатиму про війну, заслання в Хіво, революцію. Нові світи здобуваються помислом і серцем, усім переживанням. Але тільки те, що просвітлене розумом й ясно означене, те наше на завсіди.

І саме в пору прийшов лист. Досі ледві чи зміг би я заспокоїти вашу цікавість. Плавці порозуміваються короткими окликами. Діставшись берегу, оповідають про плавбу й рвучкі ріки. Оце нині сидимо на берегах наших мілких вод. Перед нами новий приплив, що став нашою вірою й тугою. За нами велика повінь, що була нашою найбільшою несподіванкою.

Справді, ми думали й не думали. Ми пережили не одне напруження, не вперше бачили вантажні вози з гарматами, що їхали в напрямі Сербії. Найбільша війна, як великий пан, знехтувала звичаї.

Було погідне літнє небо, комети не писали зловіщих знаків, люде не збігалися у темній тривозі на майданах. А як настав поклик у тихе село, мені було девятнадцять літ і я лишився. Всі й так були певні, що мене не взяли б. Я був кволий одинак на кашковій дієті. Що-ж робив би я на фронті?

Ми щодня діставали часописи, бігали до містечка по вісти. Під вечір йшли хвилюючі розмови про війну. В них головну участь брали тато, Олесь, старший товариш усіх моїх ферій, а й старий жид Шія, сільський посередник з сивою бородою, виглядом патріярха й цікавістю дитини. Йому здо-

були Париж. Австрійці-ж від першого дня твердо
засіли в Камянці. Ми рішили, що війна потріває
до Різдва. Хай які мільйони виставлять обєднані
вороги до бою, рахунок ясний. Один розрив шрапне-
ла може вбити кілька десятків вояків. Одна куля
модерного кріса прошиє десяток людей нараз. Я був
обурений. На західнім фронті ранили славного пія-
ніста. Я недавно слухав його концерту й знав, що
світ існує лиш на те, щоб видати кількох великих
мистців і мислителів. Уявляю росторощену руку
музики. Шія чув, що на війні навіть на око не
зважають, стріляючи. Сміємось з наївности старого.

Зараз спополудня надїхали підводи втікачів з сусідньої Чортківщини. Оповідають дива про козаків. Але по перше, страх має великі очі; по друге, це певно блудні частини розбитої російської армії. Другого дня ранком кубанські стежі були в нашім селі.

Перший наскок бурі пройшов, погасивши всі ліхтарні й блудні огники, що досі маячіли в темені непевности. Ні звязків, ні часописів. Життя організму розбилось на мільйони живих клітин. Ходимо навмання, видючі серед безпросвітньої ночі. Їздимо по сіль і вісти, але місто мовчить мов побита собака. Широкими шляхами суне сіро-зелена лява. Сіль-

ська почта при криницях і пралах журиться дивовижними військами, сироїдами, песиголовцями, що можуть перепсувати весь нарід хрещений. Бездонна ніч.

По суті переворот не був великий. Пани помінялися над нами. В дворі засів московський старшина. Польський дідич відступив з австрійською армією. А що летить пір'я з жидівських перин і стежечкою в ліс пробігають молоді жидівочки, — зате перстені, ковтки, срібну посуду передають козаки панкові, що приїхав за ними. Він перевозить награблене добро в Росію й передає рідні здобичників. Всі цікавимось першим невійськовим москалем.

— Я руский еврей — пояснює козачий довірений. Зза

17 75

погрому визирає Комісарщина.

Листя стає таке жовте, що паде від доторку сонця. Цілими днями просиджую під дерев'яною церквою. Старезні кедрові трями, мов зіграні скрипки, згущують згуки повітряних струн. На заході дика орхестра грає симфонію страшного суду. Втихають стріли, я скулюсь. Беруть фортіссімо гарматні труби, я сміюсь з золотим шелестом осені.

Де стояла церква, сьогодня зеленіє моріг. Ранньою весною проходить туди Христос і його тінь розцвітається синіми фіалками, як на образі Клінзера---

Найсправедливіще платити довги грішми позичками.

Ви відчиняли мені музеї, театри, концертові салі європейських столиць, багатства їхніх книгозбірень. Хай ці думки й образи будуть вам завдатком моєї вдячности. Коли-ж вертаєте з Америки? Знайте, в кожнім листі – хай і найкращім – непокоїть щось мертве. Тепла щирість хоче доторку руки й живої розмови.–

V.

Нас залив потоп сірих шинель. Лише Перемишль держав ще несхилене чоло поверх вод. До його привязались тужливі погляди наших надій, а уява розмальовувала велику перемогу. Із східніх житниць

сипалось зерно. Перемишль був змотаним клубком залізних ниток, що мав завязати наповнений міх між Карпатами й Прусією.

— Однаке, весь світ проти нас — шепче Олесь і стомлена голова недужного паде на подушку. Ми разом боремось за надію, але нікому не говоримо про наші сумніви.

Спішу до міста. Люде діляться на людей добрих вісток і людей злих вісток. Я слухаю всіх, але шукаю перших і щось у мені вірить тільки їм. Вертаю сутінком з клунком новин. Вже в сені хтось вітається: Добрий вечір! Молоді хлопці, на капе-

лихах й слезні дощі й болотяні дороги галицької осені.

— Ви? — мої руки й очі подаються здивовані вперід.

— З Карпат! — відповідає ~~один~~ знайомий. Вертаю з ними ще раз до міста. Їх оповідання про січових стрільців, німецькі перемоги розсвічують ніч навколо мене.

— За кілька тижнів будемо тут усі! — запевняють прощаючись.

Ноги підкошені подвійною дорогою й голодом, але думки сернами стрибають по росквітлих

лугах душі. Небо пише надо мною звідомлення з війни. На сході широка долоня з росчепірени-ми пальцями загорнула пів світу, а на заході їй на зустріч стиснутий пястук. Ракети зір нови-сають над полем бою, місяць гасне, то спалахне тьмариться й блимне знову. Іржать вітрові коні. На них хмара війська. Зійшлися і змішалися у безпамятній метушні, а листя втікає кудись дорогою, прилягає до землі, ховається в ровах. Місячний рефлектор кидає новий сніп срібла і в йому виразно видно, як тріщать неситі пальці, ломляться, росплиаваються — — — Мрія

зроджена з сили, росте вихована суворою формою в твір мистця, теорію вченого, систему мислителя, чин героя, але мрійництво – безвольна дитина слабих батьків.–

— Коли-б до нас ще хоч три мільйони з Волині чи Поділля! – зворушено диктує Олесь умови миру, вислухавши моїх новин. – Тоді вже ніякий чорт нам не страшний! –

Над ліжком недужого колихаються гірлянди прийдешніх радісних днів.

Хтось пригадує листівку, що прийшла від Степана, нашої рідні. – Коли читаєте, я не живу. Ми обмінялись

з товаришем хорунжим такими вістками й приреченням, подати їх на почту, як тільки зміст котрої з них справдиться. – Він справдився над Савою, першого дня після проголошення війни.

Я оповідаю про дивну долю одної московської родини. Саме в місті був багатий пан-грузинець. Він шукав в околиці могили вже третього сина, що впав у тій війні.

– Не можна вгадати, що кому призначено – завважує хтось неохота. Настає тишина, гнітюча мовчанка. Я чую її й знаю, що всі її чують. Хочемо втекти від неї, як від страшної потвори в сні, і не можемо.

Тоді Олесева мати гладить його чоло й каже:

— Але нині Олесеві значно краще! —

Він подає мені руку, як що року від'їжджаючи з ферій, а сльози, що котяться йому з очей, показують, що цим разом його дорога далека.

5.

Скриплять вязи моєї хатки й вона дрижить від вітру, мов намет серед степової бурі. Як гасне фіолетова заграва громів, лишаємось серед ночі самі: моя пам'ять і свічка на столі.

Ви певно не забули давніх добрих часів і ружів,

25.

83

що заслонювали їх, до самої війни, зберігаючи дністрові долини від наступу нових хоттіні і думок. На полицях їх душ неподільно царювала невинна романтика і Дністер не чув інакшого гимну, як „Мир вам братя".
Спокій був повітрям і хлібом, слов'янство питвом для душі, а Росія ідеєю про далекий страшний суд для невірних. Та коли почулись труби московських архангелів, русини не знали добре, чи ставути праворуч, чи ліворуч, і залишились по середині.

Старенький священик, поринувши в глибокий кашель, відповідав батькові тихо з засоромленим болем, як говорять про провини близьких людей. З захристію вийшов

батюшка й не назвавшись, простягнув руку. Рука спітніла, звязане в косу волосся, поплямлена ряса, розмова простака. Унія й Росія, — і бідний священик не вміє погодити своїх двох батьківщин. Але він не любить складних питань. Він зробить те, що всі, й і саме тим розгрішить свою занепокоєну совість.

З руках другого гостя, пана середнього віку, посвідка Бобрінського, з кишені виставл „Прикарпатская Русь", а в напасливім тоні відбивається тюрма, звідкіля визволив його несподівано скорий похід москалів.

— Австрія?! — лається розгорячений господин. — Кілька сотень стрільців — зовнішна оздоба. А гола суть

для нас? — Рука рисує петлю навколо шиї й закидає її на невидиму гиляку вгорі.

Пані не слухають його. В них заткане одне ухо й перев'язка на однім оці. Жінки, як діти, знають лиш свою хочу, і не приймають до відому того, що йде в розріз з їх бажанням. Господин звертається до мене, але його очі перечисляють нас усіх, як сторожі полонених, уста кривляться злобним сміхом, що каже: — ви ще пручаєтесь?

Я відбиваюсь твердим камінням слів, але десь глибоко зринає несміливе питання: властиво

Чи моя батьківщина? І мов відповідь насувався образ нашого темного села, яке тільки почало ворушитись від хвиль, що йшли здалеку. Тепер їх насильно спинили, а сонна привичка готовилась у душах до протинаступу. Сентимент до старого цісаря й „своїх" все ще був теплою згадкою на поминках. Але виявилось, що можна дихати й хліб жувати без них і безпечно сидіти дома, не боючись бранки. Хата й скиба – також батьківщина.

Душа втікає до свого прибіжища, до згадки про степ широкий, край веселий. Дивно, поки він був тільки мрією, грів мов м'ягка постіль

і пестив снами про потугу. А нині він став відчувальною дійсністю: сорокаміліонового творчого. Де Батьківщина? Чую дикий голод почування й безрадність уяви, що не вміє приперезати йому меч ясного обняття й перейти з ним вздовж і поперек душі, рубаючи темних духів сумнівів. І бачу, що я сам серед жахливої пустелі.

Ми були в той час подібні до себе. Уявляю твій стан. Що лише приїхавши до Америки, ти чуєш, як за тобою зачиняються двері й ти може навіки самотний серед чужого світу, викинутий з життя, в якім виріс. Там у давнім житті й краю лишилась молода жінка й доня і надія щастя.

30.

Листів від них немає, тільки часописи називають понищені знайомі села. Непевність і розлука огортають Тебе, і до чого берешся, вся робота стає чужа й порожня. Відпочинком є знесилене отупіння, пробудженням не сонячна радість у вікнах, але нові удари.

Наша розлука минулась. А мені всміхнулось найбільше щастя. Я власними очима бачив велику й вільну батьківщину, доторкав її, дихав її чистим і різним повітрям. Я впивався її великодним дзвоном.

6.

Що ранку ходжу м'якими стежками листопаду до міста. Спізнені листки черешень ~~[illegible]~~ спадають від моїх кроків. Вони повисають червоними блящками на густій імлі й дзвінкі саночки з'їздять у низ по сніжних дорогах туману. Вертаю в полудень, коли ніжне сонце пестить як поцілунок дівчини, переданий листом здалека. Я знаю кожне дерево по дорозі. Кожне є для мене свідком і пригадкою, і в ~~своїм~~ чарівнім зеркалі зберігає мій вчорашній вигляд. Але зустрічаю їх вже тільки блісним усміхом. Так рідко виправдуються (ваші) вісти, що присвічували мій

крок і розяснювали всі.

Новина повстає як народня поезія. Вона кільчиться з зерна припадком переданого листа, якоїсь події переказаної збігцем або поворотцем, і виростає в кріслате дерево на ниві збірної творчости зацікавлених, обильно зрошеної їх уявою й бажаннями. Найгрізнішим ворогом народньої поезії буває яскрава закінченість індивідуального твору. Тому й новина блідне й ховається в проулки, коли на головнім базарі з'явиться часопис. Від творчости відходять поважніші уми й чутки тепер вже без міри й стриму танцюють під дику музику несподіваних

хотінь. Я знав це, навчений сумним досвідом і зневірений, але все таки напував уші тими вістями. Із них вихилялись до мене душі настроєні подібно й я радо приймав від них навіть фальшиві мельодії.

Розмови в місті тихі й слова боязко розглядаються на всі сторони. Лиш молода пані зустрічає мене голосно й оповідає про свого брата студента. Він поїхав у Петроград. О! їх багато поїхало! На курси для руських галичан! А хто їх не вітав?! Генерал-губернатор, сам міністр! В її очах малює вже поворот брата в російськім однострою, лиш уява не знає як назвати нового достойника. Пані розсміваєтся

в захопленні.

— Така розумна пані, а так голосно кричить — єхидно завважує знайомий жидок, шепче кілька новинок і зникає за будками. Вітер несе питомий пах ґімнастьорки.

Ведуть якихсь людей. Розкладають на подвір'ї й б'ють образливо спокійними ударами.

Втікаю з міста. Сірий день і субота. Ґетто завмерло. Двері й віконниці відвернулися від вулиці. Старі жиди в довгих плащах і шапках обшитих лисом мовчки походжають. Туркоче візок. Московські мундури й два вовчурі на возу. Біла кіточка

дрімає на сходах, прижмуривши очі. Собачня кидається на неї без звуку, без пристрасти, просто для забави. Пронизливий вереск тварини в судорогах рве ~~···~~ суботню мовчанку містечка. Візок зникає. Пси біжать здоганяти панів. Червона пляма світить серед сірої вулиці.

Дома питають, що чувати. Я нічого не знаю. Я купив тільки порошок від болю голови. Справді я нічого не можу сказати. Подаю „Русское слово" й міняю розмову.

То почався мій відступ. Вже не ходжу до міста. Виснажений постом, що його приписав мені лікар, і ~~···~~ прибитий безнадійністю, замикаюсь

у кімнаті. Душа повторює прийняті, любі правди. Одна є цінність на світі: освічений і чутливий дух. Його-ж батьківщина — це вільна країна думки й образу. На дверях кімнати випишу гасло славного поета: Друже, хай небо журиться дощем і росою і добром людських поколінь — — —

Батька разить музика в той час, коли люде гинуть. Я сумніваюсь, чи запертий фортепян облегчує їм смерть, але й для мене мова згуків занадто голосна. Вона зраджує мене. Мені тепер по серцю густі сірі хмари й сумрачна кімната, де в день треба світити. Мене бавить подвійна бо-

ротьба огненного язика свічки з ~~[illegible]~~ темінню й денним світлом. Я чую в ній якийсь глибший і рідний вираз. Залюблююсь з молодій пані. Годинами вдивляюсь в її портрет відбитий в одній з німецьких малярських альбомів і підписаний: Россетті Болю. Уявляю гріб нареченої й жахливу порожнечу навколо. Стежки, що йдуть від сонця, ~~цв~~ квіток і людей до моїх почувань, заорані. Смерть піщаної пустині, і тільки там при зеленій могилі мовкне нудьга й розмальовані золотом червоні посуди наливаються вщерть неземною радістю. Захоплений шепчу недавно вичитаний маніфест упадку: Люблю те, чого ніхто не

вибрав, чого не вдалось покохати нікому: свою вдачу правнутрішню суть і все те, що особливше й недуже.

Сонце зрідка виманює мене на двір. Тоді в сліпучім світлі стобарвних іскор прокидую засипані снігом стежки. Вертаю червоний кров'ю й морозом. Мати подає пісну кашку, а тато новий московський часопис. Грубими черенками виписано: Перемишль піддався.

Старші прийняли вістку, як остаточне рішення. Для них страшна гнітюча невідомість. Молодші останніми часами старались не говорити про війну й на вигляд спокійно чекали. В нас все таки жевріла

39. 97

іскра надії й ми, запершись кожне в свій світ, несвідомо гріли (нею) наші мисли. Тепер приголомшені страшним ударом, ми відчули нестерпний голод нових отух. Заслонюємо вікна чорними плахтами. Дріжучими пальцями торкаємо тарілки й кличемо духів. Вони ласкаві й обіцюють перемогу й веселу зустріч усіх рідних і любих, розділених фронтами і морями — — —

Що-ж, справді - після шости літ Ви зійшлися здорові. Лиш перемога — — — Але добраніч мої дорогі. Бачу з листів, що Ваш синок робиться дужим хлопцем. В добрий час! Добраніч, мої дорогі.-

7.

Чи Ви приглядались коли щастю й горю, так як приглядаються далеким хмарам і небу, роспроміненим усіми барвами під захід сонця? Ви мусіли завважити, що щастя віддихає перемінами й засипляє, мов мала дитина, знечулена одноманітністю колисанки. Тяжкі дні – то старші люде, люблять розмірений крок і годину. Душі, позбавлені радісного змісту, усміхаються порядкові й формі, якими втихомирюють свій біль, а самота витворює найсильніші привички. Так ті, що не мають щастя зустрічати приятелів, тішаться світлом лямпи на пере-

хрестах вулиць і відчувають таємну прикрість коли жебрак на розі не простягне як щодня руки до них і не скаже спасибі.

Дні стали розподілені й подібні, а настрої були годинником, по котрім я міг спізнавати пору. Я мав свій календар. Я прикладав чоло до шиби що дня в тім самім місці й дивився, як сонце, хилючись до заходу, мандрує дорогою по тім боці Дністра від черешні до черешні, кожної днини одним кроком на право. І я чекав: за тридцятьсемою черешнею весна!

В березневий вечір чужий верховий

заступав мені сонце. - Темний сільвет у башлику виростав у заграві, розлитій на заході, в великана. За ним ступало ще кілька їздців. Австрійські стежі крутились по Покуттю. Козаки приходили берегти бродів на лівий беріг. Досі вирито в памяті: Дністровий яр, тут донський козак, там мадяр, і наш дім, мов перелякана біла кіточка між ними.

З нашої садиби видно всю долину й покутські поля на горі. Чотири козаки оселюються у нас. То не чотири окремі вовки, приказом зведені в товариство, але спільнота, що часто виростає на війні й чужині. Вона ясно відділена від иншого світу та з виразним

поділом праці внутрі. Огрядний, середнього віку козарлюга старшує над ними. Зіває в теплім кутку кухні, проходжується по подвір'ї, як по своїм господарстві, та від часу бісом споглядаючи на той бік ріки. Трудно призвичаїти око до півсумерку козачої душі. На зверх здавалось, що всі вони почуваються не зле і вміють влаштувати собі життя серед війни з тією перченою приправою, яку люблять мущини. Війна для козака великі лови, він не нарікає; навпаки, знаходить багато цікавого. Одначе до часу. Коли міра зусиль і втоми сповниться, він просто відмовляється від дальшої приємности. Осійські старшини-гар-

матчики оповідають, що чуються доволі непевно, коли мають козацьку ослону. В козака все робить настрій. Коли він у піднесенні, тійже верхи наступом на дроти й окопи, коли в пригноблені кинеться в розтіч. Дисципліна звичайної кінноти дає запоруку середньої лінії й можливість рахунку й передбачення.

Другий козак, молодий, невеликого росту, це зір і вояцьке сумління організму застави. Що ранку їздить до штабу з донесеннями, привозить прикази, новини.

Третій, кремезний найглибше врізався в па-

45.

103

мать. Називали Осип. Завсіди в шапці, не говорить, але кричить. Дикий і неуговканий, як гола пристрасть. В усій його поведінці чується самопевний виклик. Він — справник нижчих, але найдужчих і найстарших змислів життя: нюху й дотику. Уміє з під землі роздобути найпотрібніші речі для козацької душі: товсту їжу, горілку й молодицю. Головний харчовий і Дон-Жуан в одній особі. Коли нині дивлюсь на хлопця, що його дражнять у селі козаком, мені настирливо пригадується тріумфальний регіт Осипа, коли товариші питали його, де пропадав.

Четвертий, стрункий усміхнутий юнак, не визначався ніякою особливістю. Це – вічне доповнення, універсальний талан або, по німецьки, дівчина від усього.

Відпочкове завдання сповняють козаки пильно. Як сонце пригріває, сідаються під стодолу і прижмурюючи очі, сонно „глядять по бігу ріки", як їм приписано. В негоду – погрозою й цукром – ставлять стійку малих хлопчиків, котрі мають доносити, чи хто не перевозиться через воду.

Їжа – це не лиш хліб насущний, але й осолода нудного життя, звязаного воєнним законом. Тр-ж

козачий стіл закону ж не терпить. На йому молоко й квашені огірки, чай і капуста, галушки, печені кури, гуси, поросята, добуті Остапом. Все всуміш, московська свобода!

Вечорами грають у ~~кар~~ карти. На столі з'являються рублеві папірці, зелені, сині, а то й рожеві. Ставлять спокійно й не запалюються. Я рідко зустрічав серед простих москалів пристрасних грачів. Вони грають, щоб мати чим заповнити прогалину між одною склянкою горілки й другою.

Привикаємо до непрошених гостей і дрімучої війни над Дністром. Иноді промайне другим боком

австрійський улан. Козаки стрілять кілька разів для забави, як стріляють до високої птиці, лиш щоб налякати, і вертають до дому.

Мої думки були обведені високими мурами суворого гімназійного виховання й стиснуті глумливим посміхом, яким зустрічають усяке вільніше слово наймолодших в рідні. Я був запертий у собі, важкий і несмілий. Мене ображала неотесана поведінка Осипа. Але ображаючи, дивно цікавив мене той непогамований розряд дикої пристрасти. Осип був малою щілиною в віконниці, крізь котру видно таємні сади приманчивих і недозволених утіх.

З одним я не міг примиритись. Я завсіди дивився на козаків, як на ворожих москалів. А глухе село, що в той час не вибігало думкою поза свої подвір'я, говорило з ними просто як з людьми. Вони-ж хрестились тричі, в їх мові проблискне інколи людське слово. Навіть — бував — часом незаплачене порося тільки на хвилину каламутить прозору воду взаємного розуміння. Осипа недолюблювали люде, але й та нехіть не була ненавистю до нахабного ворога, але просто скаргою покривдженого або заздрістю менш щасливого. Справді, Осип розпоряджався всім, що вабить жінок. Лестощі заступались у його

білими паляницями й цукром, котрих навозили козаки досить. А вся постава й голос свідчили, що в сприятливу мить йому рішучости й сили не бракне.

Особливо сердила мене приязнь сизого плаща з сірими шинелями. До села повернув полонений, що по дорозі в Росію випросився в москалів до дому. Він щодня навідувавсь до козаків. Витворилась ~~[illegible]~~ дивна професійна симпатія. Козаки охоче балакали з австрійцем про війну й усі разом згори дивились на невідущих запільників. Ще щось своєрідне було в тих взаєминах, що пригадувало ролю „німця", людини з заходу, серед московської спільности. Дядько

в австрійськім однострою зробився знанням і провідником дядьків з над Дону в новім світі й одночасно представником вищої техніки: стрижієм і голярем. За те козаки ділилися з ним споживчими достатками, запрошуючи до обильного ситим варевом столу.

Село перероблювало ~~те~~ ~~~~ на свій лад оповідання полоненого про воєнні пригоди, невдачі Австрії. Вони хвилюються і пригноблюються. Згодом і привик до новин від простих полонених. Вони вічно мають перед очима наїжені штики ворога, перед котрими звели руки в гору й цінують усе

положення під непереможним враженням тієї піддачі. І є ще на дні душі простих полонених наївний, несвідомий сором і докір і їх оповідання родяться з подвійного джерела: переляку й бажання виправдатись.

В той час приходили вже до села й листи тих, що попали в Росію. Стаю громадським читачем листів і писарем відповідей. Жаліються сини й мужі, що їм студено й банно, але їсти дають досить. Я відписую їм під голос жінок і матерей виплеканим стилем сільських листів, де — як в аристократичних сальонах — безпосереднє почування

ховаються за церемоніяльними поклонами й при-
вітаннями.

Раз спополудня з'являється Осип на коні. Їде повагом,
а в широко розставлених руках повні відра. Виглядав
як штукар на линві, що держить рівновагу, помагаю-
чи собі жердкою з тягарцями на кінцях. Метнувся мо-
лодий козак до нього, побожно переймає скарб. Осип
веде коня непевним кроком людини, що перебула
далеку дорогу верхи. В кухні радісні оклики. Стар-
ший дає прикази. Скубуть птицю. Осип шат-
нувся до сусідів, щоб чого не бракло. З острахом че-
каємо козацького пиру.

54. 112

Перехилили по кухлику, аж тут сполох. Човен переправляється через Дністер. Осип до краю розлючений невчасною перешкодою, кріс через плече й збігав стежкою в низ. Три козаки стоять у поготівлі край городу. Горе ворогові, що приходить так не в пору! Спадає сумерк на світ і на наші думки. Може мадяре? Вся околиця кишить вістями про їх звірства. Напружуємо зір, але вечір заслонює вікна що раз густішою тканиною. Ні духу, лиш непевне чекання. Хоч би крик, хочби стріл, – було б відрадніще. Нагальний регіт на подвірі полошить наші здогади. Козаки ведуть пятого товарища в кубанськім однострою.

Він утік з полону й продерся до своїх. Всі однозгідно рішають, що це Бог благословить їхній бенкет, посилаючи несподіваного гостя. Особливо Басит радіє, клепає гостя по рамені, цілує:

— Ще трохи, брате, і я стрілявби по тобі! —

Черпають як джерельну воду мандрівники серед спаленої пустелі. Скидають ремінні пояси, револьвери, і душі розперізуються, забуваючи про однострій. З сірих кутків кухні зеленіють донські левади, сріблятьця рибні ріки, лисніють станиці в імлі. Відчиняються гостинні ворота й стужені рамена простягаються на зустріч. Де так довго барились? І нищком

шепчуться оповідання, як про далекий сон, про Дністер і Карпати.

Козаки хропіли і сопуть, хто головою на столі, хто на лаві, а ті на підлозі. Засвоковні сміємось з байок про п'яні бешкети. Але ранком не йме(мо) віри. Прочунявшись, хрестяться і тягнуть далі. Їх морить сон, вони куняють і хлищуть знову. Нездужають на силу встають від столу. Важкі голови так і збираються впасти з плеч і покотитись, але півпритомні ще суньуть руку по кухоль. Лиш малий козак відводиться, сідлав коня й їде донести, що навколо спокій.

Але під вечір знялась стрілянина на заході і сході.

З сусіднього села прибігають задихані люде перестерегти. То не наші застави стріляють, то підходять австрійці, обступають хату, де є козаки, стрілають у вікна.

Настає безконечна ніч: хропіт козаків, годинник і схвильована уява. Палимо російські книжки, щоб не дразнити мадярів. В кімнату з ~~[illegible]~~ гуркотом вваляються Кубанець і Осип. З батьком заступаємо дорогу. Сестри втікають до найдальших кімнат.

— Батюшка, благослови! — Кубанець сміється до батька безглуздим, п'яним сміхом.

Під вікном хтось шелестить. Чую кроки. Тихо. Натягнуті нерви чекають стрілу – – –

– Батюшка, благослови! – настирливо кричить Осип.

Бліді виснемо в безрадності між наступом п'яних козаків і цівками мадярських крісів під вікнами.

8.

Де висока гора одною ногою ступає на сам беріг ріки, там до старих верб і осик привязані човни наших молодих сотників. Туди з сіл і з міста

зганяють людей. Війна прорізує чола Дністрових гір моршинами окопів і досі дощі ятрять незагоєні рани.

На заході, в стороні Нижнева, гарматний грім. На небі, розпаленім вечірнього гарячкового заходу, витрискують зеленасто-синяві огники смертельної недуги. Козаки бродять по Дністрі. Австрійці подались пару кільометрів взад і вкопались. Стає тепліше. Місце вартових застав займає одностайний фронт.

В день – розгони і ловля людей. Орють землю джабанами й лопатами, заволочують боронами

колючого дроту. Вже недалеко тарахкоче кулеметна сівалка. Може хрестяни, думаючи про ярий посів і жниво.

Над нами щодня кружляють срібні птиці, що вертають весною з вирію: австрійські літаки. Копачі ровів кидаються врозтіч, як сполошені курчата, ~~а розтіч~~, коли надлетить хижий яструб. Ховаються по кущах, продираються до хат. Козаки зганяють людське стадо до праці.

Вночі часто будяться від дикого клекоту кулеметів і крісів. Запалюються несподівані свічки ракет. Грубше, голосніше нападу шумить

61. 119

взаємний страх. Згодом і те нервування втихомирюється й війна дрімає знову.

Великдень святкують вояки по божому. Золота чаша сонця підноситься незримими руками в гору, а вороги, що довгими місяцями приносили в жертву тіло й кров, обмінюються замість куль чесними дарами. Москалі приносять білий хліб, їм на зустріч австрійці - вино.

Те перше братання обривається на сході, де північний беріг Луцьким виступом врізується глибоко в Полісся. По пальбі чути, що міряються великі сили. Під вечір проносяться над нами

перша громовиця весняна, але ми з несмаком посміхаємось, слухаючи слабого наслідування ранішнього бою.

Австрійці відступають на Коломию серед безупинного грохоту гармат, крок за кроком. Відчуваємо, що то вже не осіння втеча, але смертельні обійми рівних змагунів. Повні тривоги чекаємо.

„Кіевская Мысль" приносить вісти, що на заході Галичини зламались Карпатські засуви і в руках москалів ключі до срібної мрії наших пісень, синьоводного Дунаю. А в кривім зеркалі села

відомости перемінюються на чутки. Що жмінка лишилась ще австрійських вояків, то й тих покликали до Відня берегти золотої Корони.

Дома розсівся російський жандарм. Йому ~~тут~~ дуже сподобалось. Хто зна, може залишиться тут на службі. Він „тоже малорос". Приглядаємось славетній породі.

Їжу до міста. – Одже що? – питають сестри. На зустріч виходять дві вчительки, відрізані від своїх шкіл і домів. І всі прохають добрих вістей. Я кажу: – Ви знаєте, що в лісі над потоком зацвіли конвалії?

Після пятнадцяти літ щераз довелось вдарити палицею сердечної спраги в червоні скелі над вирами й шукати по дністрових долинах джерел заспокоєння. Память залюбки ходить слідами давньої романтики, виполошеної війною з цих околиць.

Великий заїзд притерся одною стіною до Калагузів, темного лісу, де для нас малих було повно таємниць: лисячих і борсучих нор, вірлиних гнізд. З холодних яруг йшли дики на кукурудзяні поля і опришки на купецькі вози, обтяжені крамом і грішми. Навколо заїзду завжди валки підвод, а всередині шумний гамір, сміх, суперечки,

край. Уява хлопця заселювала те місце пригодами з повістей. Там обовязково зупинялись поштові діліжанси, вагітні несподіваними зустрічами, чутливими прощаннями, втечою закоханих, погонею за умичником. З тої долини обовязково висвітував почтар свою пісню на трубі, роспустивши коні по широкім шляху, встеленім місячним сяйвом.

Нині там скирта сміття й роскидане каміння, а романтика перенеслась до залізничних чекалень, на літацькі майдани. Лиш конвалії цвітуть досі в благословенній долині. Птиці вють гнізда долі, під листям лопашів над ручаєм і по зеле-

ній тіні тихо блукають золоті сонячні плями.

Душа збірає павине піря казок, розсипане в долині зітхої уяви старого мельничного. Ще стоїть мурований млин, стиснутий двома горами, й вікове павутиння по стінах сіє муку дрижачим ситом. Вода на лотоках нашумлює мотиви Шуберта, пісні Гете. Завізно в млині, але тих, що чекають, не розвеселюють молоді мельнички обіцянками і медом, мірошники-замизяннями, а штукарі чарами в своїй рідній Moulin Rouge. Нині тим проповідують сектярі свою бліду віру.

Є дві дороги. Одна пряма, горою. Й усмі-

хвилюється мета примарного усміху Мони Лізи, а далекий вид Дністрових колін – лише доломітова оправа краси.

Друга дорога для душі гнаних пекучою тугою таємниці. Вона круто сходить у низ, ховаючись у поранковій імлі, то вибігає на верх, вище білих туманів на гребенях гір. Вона томить і виснажує, але занурює духа в самі глибини краси. Так йти і не спішитись! Спочивати під дерев'яними церковцями, що стоять на скельних обривах як на долонях святих з візантійських образів. То Марія схиляється до Дністра: на голові золота

корона спілої пшениці, одежа зеленими складками лісу спадає до долу. В воді купається божа дитина: сонце.

У долиною плине його тепла ласка. Вишні цвітуть вчасніше, спіють морелі, виноград, і баштани вигрівають свої товсті тіла динь і кавунів.

Снідаю чаєм. Жид подає масло, паляничку, а все заправлене десятком питань. О! То мусить бути велика роскіш бути вільним, ходити й думати. Колись він так залюбки читав свої святі книги, блукаючи. Але тоді був у полоні, в Сибірі:

З тої пори що дня читає кілька сторінок Шопенгауера.
— Дивно — кажу — я саме там зневірив у силу людини —

— Ви до кого прийшли? — добротливим усміхом закидає молодесенька жінка господаря, знуджена оповіданням чоловіка. — Тут тепер стільки літників, і такі гарні дівчата! —

Шопенгауер з провінціональної чайні у призирством мовкне, а жінка щебече про роскіш тіла на сонці, в воді. Показує найкоротшу стежку до Дністра.

— Зайдіть ще коли, — кличуть обоє: зневіра й роскоша.

Трихсотлітній дуб зводить суковате тіло в гору. Тружденні мязи тримають вагу грубезних конарів в позему розкладених раменах і в вічній натузі зберігають божеський спокій незломної сили. Звідтам обіймає зір рідний діл мойого серця із сходу й заходу, цвітучий яр Дністра, а память посилає поклін сосні на Уралю й віковому кедрові Ливанському з Парижського городу. Туга вічно росте між коханням і далеччю. —

9.

З червні велика війна станула в наших воротах

71.

129

і втямила в село тисячу сталевих очей. Через ніч з'явилася на вигоні довжезна змиця серед ярого збіжжа: свіжі австрійські окопи. Пішов пострах по селу людей. Життя пане нище, ховається під землю. Там виростає нове село землянок, а рови - вулиці між ними. Нові обори обводяться колючими дротяними плотами. Над водою чужі рибалки плетуть срібні неводи.

Люде за вояками й собі готовляться гроби на життя й на смерть, криють дубовими бервенами й перстю, прячуть скрині. Їх погляди з тужливою ніжністю гладять білі хатки під

стріхами. Так мати дивиться на мене: аж тепер піду на війну. Я хоробрюсь. Зношу харчі й постіль в дебелі пивниці під ~~до~~ домом. Але тісто погриз. мої сили й моя вага:- дівчинка-недоліток.

На подвір'ї, в саді метушня. Старшини від генерала до корунжих і вояки, вояки. Телефоністи розташовуються під живоплотом у підземнім сховку. Мене кличуть до полковника, розпитують про назви хуторів, присілків. Щось свистить над нами. Всі побожно замовкають і голови в гору. Знову плаг - і далекі розриви. Мій погляд питає полковника.

— Сучі сини! — гукає він. Підходить до телефоністів, хтось у горі повторяє його слова. Вперше серед нашого села обзиваються страшні ~~[illegible]~~ залізні уста. Ще стріл, ще один — Так по-ночі шукають себе приятелі, перекликуючись, поки впадуть у сердечні обійми.

Полковник стоїть на веранді, очі в склах. На тім боці на горі покривляється нам панський хутір. ~~Там~~ Там рух як у нас, хтось стоїть на балькові з склами.

— Сучі сини! — лютує полковник, називає якісь числа, телефон повторює. Гу-у-у! — відповідає

село. Стою за стіною. Перед хутором нечайно з'яв-
ляються хмарки, як танцюристки в церковнім
балеті, кланяються й щезають. Знову голос полковни-
ка, відгомін в ямі під живоплотом і гро-
кіт недалекої батерії. Хмарки блиснули поза
хутором. Сполошені верхові розбігаються по-
лями. Труби гармат рвуть слух,
димки танцюють що раз ближче будинків,
що раз частіше. Гу-у-у! З кожним ударом
кров сильніше б'є в виски. Гу-у-у! Мене мучить
спокійний голос полковника. Скорі-
ше, скоріше! Скажена музика вривається в мою

кров. Хутір горить.

Пристрішений свист і раптовий низький розрив „хі-і-у!", якийсь новий мотив вливаєт-ся в росшалілу ріку. Починається друга дія й нові актори виходять на сцену, кидаючи між вибухів смертельні жала слів. Хі-і-у! обзивається Данчиця, найвища гора в околиці. Мовчки, діловито поспішають кудись москалі з відрухово похиле-ними головами. Хі-і-у! смерічка перед хатою підстрибує смішним вихилясом і повисає на сусідці. Збігаємо в пивницю, з нами кілька переляканих жінок з села з верескливими дітьми.

Сходи стряслись, у пивниці стогін. Без памяти збігаю в низ. Тихе „Богородице Діво" освічує тьму. Граната вдарила в ріг дому. Свист за свистом, грім за громом. Ганок летить, лише дошки хитаються як рукави інваліда. Скло дзвенить, сипляться стіни. Вибігаю на сходи, заслонені від півдня подвійним муром. Через село перекинули залізний міст. Понад нашими головами котяться вози, висипають свій вантаж і нові, все нові надїздять страшним залізним мостом.

Притертий до стіни, дріжучи і в німім захопленні, дивлюсь у гору. Невидимі ткачі

працюють і гаркітливі човна бігають по залізнім верстаті сюди й туди, сюди й туди, снуючи смертельний саван трьох імперій.

Вояки скрадаються в сутінку. Виходять люде з нор, сновигають по ростанаханих городах.
— Люде, чи вбило кого? — Мовчать, не знають.
— Чого шукаєте, люде? — Спускаюсь з ними в глибокі вибоїни. Збірають стрільна. Вони продають їх. Розмалюю стіл гвоздиками в мідяних фляконах.

78

136

10.

В ночі вбігає вояк з приказом негайно забратись з села. Закони війни діє і подвіря переходять до нових власників. Вже копають межі, що три ряди окопів поперек саду й цвітників. Вилискує чорна земля, на ній кинуті ясні троянди. Місяць ступає по полтавськім килимі.

Виходимо. Село збулось коней. То забрали австрійці, инші на московських підводах, а ті приховані по ямах. Сільська армія залишає фронти, по ночі, без своєї зброї плугів і серпів. Йдуть жінки ~~[illegible]~~ окружені дітьми, з дітьми мов прапо-

рами на руках. Йдуть мовчазні ґазди, а хлопці й дівчата женуть корови й вівці. Довкола шугають як вівці тихі собаки. Урочиста процесія обходить свіжі гроби на кладовищі, отверті гранатами груди вулиць. Й на зустріч суне новий похід з новими богами: ~~наші наслідники~~, військо і кулемети. По середині Молох з роздутим черевом, аеростат на линвах.

Ми забули візочок-колиску для дітей. Вертаємо непевними серед ночі й вовків. Чую ворожі погляди й негодування. Люде, що не сміють вже й свого життя називати своїм, не можуть розуміти тих,

що дрібні речі бережуть як власність. Ходять за мною, стежать як господарі злодія. Підзорливі думки лютими собаками заступають дорогу до подушок у наших ліжок. Вояки уносять їх до землянок. Там вже дрімає втома, окутавшись у моє червоне покривало. Лісні погрожують. Кладу в візок десяток сонних курят і зникаю. Стривожене курятко б'ється в грудях.

На світанку ми вже були далеко за селом, за гаями. На нас гукав рідкий як поранкове світло рев гармат, що будився за нами, і підганяють недалекі розриви, як удари батога. По-

курний маєстат нічного походу притаює дорожнім копотом утоми й важкі ноги замітають розбиту землю. На здорових вчора обличчях жура прорізує морщини, а порох з потом підкреслюють їх глибину. В батька з кожним кроком новий тлум сивого волосся. Наш дороговказ — це втома нервів і ніг і важкі повіки. Очі бачать лісничівку, а думкам спрага спочинку притемнює сизу безвість, що відслонюються з нашого шляху. Італія? Карпати? Ростов? Сибір? Відень, Чехи, Німеччина, Париж? Америка? Широкий і далекий світ — це-ж усе етапи нашої родини. Що раз частіший свист

огнених батогів підганяє нас дальше й дальше.

В лісничівці тіснота, змішалися сорокаті світи. По цей бік господарі й непрошені гості з околиці, як ми. Призвища українські, польські, чеські, німецькі:- суща Австрія. Через поріг — Росія. Але двері звичайно відчинені.

Старшенники заглядають до нас. Їх не дразнять верескливі діти, вони терпеливо слухають скарг жінок, вічно неспокійних за своїх мужів на фронті, нарікань батьків і матерей. Їм усе те пригадує далеку рідню й туга черпає прохолоду з чужих криниць. Про війну не говорять. Коли пи-

таю, дивуються, що мене можуть цікавити ті спра-
ви. Їх уява втомлена боєвими образами, й вони
переходять до саль, де серед квіток всміхаються
і журяться мадонни з дітьми на комінах.

Молодого команданта батерії цікавлять лиску-
чі дула гармат, розставлених перед воротами лісни-
чівки, не більше сестер-жалібниць з Тургала. Він
сидить за старшинським столом, починає роз-
мову й по панськи обриває її в середині, переходю-
чи до иншої думки, як дівчата, не затримують його
довго. Він підносить чарку за царя й батьківщи-
ну й кричить тричі „ура!“, та так холодно, так з обо-

84.

142

в'язку, що чується в голосі: я втомлений усім цим. Він кидає товариство серед забави, кличе джуру почистити чоботи й їде верхи. Перестрибує рови легко й плавно так само як трудні питання з тією блискучою вільністю, що часто заслонює порожнечу. Скоро повертає. Чекають вояки з різними справами. Він слухає, нога на лаві. Джура чистить чоботи. Вояки правдуються. – А чи привезли вже солодощі з Тернополя? – перекидує старшина через голови прохачів. – Добре, я полагоджу. – Засадкові обіцянкою вояки відходять. Комендант сідає в двірську коляску й їде на побачення до

міста.

Хорунжий-українець сьогодня дежурний. Инакше певно сидів би з нами в садку. Він розмовляє по московськи, але докоряє нам, що не говоримо гарною мовою як на Звенигородщині, де він працював хеміком у цукроварні. Він українець-вівсяник, та російський патріот одночасно. Його кличуть Афелянніков. Він соціяліст, але хоче війни до побідного кінця. Те українство й соціялізм сірі воли в московській армії й духовий віз бідного хорунжого скрипить собі помаленьку, повертаючи то цоб, то цабе. Та сьогодня хорун-

жний в лівім настрою. Полковник звернув йому увагу, що дижурний старшина мусить носити револьвер при боці. – Ах, пане полковнику, ми вже всі втомилися тою вічною забавою в салдатики! –

Ведуть полонених. Біжимо до воріт. Може тепер побачимо лицарів з піднесеним чолом, з нерозброєними, повними жалю очима. Ідуть мадярі, похилені спекою й покорою. Над ними мов над стадом овець повисає густа хмара котогу й отверті уста пригадують німих риб на суші.

Якась жінка виносить глек з молоком.

Полонені кидаються як вовки на добич. Сторожі лютого відганяють хижаків. Якийсь проривається через кордон і припадає до ~~пит~~ питва. — Йди! — кричить провождар на коні. Та полонений поринув у білу музику й не чує погрози. — Марш! — кричить молодесенький хорунжий, що стоїть біля нас. Жінка з глеком молока залишається серед вулиці. Їй ввижається похід полонених і її мужа, гонений гончими.

Світ покривається сірим рядном пороху й утоми.

88. 146

11.

Під вечір п'ємо в саді прощальний чай. В ночі виступає дивізія на фронт. Четар Генрик, найсправніший службовик, поїхав з відділом Конячів приготовити місця для гармат. Старшини світлять нас на спомин і вгощають знаменитими цукорками.

Вівсяник насуплений. Часописи принесли вість, що російське військо кинуло Львів.

— Як Ви можете спокійно чекати, поки Вас заберуть у німецьку службу! О, русини! —

Я пригадую службу малоросів, вірну до самозабуття.

— Ви того не розумієте! — рішає подразнений хорунжий.

— Краще не зачіпайте, — перестерігає жартом молодик з щиро московською вимовою. — Ви небезпечна людина, соціяліст! — додає пошепки страшне ще тоді слово.

— А ви жорстокий! — не вдержує сестра, і пригадує полоненого, котрому не дали напитись.

Москвин вдоволено всміхається й роскусює крихке тістечко, що його називають „південна суміш". Йому байдужий, а навіть приємний докір ворожої австрійки. Але малорос червоніє, вибухає лайкою, піниться,

обзиває австрійців наволочку, що виконує всі сердечним російським вовкам.

Комендант жартами заговорює пані й кидає невдоволені погляди в бік своїх хорунжих. Хтось ступає по паркеті в заболочених черевиках. Молодий москвин здвигає раменами, починають пісеньку.

Надходить розпалений Генрик, поляк у російськім однострою. Він вже приготовив місце для батерії. А Вівсяник веде дальше. Обидва москалі з усміхом прощаються.

Другого дня ~~перед~~ ~~[illegible]~~ зупиняються підводи з раненими. На одній лежить Вівсяник,

Ті. 149

которощений шрапнелем. Вибігаємо. Його очі, повні болю, вітаються з нами так щиро, так тепло, як вітаються рідні брати, що знайшли себе…

Ми втікали одною дорогою. ~~Тих~~ В ночі місяць заблис у вікні на вістрях штиклів. Входить жандармерія. Трусять столи, ліжка, кишені. Беруть мапу Галичини й театральні скла.

— З нами підуть: — жандармський старшина вказує старого лісничого й мене.

—

Різдвяні сьвята.

Сьвятий вечер.

День перед Різдвяними сьвятами приходя в вечер. ~~Від досьв~~ Вже від вчасного досьвітку господині й господарі велико мають богато роботи. Передовсім обходять і оглядують свою маржинку. Газдині мнуть пшеницю на кутю. Воду з обмитої пшениці виливають під овочеві дерева, щоби добре родили. Дальше місять хліб і калачі, заліплять з руками від тіста ідуть і обнимають дерева овочеві також, щоби добре родили. Коли є коло хати яке деревце нехоче родити, іде під него газда з сокирою а за ним газдиня або діти. Газда каже: Це дерево не родить треба його стяти і замахуєся сокирою щоби його стяти. Газдиня або діти обіймають дерево і просять щоби дарував йому деревині. Газдо- [illegible] і просять в імени деревини, що дородить на ярмарку, газда минає і каже ще цей раз дарую, та більше не дарую.

Data | Przybytek | Ściste i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano | Ubytek

Artykuł towaru:

скроп ні — тоїк зрубають. Того дня кури не
вільно курит Кликати, бо бабусідка ме
почуя зараз каже: „Твої кури — мої
штяк". Того дня стараються всі дома вже
бути в дома, а особливо помиться ся
чужими хотіти. Прийде у хату мущина
уважають добрую ворожбою. Не люблять
приходу женщини, а особливо дівки.
Газдиня робить голубці з капусти і кру-
пів кукурудзяних і засуває їх в піч.
Між сушені овочі (сушениці) на сито
в горнець прикладає ключем і зам-
зує з верха платочками. Опісля нали-
вая водою і засуває в піч. Ключем і патиками
прикладая ся, щоби сушениці не
підходили в гору і не згоріли. Звідси у
нас є розповсюджена сміховинка.
Збувати дід у газди і вхід як газ-
диня присмачує сушениці і вилове-
вийде як варила — шло по між
дівки, коли кликне зайн
засуває в піч сушеницю, бо вона вер
і мусить ся взяти варити.

Artykuł towaru:

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

Піднесена над море 500 називає ся низина

" " " 500 " " височина

151

Artykuł towaru: ....

" " " 1000 = " ~~[illegible]~~ [illegible]ські гори

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

з приписаних 12 страв на свят вечір. Отже буде
і пшениця, сушені яблука і грушки,
дальше голубці, газдині приставляють
ще фасолі, біб, горох, сушені сливки,
сушені гриби або підпеньки, борщ
бураковий з фасолями або тістом.
Перед буде підпалка (потравка) з сухої
або живої риби, і крепелики. Все те
зроблені з пшеничного тіста, а на-
чинювані рибою або спаженого на
олію, а найрадше повидлами, бо се
солодке і є улюбленою стравою ді-
тей. Буде від початку пшениці вкінці ор[illegible]
про колядників і крепелики. Газди
приносять по [illegible] дрова і по-
мий для худоби, [illegible] до [illegible] і коло
хати. Газдиня з дівчатами і дітьми по-
рає ся у хаті коло вечері, бо свят[illegible]

Artykuł towaru: ....

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

порядки з родиною вже пізде [illegible]. Перед вечерою ~~за~~ засідають ту [illegible], котра того дня „[illegible]". Коли газдиня вносить хліб у піч, [illegible] вуглики. Кождий вуглик [illegible] родючої збіжжя або ярини. Їх [illegible]: жито, пшеницю, ячмінь, кукурудза, овес, бараболя, капуста, огірки, гарбузи, коноплі, буряки, цибуля і т. д. Котрий вуглик спокійний буде врожай. Котрий углик погасне і я чорний, сей рід збіжжя не вдасться сего року. Перед вечером кладуть у хаті як звичайно свято вносять трохи ~~з~~ [illegible] пахучого сіна, розстеляють його по [illegible] і кидають під стіл. Ще вже [illegible] малих дітей залазять під стіл і видають голоси ріжних домашніх звірят, щоби маржинка вела ся. Газдиня застеляє стіл скатертиною і кладе на ній хліб. Скоро запалюють смеркати, газдиня вибирає страву з печі, насипає кождої потроха у корито від хліба додає до того [illegible]

нима в коруци такого коня 152

Вороного коня долоті вушка

Artykuł towaru: ....

золоті вушка кармазиком шут

Схвалився NN перед курумами

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

Вороного коня золота грива

золота грива шию покрила

Схвалився соловейк перед курумами

нима в куруци такого коня

вороного коня злотий хвостик

золотий хвостик двір вимітає

Схвалився соловейк перед курумами

нима в куруци такого коня

Во в мого коня срібні копита

Срібні копита камін кришут

камінь кришут церкви мурут

церкви мурують з 6 верхами

з 6-ма верхами з 3-ма віконцями

в одно віконце бій сходит сонце

в друге віконце полудне сонце

в третє віконце доходить сон[це]

Artykuł towaru : ....

на росних дверях сам господь

Data	Przybytek	Ściśle i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

Сам господь ходить служобки пр[illegible]
Одну служобку до [illegible] " "
Другу служобку до господарів "
Третю служобку до худобки [illegible]
Гой да тими словами і т. д. 6 разів
Щоби [illegible] потішау мали "
Щоби кіночка того діждали
Віночка того той щасливого
Добре вам буде в городі зілля
В городі зілля в хаті весілля
Добре вам буде в городі [illegible]
в городі м'ятку а в хаті [illegible]
Молоде [illegible] викупає [illegible]
Молоти дівку ідуть [illegible]
[illegible] дробину [illegible]
За [illegible] ковбаси [illegible]

Нуся з Ухачів Волчукова.

Колядують. А тут під вікнами розлягає ся
дзвінкий або пронизливий дитя-
чий голос: „Дай Боже вечер добрий, пані
господарю, позвольте заколядувати"
діти. (Се дівчата і хлопці, бідні")
бігають від хати до хати і колядують. Стараються
ся як найбільше хат заколядувати, де дають
добре колядують пісні і по кілька разів
звертають. З хати їм відповідають: „можна
можна, або просимо. Колядують або під вікном
або входять до хати. Се залежить від волі гос-
подаря. Дівки ходять з вертепами і сі
заробляють більше. Колядникам дають: гроші,
яблока, оріхи, частують крашанками або
дають „кукуці". До півночі лунають дитячі голоси
в селі. Ой

Ой що так у нас як ніде у нас Ой дай Боже
На святе Рождво Христос сї вродив " " "
А на Водорщі він сї спровадив " " "
А на Великдень " " охрестив " " "
Спровадив він сї до Русалима " " "
А в Русалими богаті люде " " "
Богаті люди, будують мости " " "
Будують мости з білої кости " " "
А поручечка самі простове " " "

Artykuł towaru:

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

Artykuł towaru:

Data	Przybytek	Ściśle i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

сон і ідемо стукати худобу, щоби і она знала про прихід Христа. Кажуть небо ясне зоряне буде рік добрий і кури будуть добре нести ся. Свят вечір [illegible]. По тім газдиня прикладає кутю: заправляє її маком і медом або цукром. Се може бути заступлена локшиною (кашою з гречаних круп). На стіл подає всі приладжені страви. Домашні миють ся, чепурять ся і засідають до стола. Тут усі разом відмовляють молитву. До вечері мають бути свічки по можности воскові, або тріски засвічено. Настрій не вдивляє ся. Газда набирає перші розпечатані з миски ложкою і кидає на стелю. Чим більше зерен причіпить ся до стелі тим більше буде мати роїв в своїй пасіці. Опісля складають собі бажання: „Дай Боже дочекати від тепер за рік, в місто, здорово добрі гаразді і на многі літа" і кождої страви їдять, а в кождій миски старають ся лишити страви на столі, бо тої ночи помершi душі приходять і засідають до вечері також. З тої причини стіл ночує не спрятаний. Ще перед вечерою газдиня посилає у село до бідніщої хати вечерю наперед душі померших родичів і рідні. По вечері засідають і

Саме простове саме зложене Ой дай Боже

А туда іншов сам Цар Небесний 154

Artykuł towaru: ....

Перемила ~~було~~ погана віра

погана віра сама жидова

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

Царю небесний мали на тебе

Мали на тебе, а ду три лади

Мали тебі головку стяти

головку стяти на хрест розпяти

із хреста взяти в гріб поховати

головку стяли на хрест розпяли

Ей з хреста взяли в гріб поховали

Дали до него 2 жида вартувати

Ей сами пішли вечеру їсти

Вечеру їсти вечеру тайну

Як ~~не~~ уші їли тайна спочили

Коли ця рибка ~~аво~~ Дунаї плесне

Тогда Ісус Христос в гробі воскресне

Коли пес кугут до кукуріче

Тогда Ісус Христос ~~оз~~ гробу встане

Рибка плеснула аво Дунаї пішла

Кугут сі стрінав закукурікав

Жиди до гробу а Христа нема

Другого дня рано-вранці ідуть до церкви. Відтак
відвідують себе взаїмно і колядують собі. Газди

Artykuł towaru :

а братство іде колядувати на церков. Декотрі
ні парубоцтво на дорогу [illegible] (дівчата

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

колядувати на січових стрільців. Парубоцтво
на січовий прапор, а школярика на сироти).
~~Третього дня~~ десятий На Степана дівка
віддаючи [illegible] за свойого воротами [illegible]
і ворожать собі судьбу. Куда [illegible]
з тої сторони „князь“ (жених) надійде. Усю
днину [illegible] строгу [illegible] годі умре.
Що від святого вечора аж до 20 січня
включно до свята Івана Хрестителя
уважають часами святочними тоді не
пишуть і не прядуть. В ~~день~~ ночі перед Новим
роком маржинка говорить. Газда дома
дають худобі, щоби про них добре говорила
„їм газдам добре“. Зле годована худоба
клене свому господареви. Сам Господь
тої ночі сходить на [illegible] худібку. Підслу-
хувати не вільно, бо хто буде слухати
той умре. Сеї ночі [illegible] [illegible]. Хтоби

побачив той огонь той щасливий. Тай буде конати, найде гроші. Сеї ночі отвирає ся небо. Хто би побачив ту вельку ясність, має клякнути і три рази промовити своє бажанє, а буде сповнєне.

Вечір перед новим роком називає ся щедрий вечір. Хлопці: дівчата бігають і щедрують. Щедрівка одна. Ой на морі..

Парібки перебирают ся за маланку, а то тому що сей день припадає Маланки. Один перебирає ся за діда, один за бабу, один за жида за цигана, за дідька, за барана, за жандарма, за кулінара і їх причет. Ходять від хати до хати щедрують, виправляють збитки, а часами побють ся. Газда ховає ворота фіртки і всякі дрібні річи, бо маланка рознесить по селі. Як так де [illegible] для жарту. У хаті де є дівчата приймают маланку носять справляють музику гостьбу. Серед забави маланка не забуває наробити збитків. І так лавки, стіни і одвірки білять, мастять глиною, а піч миє. Нікому так не запрятують

Artykuł towaru:

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

в хаті як на щедрий вечер, бо мама-
йка все витадже з найдальшого ходьби
закутка і виволіче на середину хати

Artykuł towaru :

серед загального реготу і сміху. Паруб-

Data	Przybytek	Ściśle i dokładnie zanotowane skład towaru nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

ки її приспівують. Наша мамайка ре-
робочка на ній сорочка парубоча. Наша
мамайка господиня лави мостить
припічок мила. Наша мамайка поши-
ла фартух собі запошила. Повій
вітре сяк так сяк так суши фартушок
[illegible] мак. Повій вітре із Дунаю
суши фартух потихоньки. Повій вітре
буйнесенький вітре фартух тонесень-
кий. Наша мамайка качури пасла
заробила фаску масла. Фаску мас-
ла [illegible] всіх хлопців запроса-
ла. Ідіть хлопці і погуляйте, а за ренту
не дбайте. 2. Мамачка походила
Васильчика породила. Ой чинку
Васильчику тебе ті в огородчику
Тзуду тобі дочекати [illegible]
[illegible] — я росла коло [illegible]

156

тикати – а в неділю рано рвати
ст в неділю рано рвати до головку
затикати. Дівчинку (тамі дівчи)
потайкома обтикають загодя
утікають, бо Маланка ос. Другого
дня досвіта Василеви дари – потім
відвідують собі рідні, знайомі
свояки, складають бажання, обмінюють ся, себто заставляють їду,
напитки і музику. В навечеріє
Водохрищ (Богоявлення) ідуть до церкви
за свяченою водою. Не їдять нічого поки
не покуштують свяченої води. [illegible]
свяні кроплять усюди у хаті, на обійсті у стайни, стодолі, лють свяченої води до криниці. Роблять хрести
з дерева, прибирають паперовими
цвітками, барвінком, золотять
і прибивають на ворота. Се звичай
на памятку що Христос охрестив
ся. На Богоявлення досвіта ідуть
до церкви з прибраною [illegible]

Artykuł towaru:

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

Artykuł towaru :

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

восковою, котру старанно пере-
ховують рік від року. – Все прибо-
рання, що кожедну свічкан,
уної тканини, збанок на свячену во-
ду, такі причандали з запасками при-
дони ідуть з свяшенником на ріку
на водосвяттє. Коли свічки оцйвто
яно, не гаснуть буде рік врожай-
ний – добрий.
А в тім в полі при битій дорозі Ой дай Бо-
Там садочок новосаджений ″ ″
Щей обгороджений ″ ″ ″
А в тім садочку нове криниця ″ ″ ″
А в тій криниці гречная панна ″ ″ ″
Ой сидить сидить яблочко держить ″ ″ ″
Приходить до ній батенько ″ ″ ″
Синку, мерунько зверху яблочко ″ ″ ″
Ой вам не [illegible] мимицу дурзу ″ ″ ″
А в полі там при битій дорозі ″ ″ ″
Там садочок новосаджений щей обгороджений ″ ″ ″
А в тім садочку нове криниця ″ ″ ″

Ав тім криниці дрібная панна Ой дай Боже

157

Приходить ід ній матінка й

Artykuł towaru: матінка й

Синку Марусько зверзи яблочко

Ой [illegible] не зверзу милому держу

Data

Przybytek

Ściśle i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano

Ubytek

Ав поли поли при білій дорозі

Ой там садочок новосадженій

Ново садженій цей обстриженій

Ав тім садочку нове криниця

Ав тій криниці дрібная панна

Ой сидить сидить яблочко держить

Приходить ід ній сестричка й

Сестро Марусько зверзи яблочко

Тобі не зверзу милому держу

Ав поли поли при білій дорозі

Ой там садочок новосадженій

Ново садженій цей обстриженій

Ав тім садочку нове криниця

Ав тій криниці дрібная панна

Ой сидить сидить яблочко держить

Приходить ід ній братчик й

Сестро Марусько зверзи яблочко

Тобі не зверзу милому держу

А в полі тополи при близ дорози   Ой дай Боже
Ой там садочок новосаджений   " "
Новосаджений щей обгороджений   " "
А в тім садочку нова криниченька   " "
А в тім криниці гречная панна   " "
Ой сидить сидить яблочко держить   " "
Приходить до ней її миленький   " "
Серце Марусько зверзи яблочко   " "
Ой тобі зверзу бо тобі держу   " "
Ой за цим словом будь же нам здорова   " "
Гречная панна, панна Маруська   " "
Рости веночка до чепечка   " "
Від чепечка од ~~від~~ до віночка   " "

~~А ...~~

А в цего газди мостні двери   Ой дай Боже
Двери мостні стали склені   " "
А на тих дверях росте листиці   " "
З тої листиці стая росиці   " "
З тої росиці стая керниці   " "
А в тій керниці Пречиста Діво Хреста купала   " "
Пречиста Діва Хреста купала в весела дунаю   " "

Artykuł towaru :

Data	Przybytek	Ściśle i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

158

~~Христос в ...~~ ом

Зродився сіном в ясла наверхни

Приходять ід ним самі жидове

Пречиста Діва де Христа діла

Понесла його у темний камінь

Artykuł towaru: ....

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek

Пішли жидове ~~Христа шукати~~ камінь здолати

Камінь зрубали Христа не найшли

~~Христа не найшли ~~Пречисту~~~~

~~Приходять ід ним самі жидове~~

Пречиста діво дес Христа діла

Понесла його в темненький лісок

Пішли жидове лісок рубати

Лісок зрубали Христа не найшли

Приходять ід ній самі жидове

Пречиста діво дес Христа діла

Понесла його у синє море

Пішли жидове море спускати

Море спускати Христа шукати

море спускали Христа не найшли

Море забрало жидів здорово

А за ними словами будьте здорові

Будьте здорові господаречку

Ой не сам я з собов лиш з газдинечков

Ой з нелядочков та з дітками з надобочков.

Отнеслала его в тесну трабу ...
Пішли згодом трабу несли ...
Трабу ... Христа не ...
Христа не ... Пішли ...

Artykuł towaru:

Data	Przybytek	Ścisłe i dokładne zanotowanie skąd towar nabyto — ewentualnie komu sprzedano	Ubytek
		~~Нема в короля такого коня~~	
		Ой на рамені не дзвінні	
		~~нема в короля~~	
		Ой там там сп коника пасут	
		Ой пасут пасут. с конем говорят	
з		конем говорять до води гонять	
		Коника вороного якусь де продали	
		Ей де де продали за 100 червоних	
за		10 червоних за 100 золотих	
		коника вороного ей де де продали	
		Ей де де продали за 7 золотих	
		Нема в короля такого коня	
		Во як мого коня ...	
	NN	перепкурулєк	
1/16			

Спровадив Він сі до Русалима Ой д: Б.
А в Русалимі богаті люде 〃 〃
Богаті люде будують мости 〃 〃
Будують мости з білоі кости 〃 〃
А поручечко саме тростове 〃 〃
Саме тростове — саме золоте 〃 〃
А туда ішов сам Цар небесний 〃 〃
Перейшла Єго погана віра 〃 〃
Погана віра сама жидова 〃 〃
Царю небесний маєм на Тебе 〃 〃
Маєм на Тебе аж у три ради 〃 〃
Маємо Тобі головку стяти 〃 〃
Головку стяти — на хрест розп'яти 〃 〃
А з хреста взяти в гріб поховати 〃 〃
Головку стяли — на хрест розп'яли 〃 〃
А з хреста взяли в гріб поховали 〃 〃
Дали до него два жиди варти 〃 〃
А самі пішли вечерю їсти 〃 〃

Вечерю їсти, вечерю тайну Ой дай Боже
Як вони їли, так ся стовпили " " "
Коли ця рибка, а в Дунай плесне " " "
Тоди Ісус Христос в гробі воскресне " " "
Коли цес когут закукуріче " " "
Тоди Ісус Христос а з гробу втече " " "
Рибка плеснула — а в Дунай пішла " " "
Когут сї стріпав — закукурікав " " "
Їдши до гробу — а Христа нема " " "

Другого дня ранесько, йдуть до церкви. Віддак відвідують себе взаїмно, складають собі бажаня, а братство йде колядувати на церков. Декали парубоцтво колядує на народну ціль. (Сї вітки колядували на дівчата, на Січових Стрільців. Парубки на січовий прапор, а школярики на сиріт.). На Стефана досьвіта, дівка відданиця, палить за своїми воротами огонь і ворожить собі свою судьбу. Куди йде дим, з тої сторони „князь" (жених) прийде. Коли дим іде в сторону цвинтаря, леді умре. Час від

Бож[...]

Від прес[...]

Вся ся земля [...]

Уже дати тоже дати[...]

Исусом Христом го назв[...]

Бога Мати то злюбила, 160

До престола приступили (2 раза)

Вся ся земля звеселила.

Ой чірчику Васильчику

Посію ті в городчику.

Буду тебе доглядати

Трічи на день підливати.

Росов – Косов підтинати 2 рази

А в неділю рано рва[...]

За головку дати[...]

Сей додаток про Б[...]

тому що кождруг[...]

Василичі.

Парубки пере б[...]

...ланки-
... другий
... ... -чорто-
... барана-кучмари і другими
...ами з музикою. Они ходять від
хати до хати щедрують, і виробляют
збитки. Баби ховають ворота, фіртки
і всякі дрібні річи, бо Маланка розносить
по селі. Не так для пакости, як для
увеселеня. У хаті де є дівчата при-
сылают Маланку гостити, заводять
танці. Серед забави Маланка не за-
...ути збитки-і так-лави
...двері-білить і мастить
...е! Нікому така
...ині їх на Щедрий
...(а) все випайде
...тко і виволіче

на середину хати серед загального сьміху.
Парібки її приспівують: Н
Наші Маланка не робоча
На ній сорочка наробоча.
Наші Маланка господиня
Лави мастила двері мила. - [illegible].
Наші Маланка ноги мила
Фартух собі замочила.
Повій вітре ~~так~~ так так так
Суши фартух як мак як мак.
Повій вітре із Загурі суши фартух і апурі.
Повій вітре буйнесенький винеси фартух тонесенький.
Наші Маланка качури пасла загубила фаску масла.
Фаску масла фаску сира тай всіх хлопців запросила.
Їджте хлопці тай мачайте, а фартух вибачайте.
II. Маланка походила Васильчика породила
Ой пінчику Васильчику
Посію ті в городчику" її „Васильчика"

Буду тебе доглядати   тричи на день підмивати
Тричи на день підмивати — росов-косов підтинати
А в неділю рано рвати за головку затикати.

Чічики (малі діти) побачивши Маланку, заздалегідь утікають, бо Маланка б'є. Другого дня досьвіта Богослуженя, потім відвідують себе родичі, знакомі, свашки, складають бадані, балюють ся, себто заставляють їду, напитки і музику. В навечерія „Відірщ" (Богоявлення) ідуть до церкви за сьвяченою водою. Не їдять нічого поки не покуштують сьвяченої води. Кушають самі, кроплять худоби у хаті, на обійстю, в стайни, стодолі, лють сьвяченої води до криниці. Роблять хрестики з дерева, прибирають паперовими цвітками, барвінком, заліпють і прибивають на воротах. Се звичай на памятку що Христос охрестив ся. На Богоявленя досьвіта ідуть до церкви з прибраною трійцею восковою, котру старанно переховують рік від року. Все прибирають її „косицями", барвінком і цвітками.

збанок на сьвячену воду такоф прибрати. З запаленими трійцями, ідуть з священником на ріку на водосьвятя. Коли сьвічки горять ясно, не гаснуть, буде рік врожайний добрий. / На зимового Никами зачинають вовки ходити в лаві, тоді можна з ними легко здибати ся, але з'їсти можуть лише того, кого позволить сьв. Николай. Коли піп крикне на Відорищі на ріці: „Кірілейсон" (Кирie елейсон) вовки розбігають ся, і вже не страшні./ Запалені трійці несуть до церкви і тут лишають аж до Стрітеня. До дому несуть вербову суху губку запалену. Її запалюють з трійці — сім огонь роздувають по дорозі, щоб не погас. З тою губкою обходять хату 3 рази довкола, щоб ніяке лихо, ані слабість не мали доступу. Так обходить ся такоф стайню з худібкою, відтак сю губку несуть до хати, накурюють нею, гасять і перечову-

ють, бо нею підкурюють як чоловік, або жін
ка, або дитина дістане переполох, також
підкурюють нею корову коли її що поброєц
(:зроблено:). На Стрітенє ідуть до церкви, бо на
Стрітенє зима з літом стрічая ся і вони
борє ся, котре переможе. Тоді забирая кождий
газда свою трійцю домів і переховуя аж до
другого року в скрині. Зїля сьвяченою з трій
ці уживають на лік, она мая чудову силу.
Помагає у всяких недугах - тим зїлєм ку
рить ся людина і худобу хору.

Колядки.

(для дївчини)

1. А в поли в поли при близ дороги Ой дай Боже
Ой там садочок з нова садженій " " "
З нова садженій - щей обгороженій " " "
А в тім садочку нове крісельце " " "
А в тім крісельци Прекрасная панна " " "
Ой сидить сидить яблочко держить " " "

Приходить ід ній батечко її Ой дай Боже
Синку Катрусько врви ми яблочко " " "
Ой не врву не врву милому дерву " " "
А в поли в поли приблиз дороги " " "
Ой там садочок з нова садженії " " "
З нова садженії ще й обгороженії " " "
А в тім садочку нове крісельце " "
А в тім крісельци красная панна " " "
Ой сидить сидить, яблочко держить " " "
Приходить ід ній матінка її " " "
Синку Катрусько врви ми яблучко " " "
Ой не врву не врву милому дерву " " "
А в поли в поли приблиз дороги " " "
Ой там садочок з нова садженії " "
З нова садженії, ще й обгороженії " "
А в тім садочку нове крісельце " " "
А в тім крісельци красная панна " " "
Ой сидить, сидить яблучко держить " "

Приходить ід ній той братчик її Ой дай Боже
Сестро Катрусько верзи яблочко " "
Ой я не верзу, милому держу " " "
А в поли в поли приблиз дороги " " "
Ой там садочок з нова садзений " " "
З нова садзений, щей обструзений " " "
А в тім садочку нове крісельци " " "
А в тім крісельци грешная панна " " "
Ой сидить сидить яблучко держить " " "
Приходить ід ній сестронька її " " "
Сестро Катрусько верзи яблучко " " "
Ой я не верзу милому держу " " "
А в поли в поли приблиз дороги " " "
Ой там садочок з нова садзений " " "
З нова садзений, щей обструзений* " " "
А в тім садочку нове крісельце " " "
А в тім крісельцу грешная панна " " "
Ой сидить сидить яблучко держить " " "

* обгороджений.

Приходить ід ній миленький її Ой дай Боже
Верже Катрусько вержи яблучко " "
Ой вержу вержу, бо твої держу " "
Ой да цим словом будь нам здорова " "
Грешная панно — панно Катрусько " "
Рости величка до черевичка " "
Від черевичка до пойсочка " "
Від пойсочка аж до віночка " "
Дай же вам Боже в городі липку " "
В городі липку — а в хаті скрипку " "
В городі зіля — в хаті весілля " "

II. (: господареви :)

А в цего газди тесові двори Ой дай Боже
Тесові двори — стелені столи " "
А на тих дворах росте липиці " "
З тої липиці стала росиці " "
З тої росиці ~~росиці~~ стала криниці " "
А ~~в тій криниці~~ там Пречиста Христа купала " "
Христа скупала, в ясла вложила " "

Зеленим сіном в яслах накрила Ой дай Боже
Приходе ід ній сами жидове " " "
Пречиста Діво десь Христа діла " " "
Понеслам його під білий камінь " " "
Пішли жидове камінь лупати " " "
Камінь лупали Христа шукали " " "
Христа не знайшли 'д Пречистій прийшли
Пречиста Діво десь Христа діла Ой д. Бо. / Ой д. Бо.
Занеслам його у темний лісок " " "
Пішли жидове лісок рубати " " "
Лісок зрубали Христа не знайшли " " "
Пречиста Діво десь Христа діла " " "
Понеслам його у синє море " " "
Пішли жидове море спускати " " "
Море спускати Христа шукати " " "
Христа шукали - Христа не знайшли " " "
Море зіграло жидів забрало Ой дай Боже.
А за цими словами будьте здорові " " "

Будьте здорові господаречку Ой дай Боже
Ой не сам собов — а з газдиночков " " "
Тай з челядочков і з худобочков " " "

III. (: парібкови :)

Ой на долині на зеленині Ой дай Боже
Ой там Николка коника пасе " " "
Ой пасе пасе з конем говорить " " "
З конем говорить до води гонить " " "
Коню вороню як тебе продам " " "
Я тебе продам да сто червоних " " "
За сто червоних да сто золотих " " "
Хвалив сї Николa перед курулем* " " "
Нема в куруля такого коня " " "
Бо в мого коня золоті вушка " " "
Золоті вушка далеко чують " " "
А в мого коня золота грива " " "
Золота грива шию покрила " " "
А в мого коня золотий хвостик " " "

* королем)

Золотий хвостик двір вимітати Ой д. Боже
Бо в мого коня срібні копита " " "
Срібні копита камінь крешут " " "
Камінь крешуть церкви мурують " " "
Церкви мурують з трьома верхами " " "
З трьома верхами з трема вікнами " " "
В одно віконце бай сходить сонце " " "
В друге віконце в полудне сонце " " "
В трете віконце заходит сонце " " "
На райских дверях Сам Господь ходить " " "
Сам Господь ходить службочку править " " "
Першу службочку за господарі " " "
Другу службочку за челядочку " " "
Трету службочку за худобочку " " "
А за цими словами будь мені здоров " " "
Щоби із тебе потіху мали " " "
Щоби віночка тобі діждали " " "
Віночка того, бай щасливого " " "

IV (: хлопцеви :)

А в поли, в поли приблиз дороги Ой д. Грофе.
Ой там садочок з нова садженйй " "
З нова садженйй, щей обгороженйй " "
А в тім садочку нове крісельце " "
А в тім крісельце Василько сидить " "
Ой сидить сидить й в кіта* грає " "
Й в кіта грає красно співає " "
Хто ж тебе навчив й в кіта грати " "
Й в кіта грати, красно співати. " "
Навчила мене рідненька мати " "
Ой вчила вчила у день у ночи " "
У день у ночи не всипаючи " "
В тепленькій воді вікупаючи " "
В білі пелени завиваючи " "
В шовкові шнури вповиваючи " "
На білих ручках колисаючи " "
Білими грудьми вихлекаючи " "

* мабуть гітара.

А за цим словом рости здоровий ой дай Боже
Рости здоровий грошний паничу " " "
Рости здоровий до черевичка " " "
Від черевичка аж до пасочка " " "
А від пасочка аж до віночка " " "
Щоби діждали посагу твого " " "
Посагу твого тай щасливого " " "

V.

Зійшла звізда на вкрай світа
Засвітила на пів світа. Алилуя
То не звізда але чиста
То Марія бо й Пречиста — Алилуя.
За крижевми там потоком
Вздріли жиди Христа оком. Алилуя..
Він хліб ломав, тай їм давав
Своєв крівцев листок писав Алилуя
Іжте їжте прорічте
Бо вже Христа втрачете Алилуя.

За кривевим бай потоком
Вздріли жиди Христа около Алилуя
Як вони Го іспіймали
До Пилата знати дали. Алилуя
Пилат не знав що робити
Казав Христа на смерть бити. Алилуя.
Били, били, бичкували
На хрест ручки розпинали Алилуя.
На хрест ручки розпинали
Тяжкі Єму муки дали Алилуя.
Тяжкі Єму муки дали
Офинков Го вперезали. Алилуя.

VI. /: як Новая радість :/

Ой там у поли росте тополенька
Під нею плаче бідна удовонька
Ой плаче плаче сумненько ридає
На битий шляшок все ся позирає
Але тим шляшком довнярики їдуть

З під її сина кониченька ведуть
Ой стій же коню най тї розсїдлаю
За свого сина най тї розпитаю
Але твій синок в чистім поли лежить
А в правій ручцї ще й шабельку держить
У лївій ручцї водицю тримає
Своє серденько водов [ю] віджихває [змиває].
Єму на грудех хрест золотий лежить
Єму у ногах кінь вороний стоїть.
Ой ти коню мій — товаришу вїрний
Идеш ти коню в Галичину домів
Не кажи коню що я вбитий лежу
Лиш кажи коню що женатий хожу
Мене вженила та кулька бистренька
Мене звінчала та шабля остренька
За мать ми була сирая земличка
Сестричка була восковая совічка
Музики грали канони гремїли

III.

По всему сьвіту 2) весела й новина
Що Свята Пречиста 2) породила Сина.
Як породила 2) в пелени вповила
Зеленим сіном 2) в яслах го накрила.
Як ся Жидове 2) о тім довідали -
За Матков Божов 2) за Ісусом Христом
Всї лїси згрубали.
Як ся Пречиста 2) о тім довідала
З Своїм Дитятком Ісусом Христом в Єгипет тїкала.
Ой тїкала вна 2) через чисте поле
А там господар 2) на пшеничку оре.
Май Біг - помагай Біг 2) на пшеничку жати
Сегодня ореш, сегодня сієш - завтра смеш збирати.
Як ся Жидове 2) о тім довідали
За Матков Божов - за Ісусом Христом у погоню гнали.
Ой гнали гнали 2) аж травичку рвали
А там женчики 2) пшениченьку жали.
Май Біг - помагай Біг 2) пшениченьку жати.

Чи не йшла сюди 2) у Христа Божа Мати?
Ой йшла - йшла. 2) буйний вітер віяв
А сей господар 2) сю пшеничку сіяв.
Стали жидове 2) ой стали гадати
Відай би нам сь 2) ївдвідси вертати.
Стали жидове 2) як билина в поли
За нами стало 2) ба й синє море.
Стали жидове 2) як в поли билина
Що йим ся чуд став 2) від Божого Сина
Свята Пречиста 2) в сїнї ночувала —
Ледом до льоду 2) ватерки кросала
Ледом до льоду 2) ватерки кросала
Свому Дитятку Ісусу Христу ніжки загрівала.

IV.

Ой ци так у вас, як тепер у нас Ой дай Боже
На святе Рiздво - Христос сї вродив " "
А на Водорщі Він сї справадив Ой дай Боже
А на Великдень Він сї охрестив " "

І Ой на море на Йордані
Там Пречиста ризи прала
Там Пречиста ризи прала
Свое дитя повивала.
У тоненькі пеленочки
У шовкові бай шнурочки.
І зійшли ся всі святії
Взяли книги золотії.
І як стали бай читати
Якеб му імя дати.
Яке дати таке дати
Святим Павлом го назвати.
Божа Мати не злюбила
Від престола відступила.
Від престола відступила
Всю ся землю заслужила
Яке дати таке дати
Святим Петром го назвати.

святого вечера, аж до 20 [illegible] включно - до свята Івана Хрестителя уважають часами святочними. Тоді не шиють і не прядуть. В ночі перед Новим Роком маржинка говорить. Газди доглядають худобу, щоби про них добре говорила і їм бажала добра. Зле доглядана худоба кляне своєму господареви. Сам Господь ходить тої ночі поміж худібку. Підслухувати не вільно бо хто буде слухати, той умре. Сеї ночі горять гроші. Хто би побачив той огонь той був би щасливий. Там буде копати і знайде гроші. Сеї ночі отвирає ся небо. Хто побачив би ся велику ясність, має в клякнути і три рази має повторити своя бажання, а буде сповнене. Вечер перед Новим Роком називають в. Ма[illegible] [illegible] "Щедрий вечер." Хлопці і дівчата бігають по під хати і щедрують. Щедрівка є одна.

Не приймати до Калєндаря

Спомини з 1919 р.

Написав Др. М. Андрусяк

За Збруч.

Дня 22 травня 1919 р. зголосилася до військовової служби около 30 учеників української державної гімназії в Золочеві. Були це хлопці від 15 до 17 літ, деякі навіть не багато вищі від кріса. Усіх гімназистів приділено до другої запасної сотні Золочівського пішого запасного полку. Командантом сотні був проф. сотник Сологуб.

Покинути шкільну лавку, а вступити в стрілецькі ряди спонукала нас

2

171

~~польська~~ офензива. Золочів був заповне-
ний в той час нашими військовими при-
фронтовими відділами й обозами, що
відчувало ~~зближування ворога~~ близьку небезпеку. І дійсно ~~в звязку~~
~~затим~~ несподівано почалася евакуація з Золочева
наших військових запільних частин. Вечо-
ром 23 травня вирушила й друга запас-
на сотня в напрямі на Зборів. Проща-
ючи Золочів, ~~ніхто з нас не здавав собі~~ Коцкий думав, що це хвилево
~~справи~~ думав, ~~що ми вже до нього як прина-~~
~~лежного~~ воєнно до української держави не вер-
немо. ~~Прощали ми його, як здавалося тіль-~~
~~ки хвилево~~, бо ж (Антанта, як доносило
останнє число „Золочівського Слова", ~~призна-~~ вирішила
~~ла Україні Львів та Дрогобич.~~ коротко справу.

Над ранком прибули ми до с. Пустоголов
біля Зборова, де й пристанули ~~ми~~ до 27-го.

Тут ~~почато~~ [стали ми] зазнавати[ся] ~~нас~~ з стрілецькими правилами. З північного заходу доходили до нас вісти, ~~про~~ дальше зближування ворога. Між іншим довідався я про ганебне опущення стрілецьких рядів моїми односельчанами, з яких відпущено давніше домів для рубання й достарчування дров на опал залізниць, а ~~перед~~ 21 травня стягнено й зорганізовано з них одну сотню. ~~Така~~ [Ця] сотня вислана ~~для~~ [на] здержання ворога в рідних околицях розійшлася легкодушно домів; ~~Зате однак~~ ~~стрінула їх належна відплата з боку Поляків, що після свого приходу ~~вилапали~~ [забрали] тих дезертирів української армії до... Бригіток.~~

27 травня вирушили ми з Тустоголов і переночувавши в Забойках, прибули до с. Варваринець біля Струкова. Тут ще могли ми задержатися яких чотири дні й опісля в перших днях червня скорими маршами без відпочинку прибули ~~ми~~ до с. Шупарки, борщівського повіту. Це село, як і ~~ціла~~ ~~Галич~~ весь закуток території вільної України, було заповнене в той час ріжними нашими військовими командами, відділами й обозами. В Шупарці був я до 9 червня. Цього дня призначувано стрільців до охорони мостів над Збручем, туди зголосилася частина б. золочівських гімназистів, серед них і я.

Нас поділено на малі вартові відділи й порозсилано до ріжних місць,

востей над Збручем. Відділ, до якого
приділено мене, держав варту на мості
в с. Ніврі. Туди переходив одного дня
за Збруч Окремий Залізний Загін Сірка
в часі, коли доходили вісти про успішний
похід нашої армії на польськім фронті
вперід. У звязку з ~~тим~~ нашого очевидно стягнено дня 16
червня успішно охоронну варту на р. Збруч й утво-
рено Армейський Вишкіл Г. А., доповне-
ний новобранцями із звільненої ~~від поля-~~
~~ків~~ території. Командантом сотні, до якої
попали бувші золочівські гімназисти був спершу
сотник Янович, опісля пор. Кабаровський.
Командантом нашого куріня був сотник
Малиновський (тепер священик). Невдовзі всі
гімназисти з укінченого 6-ого клясового відій-
шли до старшинської школи. Тільки нас
шістьох бувших учеників 4-ої і 5-ої гімназій,

ної кляси замішилося серед сірої стрі-
лецької маси.

В слід за геройським походом нашої армії вперід посувався й Армейський Ви-шкіл Г. А. Наш курінь із Шульганівки біля Черткова (посуваючись на захід) дійшов за Монастириська. Звідси знову почався наш відворот до Збруча. С. Михайлівка неда-леко Збруча було передостаннім нашим місцем постою в Галиччині. Тут ми ~~станули на якийсь час стало~~ кватирували яких два тижні так, що могли відбувати стрілецькі вправи. Ці вправи в порівнянні з теперішнім вій-ськовим вишколом виглядали дуже примітивно, бо обмежувалися виключно муштрою та розстрільною (~~а то дуже рідко~~). Про вишколення стрільця як самостійного бо-вика не було мови. Правдоподібно не мали самі наші інструктори, колишні австрійські „зупаки", з ранками хорунжих

і булавних в українській галицькій армії.
Можна сказати, що вишколювали вони
стрільця на манекіна, на справжнє гарма-
тнє м'ясо на війну.

Стрільці, а також ми гімназисти гля-
діли на них, що возили з собою свої роди-
ни, як на маркирантів, які боячись фрон-
ту а не маючи свіжого напливу ново-
бранців, не хотіли нікого з нас вислати
на фронт. Все говорили, що ми замало
вишколені, уладжуючи спроби парадних
дефіляд, пригожих не тоді, коли ллється
кров. На випадок невдалої дефіляди пов-
тарялися: „Бігом", „долів" і т.п., що да-
валося добре взнаки стрільцям, що
живилися в той час несоленою рідкою
кукурудзянкою, а ще до того в часі літно-
вої спеки.

На тлі тих відносин між стрілецтвом а „зупаками" й нашим сотенним пор. Кабаровським, якого ми ставили з „зупаками" на одній дошці, відважився я на непослух супроти їхньої команди. Було це в передостанній день нашого побуту в Галичині: від рана до полудня муштра, в полудне невдала дефіляда й стрілецький спів не до вподоби пор. Кабаровському спричинили кільканацять: „Бігом", „Долів" і т. п. Цього було мені вже за багато й вкінці коли сотня на команду: „Долів" положилася, я стояв. Прибіг до мене пор. Кабаровський і вказуючи пальцем закричав „Стрілець" — „Доброволець А." поправив я його — „Завтра до звіту"!

Після вправ відбув я нараду з своїми товаришами. На звіті задумував я сказати, що я вступив добровольцем на те, щоби боротися, ~~але~~ й тому хочу, щоби мене вислано на фронт.

~~Одначе дозаповідженого звіту не прий-
шла. На другий день~~ Дня, 20 липня, досвіта ми
відійшли з Михайлівки. Не пішли ми до
надзбручанського села Кудринець, сусіднього
з михайлівським, тільки йшли на північ.
Тому здавалося нам спершу, що наші
пішли вперід. Одначе скоро ми зорієнту-
валися в ~~ситуації~~ положенні; пожар в Гермаківці
та Іванні-Пустім, де спалено наші
військові магазини, яких не можна було
скоро вивезти, переконав нас, що поки-
даємо гамчику. Під вечір прибули ми
до с. Вербівки, [redacted] надзбручем, на південний схід від Скали.
~~Тут~~ переночувавши раненько переходимо Збруч.
[redacted] Минаємо перше заз бручанське
село Залуче й [redacted] ідемо далі на схід.
Стрічаємо скупчені богато наші військові від-
діли. В полудне відпочиваємо на полі.
Одначе не палить нас так спека, як
само почуття вигнанців після переходу за Збруч. Перед нами

відозва Начального Вожда М. Тарнавського, як має відноситися галицький стрілець до тутешнього населення, ~~та~~ ще останнє число, видане ще на галицькій землі, „~~Стріль~~Стрільця", переповнене тим самим горем, що й душа кожного ~~галицького стрільця~~ з нас...

2. В околиці Камянця на Поділлі.

Після переходу за Збруч наш курінь ~~посувався в напрямі Камянця, поминувши~~ ~~[illegible]~~ Камянець ~~що подібно столицю~~ УНР потягнував до сіл „Бодачівка й Крушанівка біля Студениці, новоушицького повіту. Населення в околицях Камянця, де ми ~~тільки~~ куди проходили, не дуже то прихильно не відносилося до нас, „Австрійців". ~~прихильно~~, ~~можна було нераз навіть почути~~ чулося те: „по що ви сюди ~~ви до нас прийшли~~?" Мені дивно було, що в околицях ~~цього~~ Камянця, що перший після Києва здобувся на український університет,

Загалом на Поділлі що найменше свідоме населення, а національно тим дальше на схід тим краще.

є так мало свідоме українське сільське населення. По деяких селах зустрічали ми православних священиків-українців; вони ставилися до нас дуже прихильно, радіючи, коли наш провід звертався до них з заявою, що будемо присутні на богослуженні. В часі православного богослуження дяки, що були серед нашого стрілецтва, співали разом з місцевими. Роблено це, щоби зблизити та прихилити до нас місцеве населення. В одній селі православний священик мав проповідь до своїх вірних, повну слів, чуття для недолі Галичан. Він вказував на те, що вони всі сидять дома й не йдуть боронити краю перед ворогами; тому вони є причиною того, що Галичани не могли встоятися перед ворогами. Взивав тому, щоби вже раз вступили до своєї армії й помогли Галичанам побороти духо,

вих ворогів України.

Назагал ~~помітив~~ спостеріг я серед
місцевого населення велику байдужність
до громадських справ. Тому ніяк не могла
(ідеалізація Придніпрянців у)
підходити до них відозві ген. Тарнавсько-
го до Галицької Армії перед переходом
через Збруч. Та це не диво, бо навіть уряд
Директорії УНР не знав добре душі та-
мошнього населення, коли чекав аж воно
добровольцями піде в ряди його армії. То-
казалося, що помогли не високопарні за-
зиви гол. отамана, тільки примушуван-
ня до військової служби. В порозумінні
з урядом УНР почала Галицька Армія пе-
репроваджувати набір тамошніх ново-
бранців до війська. З початку було дуже
багато дезертирів. Наш курінь стягав
їх в околиці Студениці; більш ворохо-
бний елемент треба було усмиряти зов-

сім не демократичного рецептою (25).
Одначе це помагало, бо з дезертирів
ставалися слухняні стрільці.

Нічого дивного; буває, що мало свідома
своїх громадянських обовязків суспільність
не може зрозуміти, що коли поносить
жертви для власної державности, тво-
рить добро для себе й грядучих поколінь.
Такою малосвідомістю відзнача~~ється~~лося
здебільшого населення на територіі бувшої царської
Росії завдяки ~~не~~ малій освіті. Доки воно
таке, доти не може воно зрозуміти
як слід демократичних кличів. Тому
після великої російської револуції
не могли устоятися жадні демокра-
тичні уряди. Поконали всіх більшови-
ки, котрих керманичі виказали дер-
жавний хист, бо зуміли зорганізувати

свого ~~опору~~ — армію способами, які
підходять до такої ~~суспільности~~, якою є на-
селення території бувшої царської Росії.

На час жнив закватирував наш
курінь в с. Богачівка й Крушинівка. Щой-
но з кінцем серпня почато ~~відсилати~~
відділи ~~на~~ ~~стрільців~~ з нашого куріня
до боєвих частин. ~~Я Вошта~~ Після 20 сер-
пня занедужав я перший раз на тиф, ~~одна~~
~~ж~~ коли відходив ~~другий~~ відділ стрільців
з хор. Новодворським, я вже був на стільки
здоровим, що міг з ним ~~відійти~~. Від-
силаючи нас, курінний сотник Мамонов-
ський з плачем прощав ~~цей~~ відділ; говорив,
що його бажанням було, щоби нас всіх
запровадити до ~~нашої~~ рідні ціло. Для мене
був дивний ~~цей плач військового старшини~~,
ні; ~~пресцінь не є цілею стрільця~~ в часі війни
зберігати ціло своє життя, ~~тільки треба~~

зрезиґнувати з нього, коли цього вимагає потреба.

З золочівських гімназистів нас чотирох (І. Кінаш, М. Маркевич і М. Черноцький і я) ішло з цим відділом. Ми зі співчуттям прощали свого товариша М. Блозовського (тепер священик [illegible]), що задля тифу мусів лишитися далі на ласці ненависних нам „зупаків". Відійшли ми до ст. Дунаївець, а звідтам залізницею до Жмеринки.

3. В Жмеринці й у Винниці.

До Жмеринки прибули ми саме вчас, коли прийшла вістка про заняття українським військом Києва. На жмеринській стації задержалися ми 3 дні, тому була можність оглянути місто. У звязку з заняттям Києва було по місті не всюди

захоплення
~~одушевлення~~. Був це останній найкра-
щий день для многострадальної ~~Галицької~~ УГА
Армії. Вже другого дня ~~наступного з Києва~~ на що день
принесли часописи ~~почасти~~ неясні, ~~по~~ а то
~~части~~ тривожні вістки про події в Київі. ~~Щось~~
було непевного, хоч ми старалися виясни- потішаючися
ти всякі неясності на свою користь.

Опісля прибули ми до Винниці, де при-
ділено нас до XIV. бригади, що містилася
в т. зв. Кримських казармах. Одначе вже
по кількох днях я знова занедужав на тиф.
Шукаючи для себе приміщення у військо-
вих шпиталях, що містилися теж
в кримських казармах, я випадково знай-
шов для себе місце в шпиталі для при-
на В. Україні
дніпрянських козаків. Галичан трактовано
під оглядом санітарної помочі по мачоши-
ному. В галицькім військовім шпита-
лі лежали стрільці на соломі, серед

брудів. Тому було для мого здоровля великим плюсом те, що я дістався майже чудом до придніпрянського шпиталю. Все там було удержане гігієнічно, змінювано що тижня білля й постіль та була для хорих парня. Тому що я строго придержувався приписаної мені дієти й гасив свою спрагу тільки чаєм, я не мав в порівнянні з другими великої горячки. Я завжди був притомний і міг читати принесені часописи та говорити з придніпрянськими старшинами й козаками, що були в тій самій салі.

З часописів довідався я про установлення урядами УНР і Польщі українсько-польської демаркаційної лінії на Волині менш-більш на р. Горині. Це насувало мені здогад, що уряд УНР хоче ганебно відплатитися галицьким стрільцям, віддаючи Західно

187/18

Україну на поталу Полякам. І дійсно,
незабаром приніс винницький
„Шлях" за польськими часописами вістку,
що Петлюра заявив, що йому байдужа
доля Галичини. Коли прийшов мене
відвідати в часі побуту ген. Тарнавського
у Винниці його син (мій товариш по золочів-
ській гімназії) та тов. Кінаш, я довідався,
що дійсно має п. Петлюра супроти
нас нечисті заміри. Мені дивно було,
що до цього є здібним чоловік, якого я досі
вважав українським патріотом і колись
чув жаль до Скоропадського, як він смів
в українській державі дати наказ при-
арештувати стопроцентового україн-
ця Петлюру. Цікаву вістку принесла
раз російська „Винницкая Жизнь".

Писала вона про побут б. Начального Вожда Гал. Армії Грекова в Румунії, де він мав заявити, що він є „русскій" генерал, а з Україною нічого спільного не має. Не знати скільки ця вістка є віродостовірна, однаке подаю її як характеристичну про цього, що полишив серед нас добру память.

Я говорив з перебуваючими там Придніпрянцями. Вони дуже цінили галицьку армію за її геройські подвиги. Коли я їм показав в часописі вістку про безінтересовність Петлюри в справі приналежности Галичини, вони заявили, що придніпрянське громадянство ніколи не згодиться на це, щоби Галичина належала до Польщі. Між іншим придніпрянські старшини одушевлялися впроваджуваним Галичанами примусу,

совим військовим побором на Поділлі.
Будемо мати добру армію — говорили
— бож „хахол" (висловлювалися вони іро-
нічно комічною московською назвою)
був колись найлучшим елементом
в бувшій царській армії. Заховуй військо-
ву карність, треба вперід тільки залізних
рук, щоби до неї його призвичаїти.

Дня 18 жовтня вийшов я щойно зі
шпиталя. Мав їхати до Погребища й
шукати за XIV. бригадою, що мала десь
в тім районі перебувати на денікін-
ськім фронті. На станції у Винниці
не могли мене запевнити, чи і коли відій-
де в цю сторону поїзд. На моє щастя
приїхала в той час до Винниці 4. Золо-
чівська бригада. Маючи в ній знайомих
удався я з проханням до сотника Іванова,
чи не можу я залишитися в цій бригаді,

сотник Іванів, що бачив мене в 1914 р. ще 12-літнім хлопцем, здивувався, яке лихо занесло мене сюди. Задля знайомства не міг мені цього відмовити.

Зі становища військового цей мій поступок був самовільний. Однаке, це може й добре сталося, бо - як тепер довідуюся - пару днів перед тим розбита в тім районі XIV бригада відступала на захід і вже 20 жовтня прибула до Жмеринки. Після того вже не брала участи в боях[1] так, що мойого гарматнього мяса її вже зовсім не було потрібно.

---

1) Жарло Аріо: Нарис історії XIV. бригади У. Г. А. Літопис Червоної Калини, 1930, ч. 7-8, ст. 27.

191

Листи Балюка Т.
до
К. Заклинського.

192 — 1 —

Мукач, в шпиталю 20/4
1915.

Від п. Старосольського довідавсь я, що до Вас можна писати на адресу Боєвої Управи. Навязуючи до осінного знакомства з Вами ще у Бороді, пишу отсей лист до Вас, в справі, що кождого з нас цікавить.

Тому три дні вернув я з поля і можу говорити про тих стрільців, що в поли, бо мені довело ся бути як раз між найкращими і найбільше ідейними з поміж них. Розходить ся о це, що між нами в поли, а між значним числом у Відні нема ніякої сполуки і порозуміня. Ні

ми їх ні вони нас не знають. Правда, діставали кілька листів з Відня, де нам сказали, що про нас думають. Щоби той спосіб думання схарактеризувати, наведу дослівно дотичне місце з листу:

„.... А з рештою, що до Укр. Стр. всі тут так поінформовані, що одноголосно воліли би служити при війську австрийськім ...."

Чи Стрільці собі на се заслужили, то я не знаю, але знаю, що ми то не та голота незріжничкована з бороди, ми маємо за собою тяжку працю і криваву заслугу за довгих сім місяців, ми маємо чимало могил своїх по горах, ми маємо за собою огневу пробу і залізний гарт, а се мабуть має якунебудь вартість, о чім ми в найблизшім часі вміємо усіх переконати,

як живі будем. Хто міг у Відні про стрільців говорити? Або ранені і хорі з самих початків стрілецтва, коли воно мало богато темних сторін, не з вини стрільців самих, але когось иньшого, в горі, або говорили про нього маркерантп, щоби себе оправдати. Пане Професор, якби Ви знали як прикро діткнув нас несправедливий і неслушний осуд товаришів наших. Не залежить нам на тих, яких вартість ідейна не позволяє їм забрати голосу в сій справі, але ми певні, що між тими 300 академіками і інтелігентами, є люди гарні, ідейні, але вони не уміють обняти зором цілої теперішної хвилі, а не сї частини, не здають собі справи з цілого історичного моменту, а не лиш з його темних сторін і тому

непотрібно тонуть в безплоднім песси-
мізмі. У нас того пессимізму за макове
зерно нема, а є здоровий, розумний опти-
мізм. Не можемо бути зневірені, бо в собі ма-
ємо стільки сили і енергії, що всяка зневіра
місця не має. Довгими вечерами при якій
небудь ватрі, або лоєвій свічці вели ся у нас
розмови про будуче і ми вже тепер знаємо,
що нам робити, хоть би над Україною
нова Руїна зависла. Але зневіри не знаємо.
Фільозофічний і суспільний пессимізм відло-
жили ми ad acta, до історії. Зі своїх лекун-
ків збираємо фонди, що станут основою
нашої організації. Робимо що можна і як
вмієм і як громадяне, але того самого
жадаємо від товаришів у Відні.

Як подумати, кілько то треба
буде праці, щоби зреставрувати те, що

знищено і щоби зорганізувати все так,
як сего вимагає від нас хвиля історична,
то, аж за голову, береш ся, звідки сил
взяти до тої праці. Уже тепер можнаби
розпочати ту працю на богато пун-
ктах. Можеби ми якось порозуміли ся зі
собою, стрільці і ті, що у Відні, можеби
ті упередженя, якось уступили. Ви, Пане
Професор, можете в сьому ділі богато зро-
бити. Ви і брати Ваші. Ви маєте зна-
комих між дотичними людьми у Відні,
Вас всі знають і Ваше слово всюди важне
і там і у нас. Дуже шкода, що Вашого
брата нема, він би богато був поміг. Але
він і так часу не змарнує і може в неволі
буде слідити за теперішньою Росиєю
і щось нам про неї скаже, як верне.

Напишіть тут до мене про відно-

сики у Відні", про склад тих 300 молодих людий, про те як Ви думаєте взагалі і що після Вашої гадки требаби робити. Тут у нас, між стрільцями гостять четар Старосольский і Мелень. Вони трохи придивили ся до Стрільців, можете їх поспитати про опінію. Перечитайте лист Вітовського до Діла, як що редакція схоче напечатати різке та правдиве слово. І до Вістника післано лист.

Ще богато, богато маю Вам сказати, але не маю певности чи дістанете в руки лист сей. Як дістанете, то напишіть, будьте ласкаві.

Балюк Іван

Адреса: Reserve Spital, Munkacs
Alter Internat.

P. S. Вашого брата зловили на патрулі

десь 28 або 29. грудня. Патрулю вів Герасимович і тоді пропали: Герасимович, Ваш брат, Кузів, Кокопада, Барган, Береза. Вертаючи з патрулі, зайшли вони в Латірці до „хижі“, казали хаварити бульби, бо ми тоді були без живности 7 день, пороззували ся і сушили обув і онучі. В тій хаті заскочили їх москалі і забрали.

Мукач 1. мая 1915.

Відписую Вам таки зараз-сейчас. Лист Ваш піде і у відписі в поле, бо те, що Ви пишете змінює цілком, а цілком те, що ми думали. Ті всі поодинокі факти не мають значіня, тут розходить ся о те, що за цілих 8 місяців між нами а віденськими товаришами виросло

відчуження, цілком непотрібне і небезпечне під сю хвилю, бо ми тут в полі, аж надто відчуваємо як, богато промахів зробили наші старі політики, а на стрілецькій шкірі досить болючо відбиває ся запропащення Боєвої Управи, бо нас трактують як звичайні собі два батальони війска, а як частина стрільців іде на 2-тижневий відпочинок, то разом з нею іде військовий капітан, бо ми вже свою самостійність стратили завдяки віденському безголовю. Є у нас і своє, стрілецьке безголове, оскілько мова про наїх старшийших, але ми собі сказали, що тепер не дамо ради, не визнаємо ся в тому болоті і не прочистимо його. Тепер з того нічо і так не булоби, а по війні будуть

Короткі порахунки, по яких зберуть ся на власній, підготованій платформі всі молоді, добрі сили злучені в карну, енергічну і суцільну організацію коло свойого власного органу. Вістки про віденьке, безголове і фальшиві інформації про тамошню молодїж поруши[л]и нас до живого і приспішили процес, що вже від довшого часу відбував ся в нашій психіці. Ми не зневірили ся, але по довших розмовах на ці теми оснували 20. лютого власний фонд, що в сій хвили числить около 4.000 Корон. Поки війна скінчить ся то він зросте, бо стрільці цілими сотнями зрікають ся одноразово лекунків, а офіцири 3ої части також і гроші сиплють ся, як ніколи. Се є наші гроші, нашої молодїжи і лиш ми маємо до

них право. Це є фонд пресовий для нашого органу. Короткий підрахунок полїтики і критика її, та бичованє на лїво і право усяких проявів рутеньства, подлости, безхарактерности, а рівночасно міцна, зорганїзована, планова і розумна та добре продумана робота, яку ми дамо, молодїж, щоби згоїти раки, завдані сею воєнною завірюхою і вести визвольну роботу, на яку вже раз рішили ся. Богато нас жде роботи, бо не треба знов сподївати ся, що вся молодїж до неї стане. От, стрільці, що нам з великої скількости людий, які ледво що самі трохи національно усвідомлені. Можна числити на певне число тих, що у війску, де хто полишив ся в Галичинї, трохи у Відни і решта.

У нас було і є переконане, що Союз зі всього, що є у Відні найбільше ще має вартости. На Раду Національну і на Боєву Управу ми вже давно махнули рукою. Вартість Союза оцінили ми назвисками людий в ньому і діяльністю інформаційною в Европі. Не забудьте, що ми не маємо найменшої спромоги знати позакулісового віденського життя, бо нас ніхто про се не поінформує. Може-би ми були більше знали правди, якби між нами а товаришами у Відни була сполука і може ми-би були знали що і коли сказати в справі Брюховеччини, та Боєвої Управи, але ми нічо не знали і не знаємо, бо лиш часом піде чутка про щось у Відні, а поза тим усе наше походить з Вістника

203 - 12 -

і Діла. Не наша в тім вина, бо ми навіть адреси до нікого не знали, щоби поінформувати ся в товаришів. До т. Маркова Ом. писав я кілька разів, та, ані разу не удостоїв ся відповіди. До Вас адреси ніхто не знав. А, як до нас приїхав Боберський, чи хтось подібний, то ми чейже йм не могли вірити. Нас ніхто не питав про думку, ані не інтересував ся нами. Ми могли мати жаль до суспільности, а по тій нещасливій інформації і до товаришів у Відні.

[redacted]

[redacted] Нехай се буде для Вас у Відні memento, що нас будуть могли всі надуживати, як Ви, всі віденські Товариші, не схочете подбати про тісну сполуку з нами і про суцільну нашу акцію вже тепер.

Нам вже тепер грозить щось в роді накиненого опікуньства.

[Напишу докладнійше о що ходить, але Ви Пане Професор, напишіть свою думку про особи Старосольского і Мелена. Зробіть се дискретно, на мою адресу, в інтересі цілої молодіжи]. Ми боімо ся, щоби не опинити ся в небажанім опікуньстві. Став ся такий прим. випадок, що не питаючи стрільців в поли, в кадрі вже порішили, що робити на будуче

з нашим фондом.

Щоби Вам дати спромогу вглянути в наше життя, пішлю Вам в окремій коверті кілька кореспонденцій.

Посилаю Вам два листи, що наспіли до мене з поля. Більше писаного нічо нема, бо в сотні все робить ся устно.

Про стрільців ще тілько напишу.

Оба курінї Коссака і колишний Шуховича, є зі собою досить відчужені, бо ніколи не стикали ся разом. Ми одні других не знаємо. Вся робота організаційна і так би сказати ідейна виходить з нашого куріня, головно зі сотні Вітовського і Дідушка. На чолі всего стоїть Вітовський

/.

і він найбільше популярний між стрільцями. Сотня за ним пішлаби в огонь, а він як треба то за своїх хлопців посварить ся зі всіми офіцирами. По сотнях є групи людий свідомих та інтелїґентних і на них все опирають ся, вони надають стрілецтву тон, та дають почин до всього. Наш курінь, є більше стрілецький, що так скажу, а в таматім більше відчуваєть ся подібність до звичайного війска. Є в таматім курінї Чмола і Степанівна. Найбільше люблений зі всіх сотників таматого куріня – Чмола, бо дбає за хлопців.

Тепер до стрільців прийшло богато Гуцулів і їх розділено по сотнях.

Цілу еволюцію стрільців я так собі представляю:

Частина пішла з чистої ідейности, готова на все, великий процент звербували лише тим, що при стрільцях лекше буде, що їх задачею буде лише пропаганда на занятій території. Се був матеріал гірший. А ще третя часть, ні горяча ні зимна, пішла, бо так сказав примус суспільний. Пішли ми до Стрия. Серед стрільців не було тої охоти, що можнаби її назвати геройською, не було того одушевленя, якого треба було сподівати ся і яке напевно булоби, якби на чолі стрільців був станув хтось покликаний до сего. А потім ідейність стала топити ся поволи в шальці і в гусаку коло кухні, так в Стрию як і в Бороньді. Прийшло

двайцятки дурні, потім нещасливий перший Feldzug. Відворот армії, голод, страти в убитих, сльоза, Галичина вже пропаща – все те подїлало пригноблюючо. Та досї Ви самі найкраще знаєте.

Тут зачинає ся зворот. Пішло ся ще раз в поле і досї „стрільцї" з нього не сходять. Головним здобутком було, що вони опанували війну, звикли до неї. Урегульована і достаточна достава поживи, дбайливість усунули той его-їзм опертий на голоді", а спільні труди, спільні патрулї", признанє за відвагу, вдатні перепалки і побіди в своїй роді", повага хвилї" і вічне глядінє смерти в очі змінили психіку. Думка, що вічно ворушила ся коло питанє, що там в дома дїєть ся, перейшла поволи в ширину,

/.

в громадянську, перемінила ся в спільні і довгі розмови, а за ними пішло бажаня якоїсь „акції", підготовлювання вже тепер сил на будуче. Що нам війна дала, то те, що виховала в суспільному і політичному значіню тих, що в Стрільцях. Хто витримав цілі місяці під гранатами, той не цофнеть ся перед підземною роботою, а набутий гарт, відвага, а як треба то погорда смерти – придадуть ся молодій струї.

Лист Др. Вітовського

Мукач, 12/V. 1915.

~~Високоповажаний Пане Професоре!~~

Не знаю на чиї руки післали Ви той меморіял до Варпаленки і сумніваю ся чи буде з того така користь, якої Ви собі бажаєте. Як меморіял післаною на

/.

адресу управи кадру, то віх попаде якраз там, де не треба. Бо всі паковсь в кадрі се те саме, що старі у Відні, лиш підшиті під марку стрілецьку і під нашою адресою. Хиба що маєте когось певного і знакомого у кадрі, який постарає ся післати меморіял кому треба в поле. Але найліпше зробіть так: меморіял пришліть мені тут у шпиталь, а я вже перепишу на відповідно число примірників і порозсилаю в поле.

А з нашим фондом така справа: нам, ані не снить ся тепер витрачати тяжко зібрані гроші, а мають вони стати підставою нашої організації по війні". Бо всі молоді, звісно, безгрішні і якби ми не мали матеріяльних засобів, то старі взялиби нас дуже скоро під ноги. А тепер зібраний гріш придасть ся, бо по війні ніхто не буде його мати, ні з еміграції ніхто не привезе зі собою, ./.

ні в дома не можливо зібрати. Ви кажете, що буде щось подібне до тої „струї", яку викликали Павлик з Франком, а ми кажемо, що буде і мусить бути щось міцнійше, бо ті два переборали початки, а ми поведемо справу ширше і з більшим розгоном. Рішучу перевагу дасть нам марка „стрілецтва". Не знаю чи чули Ви як бились стрільці в перших днях мая. Не маю тут місця, щоби списати всі епізоди, але примірів такого геройства не богато знайдеть ся в теперішній війні. Всі мають дістати зелізні хрести. Може зрештою перечитаєте в часописях найвисше признанє команди. Ми будемо мати богато даних за собою. Нагадайте собі молоду Болгарію і Болгарів за послідні десятки літ. Тут в шпиталі є Великорос, толстовець і участник революції 1906 р. Я від нього богато довідав ся і Вам

напишу пізнійше. В Росиї можливо, що по війні, буде революціє.

- - - Бо є богато дечого не розумію. Чи не можнаби дістати, якими світами усіх чисел „Боротьби" тай дізнати сє хто там є, чого домагаєть сє, який спосіб думана. В полі ніхто не має поняття про істнованє такого органу.

Може-би Ви мали змогу в який небудь спосіб порозуміти сє з Залізняком і Донцовом, що до становища молодіжи до усього, що дієть сє. Пришліть меморіял на мої руки, подайте можливо найбільше фактів, подайте склад Союза, поінформуйте про „Боротьбу" і склад в Женеві, а є вже тут буду розписувати і розсилати в поле. Може-би той рух [redacted] вже тепер викликати. Як наш голос може заважити то най заважить. Як ми мати мемо дані, на якихби можна ./.

оперти ся, так вишлемо їм відповідну заяву, підписану цілими сотнями.
Кінчу і очікую другого листа, що Ви обіцяли, а я також ще напишу.

---

21. V. 1915.

Случайно попав ся мені нині в руки згаданий Вами меморіял. Я таки відразу заберу ся до роботи і попереписую для кождої сотні. Ви дуже гарно і розважно освітили цілу справу, але те письмо тами дуже може закурити. Тілько у мене заворушило ся думок ізза нього, що не знаю з чого зачати. Тільки одно вирозно розумію: що є у нас, богато, може більше чим у кого другого, вартостий, але вони то мертвий капітал. Мені часом доводило ся поговорити з полоненими Українцями і мені часом здавало ся, що наше питане вже давно дозріло в Росиї і то не в літературі, або ./.

між інтелігенцією, але між мужиками. Вони там, безсильні і від нас повинна іти, акція та ініціатива, підготовлюване матеріалу. А тимчасом наші пани не дозріли навіть до дрібної, домашньої господарки. Я до Вас, був вислав лист з приводу вірша Кармансько„Освободительниці" Росії" і ще деяких статий, але він вернув ся до мене і я вже його не вислав. Як маєте під рукою, то перечитайте послідні чотири вірші тої" поезії". Зараз будете знати о що мені" ходить. Поляки, Москалі" і світ цілий" буде нас кривдити і як шакалі" розривати, а ми ще будемо як жебраки обносити рани і благати, молити, а не жадати і зробити собі самому справедливість. Нема що зрештою на сю тему писати, бо Ви аж надто добре оглянули цілу справу. Ще одно мені" впало на гадку: Може маєте :/.

кого знакомого в наших кольоніях еміграційних, прим. в Gmünd; розпитайте які там відносини. Бо я просив о інформації звідтам і дістав їх, але вірте мені, що там правдиве пекло. А можна було бодай о школу, читальню постаратися, бібліотеку яку небудь, подбати про підтримане духа відчитами, відповідними рефератами, що з нашого становища освітлювали би світові події і богато иншого, бо там від довгих вже місяців всі тонуть без ратунку в убійчому, все омертвляючому пессимізмі. Якби так війна випала для нас лихо, так всі ті, що були на еміграції вернуть духовими калїками і ширити муть апатію як заразу тим більше, що ґрунт для неї — економічна нужда і численні надужиття війска — вже готовий. Вони паралїжувати муть в великій мірі акцію молодих сил. Еміграція терпить ./.

богато - то правда, але також правда, що цілковита духова і фізична безчинність мусить убивати. А прецінь можна було і ще тепер можна тут щось зробити. Та досить вже про те, бо і так не поможе нічо говорене.

[Товариш Біляч, від котрого я взяв меморіял, казав мені, що Залізняк і Донцов не здібні до сего, щоби стати осередком нового угруповання, бо і самі між собою вони не згідні і в дечім провинили ся. Не хочу ужити тут вислову дотичного товариша, бо не хочеть ся мені вірити, щоби так зле було і ей жду від Вас інформації.] Також ще раз дуже прошу скажіть що значите про женевську „Боротьбу". Можеби там дало ся перевести те, про що в меморіялі говорить ся. Мені здаєть ся, що меморіял зробить враження і викличе наслідки. Щоби собі його наші кермачі. /.

не легковажили, то правдоподібно най-
-дальше до 3-4 тижнів можна буде вру-
чити їм меморіял від стрільців. Не
знаю чи читали Ви в „Укр. Листк." при-
знанє команди за геройську борбу. З нами
числєть сє в поли, то і у Відні мусєть
сє числити.

Старих керманичів не усунено, але
можемо на них впливати моральним
примусом.

Рівночасно мусимо творити нову
групу, молоду не тілько складом, але
і розмахом, запалом, силою праці
і волі. Справу з полоненими мусєть
взєти молоді в руки. Так само подбати
про добірність статей в усіх наших
часописєх. З полє, єк лише схочете,
буде по шию. Треба піднести все наше
житє на певну ідейну висоту, а сего
старі не зроблєть. Єкби Ви так мали
у Відні 10-20 людий, з єкими ./.

218 27-

могли би Ви працювати, тозі стріль-
цями в Купі можнаби дуже богато зро-
бити. Опісля ще напишу, а тепер
здоровлю щиро і прошу о лист.

Мукачів, 22. мая.

~~Високоповажаний Товаришу!~~

Меморіял вже пішов
в поле. За кілька днів, о скілько позво-
лить час і робота, будуть стрільці
про все поінформовані.

Позволю собі звернути на одно зва-
гу: Ви пишете: нехай зрозуміють
(стрільці) що час на місце індолєнції
старих дати свіжу силу і ясну думку
з поміж молодих. А всі надії на тих,
що в поли...

Так менше-більше Ви написали,
бо цитую з пам'яти.

Хотілоби ся Вам дещо закинути.
Стрільців у поли, таких що будуть
могли дати свою силу і працю до полі-
тики, або скажім радше, до народньої
роботи, є як не менше, то певно не
більше як у Відни. Рішучо не випла-
тить ся і не годить ся ждати аж на
стрілецьку поміч, бо конець війни з при-
воду нових конфліктів треба відсуну-
ти ad calendas graecas, а за той час
ще не одна стрілецька душа піде у
царство небесне. Певна річ, що стріль-
ці ще богато дадуть і богато зава-
жуть як живі будуть, але вони вже
тепер дають все, що дати можна.
Обовязок супроти народа і супроти
стрільців вимагає, щоби в сю хвилю,
всі що поза фронтом, напружили
до максімум сили і працю, одні
в політиці зовнішній супроти пра-
вительства, держав других і Поляків,

а другі в виховуваню і освідомлюваню нашої еміграції і бранців воєнних. Не так з глупоти як з простого лінивства і подлої безхарактерности та цілковитого браку чести, почутя і гідности національної, сего не зроблено. Винні тут і старі і також молоді. Не гнівайте ся, але мені так здає ся, що і меморіял і резолюції 3. січня, се мабуть тілько робота яких 5-6 осіб, а 50 або 60 % боїть ся як зарази умної праці і напруження. Так само неужиточні і ті, які думають, що нема тепер нічого важнійшого в світі як студії фахові, поза якими нічого для них не існує. А прецінь все варто кинути, все посвятити хочби лиш для сего, щоби освідомити дрантовко з тисячу Українців закордонних, розкинути Кобзаря, історію, як нема то надрукувати, брошури, відчити зі скіоп- /.-

тіконам, живе слово і бесіда, навязати особисті зносини. Се по війні дуже придасть ся. Се можна зробити, сего вимагає розум і обовязок і було би непростимим гріхом не користати з нагоди. Не знаю як війна випаде, але вірте мені, що ані одного з теперішних бранців не можна буде потім освідомляти, ні живим словом, ні книжкою. А як верне кілька тисяч освідомлених салдатів, то вони се діло поведуть дальше і поширять основу до дальшої праці.

Так само з еміґрацією. Треба попрацювати між нею, щоби те горе і нужду в якому вона свої дні коротає, уміла вона уважати за кривду, заподіяну її відвічним ворогом, а радше ворогами України, щоби люди зрозуміли, що се жертва, терпіне за народню справу, щоби поняли, що

крім хати, поля і родини в тім або тім селі чи місті, крім Галичини, є ще велика Україна і великий нарід і є великі, спільні інтереси. А про се в таку важку хвилю забуло тепер і богато інтелїґентів та многоглаcних патріотів, у єких нераз льокалізованє не обмежаєть ся на Галичині або Буковині, але доходить виключно лиш до їхньої особи і вони поза особистими справами світа божого не бачуть.

Еміґрація потребує моральної опіки, а бранцї освідомленя. Се повинно ся зробити.

Товариш Білєч, єкий дав менї меморіял, говорить, що зі стрілецькими голосами нїхто тепер числити ся не буде. Остаєть ся одно: зберіть що дасть ся людий, постарайте ся,

./.

щоби Головна рада утворила комітет, головно в справі бранців, якого головною задачею булоби подбати про фонд на брошури, книжки, часописи і поїздки. А роботу моглаби дати молодіж. Ви писали, що, є около 60 людий; най з того половина схоче працювати, то, богато дасть ся зробити. Якби „старі" не хотіли, то ми можемо помочи. Не вільно нам, як жовнірам, словом, то ми ділом. Подумайте над сим, не тілько критичним розумом і холодним рахунком, але щирим серцем. Тяжка, дуже тяжка хвиля для України настала, але все гаразд може бути. В наших серцях, руках і головах будучність вітчини. Може коли по війні зійдемо ся до праці нової, з тою тихою, гарною свідомостю, що ми в полі, а ви там своє зробили.

Здоровлю щиро

~~Високоповажаний Товаришу!~~

Reserve-Spital Munkacs Altes Internat.
25. V. 1915.

У мене, є вже образ, бодай в головних зарисах, усього нашого еміграцийного житя. [illegible]

Та не в тім головна річ, а от в чім: як читати листи Ваші, так здаєть ся, що ми, стрільці, самі не знаємо чого хочемо. Назбирав ся у нас певний запас сил, хотілоби ся десь їх приложити, а нікуди се ні потрібне, ні можливе. Остаєть ся одно: кріс і війна, а позатим уська експанзія сил неможлива. Воюй і не оглядай ся, поки одного за другим куля не стріче, а по /

война „якось то буде.“ Виходить одно: стрільці потрібні ~~як~~ лише як реклама і ловний телят патріотичної балаканини. От хотьби з Донцовом. Дістав я від нього лист з просьбою о дописи „Kurze Notizen“ про Стрільців, бо лист писаний по німецьки. А з Вашого листа довідую ся, що йому головно розходить ся о описи битв і наших „подвигів“ – як писав Боберський – бо і селу лиш о се розходило ся. Ми цікаві лиш як предмет реклами для чужих, позатим ми для своїх без інтересу, без вартости, без зрозуміня. Байдуже! Ми зуміємо знайти свої дороги. Ми самі зуміємо знайти лучність між собою а народом, бо еміграція то в ніякім разі ще не нарід, ані навіть не його репрезентація. Се лиш його реклама, а для нас реклами за мало.

/.

Зокрема що до Донцова. Як що у нього
мис газетярський, особисто-видавничий
інтерес до нас, то він заведеть ся дуже
на стрільцях як і ми на ньому.

Та ще може так зле не буде. Буде
дало старати ся навязати зносини
з Донцовом і Залізняком, Назарука
вже ми з рук так без нічого не випустимо.

Впадає мені на гадку, що можете
і кождий може спитати: Пощо ті зно-
сини, в якій цілі, на якій основі чи
платформі.

Може маєте слушність: Ми
відокремлені від життя і самі не знаємо,
що головне треба буде зробити, які
важні завдання нас ждуть. Але знаємо,
що тих завдань і тої праці аж
надто буде, що ледви чи сил стане,
щоби з усім упорати ся. Ваша і За-
лізняка і Донцова річ дивити ся і ду-

!!

мати що потрібне, а ми що найваж-
ніше тепер сповняємо. А безпосередньо
по війні певно ні хвилини не завага-
ємо ся стати до напружливої праці,
яка нас жде. Хочемо і домагаємо ся
від Вас усіх молодих, щоби Ви вку-
пі з нами підготовлювали можли-
вість сконсолідованої, суцільної, енер-
гічної і розпоряджаючої значними си-
лами організації, бо в разі небажаного
висліду війни нам грозить тяжкий
погром і дуже глибокий удар, з якого
тяжко буде вилічити ся. Мусимо
поробити все можливе, бо небезпека
грізна і легше згинути тепер в полі,
як потім жити під московсько-поль-
ським — чорт знає яким кнутом.

[redacted]

За учителя стане нам історія і грізний момент, а за фанка збірна воля, почуття обовязку, характер і гарт воєнний. Хотівбим, щоб Ви не уважали сего за високопарну фразу.

А зрештою, ми сповнимо своє, як зробимо все, що є в границях можливости, а ті границі дуже широкі, лиш треба мати волю і розум робити. Очевидно не зробить сего ніхто одинцем, ані не дасть ся нічо зробити як кожда одиниця буде себе відокремлювати і ставати в своїй гордости в зачіпно-відпорній позиції. Очевидно індивідуалізм дуже гарна і модерна річ, Українці славні з того і по літературному осуду ми найбільше модерним народом були б, але з тим всім під таку хвилю се найбільша безхарактерність ./.

і несумлінність дозлочину, супроти ідеї національної, вищої понад всякі індивідуальности, особистости і чорт зна що.

По моєму і по розумінню певної групи стрілецтва розходить ся о те:

Старі не тілько, що не зробили нічо, але ще пошкодили і тому молоде поколінє мусить, під утратою чести і закидом останнього лайдацтва і ординарного лінивства, мусить і ще раз мусить ратувати що загрожене, відбудувати, що зруйноване, прочистити душну і гнилу атмосферу, викинути вже той раз Авгієві гної і творити, творити і ще раз творити нове, европейське, культурне і свобідне, вільне житте. А єк би стало ся те, чого кождий боїть ся, то аби ми поздихали єк пси ни

/:

на шибеницях чи по тюрмах, то мусимо до останнього боронити загроженого прапора самостійности і окремішности!! щоби хоть честь вратувати і кервавим протестом кинути ганьбу в лице світа цілого і його цивілізованої підлости. Мусимо злучити молоді сили і підготовити суцільну, міцну акцію в найблизшій будучности.

Добре було би, єкби Залізняк і Донцов і другі були за нами; бо вони мають досвід і знаннє, а у нас сего нема. Але не хочемо, щоби хтось до нас зничжав ся. Не хочемо бути реклямою і не хочемо, щоби хтось свій стосунок з нами уважав за акт своєї ласки. Господь з ними! Єк ні, то обійде ся, будемо робити єк знаємо, і хоть доведеть ся нам блудити,

./.

бо ми, без досвіду, але свойого не кинемо.

Таке прикре те, що діеть ся, що і сказати не годен.

Бідна, дуже бідна Україна!

Здоровлю щиро

26/V 1915.

~~Високоповажаний Пане Професоре!~~

По одержаню сего листа пишіть до мене вже на полеву адресу: Baon 2, Sotnia Witowskyj, Feldpost 350, бо я іду за кілька днів в поле.

Дістав я лист від Донцова з просьбою о інформації про Стрільців для укр. пресового бюра в Берліні. Чого підійму ся і я і ціла братія в полю

з найбільшою охотою, бо в сей спосіб можна буде виповнити люку, згадану в меморіялі. Ми се самі зробимо, бо що старі можуть про стрільців писати для ширшої європейської публики? Найвисше повторювані варіації з козацько-романтичною закраскою про „армати, кулі, багнети, палаючі очі і такі інші бляги. А контакт з Донцовом придасть ся, бо зверне його увагу на нову струю, а може і заставить ближше до тої струї приглянути ся. Ви писали в листі до мене, що можливий був би рух. [redacted] Чому Ви не напишете, що він, той рух вже є, що в початках лиш, правда, і не зовсім скристалізований, але се лиш квестія взаїмного порозуміння і злуки молодих сил вже тепер. Той рух дозрів вже, він став ся вже фактом,

/.

лиш ті стремління поодинокі разом злучімо, а буде могутня, міцна проява, що одних порве своєю силою і правдою, а других застановить і заставить розглянути критично свою і совість і роботу.

Здорові були!

2/VI 1915.

~~Високоповажаний Товаришу~~!

З Назаруком я бачив ся, він є у Варпалянці.

Посилаю Вам лист з поля, що мені прислав Товариш. Фонд тепер зріс до 8 тисяч. З того 5 в поли, а около три тисячі у Варпалянці. На кождий

місяць припадає понад 25 тисяч зросту, отже це, є надія на значне побільшення. Фонд уміщено в певних руках у Відні.

З поля правдоподібно, будуть старати ся навязати з Залізняком і Донцовом. Лише не знати, а бодай не знаю, в якім они оба між собою стосунку.

Так само з Коропибою добре було би навязати; як знаєте, то подайте адресу, а ми пішлемо ія препарату від початку і перечитаємо, як вони думають.

Щодо Стрільців: ходять чутки, що один наш Курінь, отже половина всіх, має іти пописувати ся патрулями в Італії. Можливо, що на чутках скінчить ся, але якби так мало стати ся, то можнаби за се подякувати тим панам, що не тільки не здобули /.

голосу для Нац. Ради і Б. Упр., але і затратили, що було.

Ви досі миш нас інформували і що в полі, є загальний погляд на наше життя під сю хвилю, то се миш завдяки Вашим листам. Але Ви ні словечком не сказали, що Ви самі думаєте, як Ви собі представляєте цілу нашу справу в будучині? Які у Вас думки і плани? Правда, можете сказати, що не знаємо, який вислід принесе нам конець війни. Але все таки у Вас мусять бути якісь думки про се, а Ви досі нічо не сказали. Ваші думки мають змогу бути більше правдоподібними і слушними, бо Ви богато докладнійше і глибше можете на все глядіти, а не так односторонно і субєктивно, як се з нами справа мається. Зробите гарне діло, як відповідь дасте хотьби

/.

на се питання товариша: яка Ваша серіозна і щира думка про фонд і наші думки та пляни і стремління з ним звязані?

Здоровлю щиро

~~Високоповажаний Товаришу!~~ 11. VI. 1915.

Посилаю Вам привіт з поля, кільканайцять кільометрів від Вашого міста. Воно вже вільне. Тут дуже гарно. Напишіть, як маєте час, відповідь на останні листи, на полеву адресу.

Здоровлю щиро

~~Високоповажаний Товаришу!~~ 14. VI. 1915.

... Адресуйте мене в поле, бо я давно кинув шпиталь. Ваші листи дуже /.

цікаві і читають їх всі стрільці. Пишіть все про що писати вільно, а що ні, то нотуйте на повоєнний час. Неоціненою, булаби пришпора книга з ріжними документами, з докладним записованєм ріжних подій і випадків, та промахів в нашому житю, на які, буде можна в своїм часі покликати ся.

Мабуть недалекий час, як ціла еміґрація, буде могла вертати в Галичину і вся наша робота перенесе ся на властиве місце. Слідіть пильно за нашими наказами, ми поминьо закиду сентиментальности зі сторони пана Боберського, будемо числити ся з ними цілком, без сентименту. — Тут в нас доволі гарно. До Вашого міста кілька квадрансів ходу, в лісах собі лежимо резервою і відай поки сей лист дістанете, дальше вперед підемо.

Здоровлю щиро

~~Високоповажаний Товаришу!~~ 6. VII. 1915.

Сидимо собі оба з Борисом Осипом в будї і слухаємо, як Москалї стріляють на нас шрапнелями.

Осип і Франц вернули вчера до нашого товариства.

Нинї на соборній Україні Петра і Павла, отже Ви подивіть ся під якою се датою, бо ми не знаємо.

Писав до мене вчера Донцов і ми мабуть порозуміємо ся зі собою. Посилаю йому два листи, як відповідь.

Очікуємо тут повороту брата Мирона і тих, що разом з ним в полон попали ся.

Борякси розказують про Вас, що Ви перемучуєте ся усякою роботою у Відні. Чому би Вам не заховати сил на по-війнї коли їх буде богато

більше треба чим тепер?

У Віднї буде тепер правдоподібно Петро Дідушок. Єк буде у Вас змога, то поговоріть і з ним.

А наконець поздоровляємо Вас оба з Осипом, бо франц залїз в інший дєкунок і не вільно вилїзти, бо можна обірвати по голові.

~~Високоповажаний Товаришу!~~ 19. VII. 1915.

У нас тепер притихло все. Всї сили абсорбує війна.

Сонїчна спека, порохи, бруд, вкопуваня в тверду, засохлу землю, щоби хоть троха закрити ся перед артилерійними благами, марші, напади, трупи, фізична втома, — в такому млинї трудно про /.

що небудь думати. що

Теофіль Мелень небіщик. Мабуть ранений дістав ся в полон і там умер, видко досить скоро, бо єких дві милі від місця де його положили під Галичем. Був в в шпиталі в Єзуполи і звідтам перевозили його кудись Москалі і по дорозі умер. Похований в Медусі.

Так загально напишу Вам, що о скілько в зимі було важче воювати, задля природних перепон, то літня кампанія вимагає рішучо більше жертв в людях. Здаєть ся, що неоден з нас впаде.

Галичина правдоподібно, буде незадовго наша. Єкби так вільно було вертати, то варто щоби єкнай-скорше вертала вся інтелігенція, бо нарід безрадний і безборонний терпить дуже богато. Москалі чують відай, що тратять грунт під ногами і па-

./.

лять за собою села, забирають людий
від 50-18 літ, худобу, що вдасть ся.
А за нами в слід тягне як джуля жи-
дівсько-польске благо. Нема кому нав-
чити нарід про його права, про відшко-
доване, про запанові домагання і т.д.

А з Меленя то дійсно трагічно
склало ся. Його післано з мельдунком,
отже з самого передового фронту в зад,
власне тому, щоби його усунути
з небезпечного місця і таке склало ся.
Він мав бути у нас звітчиком
і студіював стрілецтво, та робив
різні записки та списував історію.
Щось так, як Назарук, з тою різни-
цею, що „Назарук у Варшавянці",
а Мелень в поли.

Може знаєте яку книжку
з новійшої літератури, яку можнаби
читати в поли, порадьте мені, що

./.

варто собі спровадити. Я спостеріг, що в полі не можна читати щобудь, богато що перед війною читало ся з найбільшим захватом, тепер нецікаве, за богато переживає ся і за сильно. Ви знаєте добре теперішну фільозофію і поезію, можете мені порадити. Великих, всесьвітніх ідей хочеть ся, а життя нецікаве. Відпишіть мені на се послідне, але не офіціально, по дружньому.

Здоровлю щиро

Тут приходить слідуючий лист хронольогічно

~~Високоповажаний Пане Професор!~~

4. VIII. 1915.

Донцов прислав мені 3-число „Боротьби". Програми й не знаємо, але можна догадати ся, а принціпіальний Standpunkt пробиває ся

./.

в кождій статі".

О скілько я зрозумів, то визволеня України бачуть ті панове в визволеню інтернаціонального пролетаріяту дорогою революційної побіди робітництва над капіталізмом. Є у них антинаціональна нотка, що ображає і обурює, але досить проних. Вони не заважуть богато, бо не мають житєвого нерву.

Але напишіть мені про одно. Що є зі стрілецьким фондом? Суспільність дає і дає, знаємо що і Америка немало прислала, загальна сума має бути дуже висока, але в чиїх руках вона і на що її уживають. На стрільців в поли ні, бо не треба, на тих, що в шпиталях і хорі або ранені також ні", бо є кілька случаїв, коли відмовлено запомоги найкра-

-/.

щина і найбільше заслужених, ранених стрільцями. Чими днями піде в Відень резолюція стрілецька в тій справі, в якій домагаємо ся звіту, а як що нам відмовлять, то ми — шаєть ся апель до опінії суспільності.

Для Стрільців можна збирати в двох цілях: для інвалідів і на Военний скарб Стрілецтва, на якому опре ся акція в будучині. Але сеї цілі відай нема у тих, що збірку сю в руках мають. Як що нас зігнорують то ми витягнемо відповідні консеквенції, щоби на будуче ніхто не надуживав імени Стрільців.

Є тут Назарук з пресовою кватирою. Бувають дуже оживлені дискусії. Від Розлуцького і від него знаю, як про нас думають в кадрі і міне

/.

політиками поза фронтом. Там
новим відчувають, що є якийсь
антагонізм, досить гострий і не
знають що з тим фактом робити.
Дехто дивить ся на тих що
в полі як на перденервованих,
непочитальних людий, а радше
дітий; Батьки народу! Нехай!

Тут нужда між населенєм.
Московські і наші війска знищили
і нищуть все що є в поли. Козел
офірний, хвалячи Бога, безкраю
терплячий, все передержить. Іще
сто копняків дістане, заки визво-
ленє всіх пролєтарів принесе йому
гаразд.

Здорові оставайте!

/.

~~Високоповажаний Товаришу!~~

1. VIII. 1915.

Вашого листа дістав, а давнійше вже, а не відписував, бо тепер у нас нічо цікавого нема. Сидимо вже майже чотири тижні і може аж сим часом зберемо ся на яко діло, може вперед /підемо. Дякую сердечно за катальог, а собі децо з того сюди спроваджу. Переписую ся з Донцовом. Навіть досить інтензивно.

Здорові були!

~~Високоповажаний Товаришу!~~

24. VIII. 1915.

Дякую сердечно за прислані книжки. Особливо дякую за Selbstbetrachtungen Марка Аврелія. Я ніколи не сподівав ся, що се така

/.

гарна річ. Тепер у нас часу довол[і]
сидимо на місци, можна читати
і вчити ся і писати навіть атра-
ментом, як ось ӥ є. Я жду на Ва-
шого брата Мирона, з ним можна
дуже гарно працювати. Напи-
шіть що про Відень, як маєте
вільну хвильку.

Здорові оставайте. Рівночасно
листа пишу.

~~Високоповажаний Пане Професоре!~~

Над Золотою Липою 24. VIII. 1915.

Як знаєте може, в нас вже є
полкова команда – Г. Коссак. Оба
курені будуть злучені разом. Тре-
тий курінь жде свойого призначеня
в кадрі, а крім того задумує ся
про стрілецьке Detachement при

./.

армії" Ферлєнцера і Бем-Ермолі".
Україна militans розростає ся
поволи. Та мушка стрільців. Не
напишу тепер того, що хотілоби
ся, бо певні причини не позволяють.

Але про наше загальне
положенє напишу, які у нас тут
думки і враження.

Так загалом відчуваєть ся
щось переломове в сій порі. Мабуть
як коли рішала ся наша доля,
то в сій хвилі, сими місяцями
і може заки Різдво прийде, те рі-
шенє над нами западе. Надії нові
родять ся і бойш ся, щоби вони
не розлетіли ся, щоби не завели нас
так, як вже нераз в минулому. Хоч
Володимир Волинський - вже в на-
ших руках, може по кількох тижнях
і тут фронт рушить ся, на Поділє
./.

підемо, в само серце України. Тоді може далоби ся виборoти бодай щось в роді "самостійної" держави, може обкроєної, обскубаної", закріпощеної" економічно і бідної", але політично незалежної", а там — ми вже собі порадимо. І журиш ся, що сил у нас мало. Величезний процент народних учителів — се дрантє, а в їхже руках основи народньої" просьвіти. Не знаю чи булоби досить сили перевести реформу шкіл, на 4-клясові і з мінішою програмою науковою, потім школи торговельно - промислові, висші курси освіти, школи військові, організацію мілітаризму на взір західно - європейський і все инше, що потрібне державі сучасній. А в нас так мало людий, що здібні і охочі

./.

думати і працювати, як про свою
державу і мало горожанського по-
чутє. Вже тепер гарно було-би
підготовити програму і обсаду
кількох курсів про державно-полі-
тичну організацію народа, які сей-
час по заключеню мира увійшли-би
в житє, на кількох пунктах рівно-
часно. Потім знанє ґеоґрафії у нас
слабе, а сам ще не вивчив Рудницького
і в історії не дуже моцний. Я сам
не маю повного понятє про держав-
ний устрій і про економію політичну
і про нові реформи в шкільництві
і всего того, що кождий з нас мусить
знати, визнавати, домагати ся
і борони ся та стреміти до сего.
Так хочеть ся своєї, хочби поганенької
держави, як хочеть ся власної землі
кріпачці з „Фата морґана" Коцюбинського.

Здоровлю щиро

Ярослав Пастернак

Доісторичні (та княжі) часи Белзчини.

Найстарші сліди людського життя на території Белзької землі*) сягають ще тих дуже давніх часів, коли скінчилась була на наших землях льодова доба і з під стопленої холодної криги показалися шутровинька, пісок та родюча глина. Було це яких 10.000 літ тому назад.

Під легітом теплого західнього вітру стало на свіжій глині прозябати нове життя. Вона вкрилася скоро травою й корчами, а той самий вітер висушив лави піску та утворив з нього великі луковаті, чолом до заходу звернені надми.

---

*) Під цією назвою розуміємо сьогоднішний белзький судовий повіт.

На цих неродючих, тому й непорослих лісом піскових надмах поселились були у Белзчині перші доісторичні люди-кочовики, які прийшли до Европи з північної Африки. Їх єдині досі там сліди найшов Степан Бела у с. Горі біля Белза, на пісковому полі „Щирець". Сиділи вони певно у якихось салашах із галуззя та прутя, прикритих від дощу звірячими шкірами, не знали ще жадних металів, тільки самі камяні й деревяні вироби, не вміли навіть ліпити горшків і жили головно з ловецтва. Це пізнати із дрібних кремяних стрілок, яких найшлося тепер багато на полі „Щирець" разом із іншим кремяним знаряддям так зв. <u>тарденуаської</u> культури.

Цю культуру принесла зі собою у Белзчину північно-африканська чорношкіра людність, яка через Ґібральтар та Еспанію дісталася була до західньої Європи, а звідтам через Моравську Браму на Шлеськ і дальше вздовж Висли ~~до~~ у доріччя Бугу. Та околиці нинішнього Белза не були кінцевим етапом їхньої мандрівки, бо тарденуаську культуру стрічаємо також на волинському Поліссі і аж на північній Київщині в Остерському повіті.

Нарід цієї південної культури стрінув у нас очевидно несприятливі для себе обставини життя головно невідповіднє підсоня, бо скоро мабуть вимер і не стрічаємо його слідів у наступній, молодшій камяній або неолітичній добі.

Тоді, приблизно на 5000 літ до Хр., бачимо у Белзчині вже друге населення, яке перейшло вже поволі від кочівного життя до більше осілого,

осілого, привязувалося до одного місця. Воно стало жити більшими гуртами разом, даючи тим почин першим оселям-хуторам, зачало займатися хліборобством, тримати рогату худобу та ліпити вже перші горшки з глини, що робили тоді лиш жінки.
Це пізнати по гарних кремяних серпах, що їх найшли у Цеблові, Лісках, Переворові й Варязі, по найдення з кремяним знаряддям грубих черепках глиняного посуду (Гора) та по звірячих кістках — останках їжі при огнищах.

Чоловіки займалися більше ловами, полюючи на звірину вже дереваними списами, на яких були насаджені великі кремяні вістря (Винники, Довжнів, Лівче, Миців, Острів). Воювали кремяними сокирами, у яких було вже гладжене (шліфоване) лезо, щоб краще рубало (Довжнів, Жнятин, Лівче, Ліски, Осердів, Острів, Переводів, Сулимів,

Хлопятин, Цеблів). Що треба було, краяли кремяними ножами (Гора, Цеблів), шкіри собі на одежу приспособлювали кремяними шкребачками (Гора), а дірки, щоб зішити їх разом, проверчували кремяними сверликами та рильцями (Белз, Цеблів).

Останки селищ з цієї молодшої камяної (неолітичної) доби є на пісковій надмі „Щирець" у с. Гора та на городищі в Острові.

Гробів з того часу у Белзчині ще не найшли, але з дальших околиць знаємо, що тоді поховували небіжчиків у скорченій позиції, притягаючи їм коліна до грудей, а зігнені в ліктях руки долонями до голови. До гробу давали їм горщики з їдою, кремяне знаряддя, жінкам прикраси на шию, то що. У цей спосіб проявлялася вже віра у позагробове життя.

Найважнішою проблемою в археольоґії є все питання етнічної приналежности народу даної культури, одначе дійти у цьому до повної правди є дуже важко, звичайно майже неможливо. Тому й дуже трудно є означити, який нарід витворив неолітичну культуру Белзчини. Одно є тільки певне, що ця частина української землі входила тоді у склад широкої території, занятої так зв. надбужанської культурою з трегарним кремяним знаряддям більших розмірів, яке виразно вказує на переважно хліборобський спосіб життя її народу. Стрічається це знаряддя у нас від ~~Карпат~~ Підкарпаття по ~~творення~~ Волинь і від Сяну мабуть аж по Дніпро, бо знають його так на східньому Поділлю, як і на Київщині. З огляду на цей величезний простір, який ~~[illegible]~~=

лежить) 257 7 ~~6~~ ~~11~~

~~рас~~ більшістю у межах словянської, а
з тим і нашої правітчини, київський
археольоґ В. Данилевич мав надбузан-
ську культуру вже за прасловянську, що
дуже можливо таки відповідає правді. Супро-
ти цього може й Белзчину замешкували
~~у ка~~ вже у камяній добі прасловяни,
предки українського народу.

Під конець молодшої камяної доби, в часі біля 2500–2000 до Хр. у майстернях камяного знаряддя винайшли спо=сіб вертіти діри на топорище і з цього часу найшлися у Белзі два такі камяні топірці, а у Горі половина та=кого топірця, мала кремяна пилочка та два ножики.

Десь на початку II. тисячліття до Хр. прийшов до Галичини із північного заходу нарід, все мабуть індогерманського походження, який приніс із собою між іншим гончарські вироби, прикра=шувані відтисками шнурка ще перед випалом посудини. Селищ його знаємо досі дуже мало, тільки переважно могили, яких є багато по цілій східній Гали=чині. Одну з них розкопали свого часу

360
72
8

в Острові. Небіжчик у ній був обрядово скорчений, лежав на боці, а біля нього був камяний топорець, кремний ножик та кілька дрібних черепків із шнурковим орнаментом.

Приблизно у тім самім часі прийшов до нас з тої самої сторони другий нарід, якого сліди називаємо тепер нордійською культурою від її північного походження. Пізнати її зразу по характеристичних глиняних посудинах, яких висока шийка має форму широкої лійки та є прикрашена попід вінець пасмом коротких, правісних рівчиків.

На сліди селища цього народу (літом 1935. р.) попав я у Горі на ~~на~~ полі „Щирець". Воно займає простір завбільшки

одного горба і по всій ~~т~~ його повер=хні виорюються із піску черепки із характеристичним нордійським орна=ментом та різне дрібне кремяне зна=ряддя. В одному місці, на полі Насті Пуць, найшлося у глибині пів метра навіть одно досить широке огнище, ~~це~~ а біля нього черепи із кількох таких „лійковатих пугарів", як їх в науці називають.

Мабуть із дещо пізнішого часу (1700–1400 до Хр.) викопав селянин

26/11 ~~8~~ 6.

Теодор Малко на тій самій пісковій надмі глиняну посудину кулистої форми, з двома вушками на шийці, старанно вигладжену зверху та не прикрашену жадним орнаментом. Біля неї найшлося черепя ще з 2-3 горщиків та кремяний ножик. Находка дісталася в цілости до Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Із ще пізнішого часу (1400-1200 до Хр.) походить бронзова сокирка, що її найшли у Переводові. Має вона пів= нічно-німецьку форму, з чого виходить, що вже тоді, понад 3000 літ тому, мала Белзчина торговельні, очевидно лиш посередні звязки з народами над Балтійським Морем. Затe мабуть вже

місцевим, галицьким виробом є іншого типу бронзова сокирка, що походить із кінця бронзової доби (1200-800 до Хр.) та найшлася у Острові. Має вона вже дучку (тулійку) на топорище та вушко біля неї, щоби краще держалася привязана.

По бронзовій добі наступила залізна і з її старшої частини (800-500 до Хр.) найшлося рівнож кілька памяток у Белзчині.

І так з місцевої, так зв. лужицької культури, яку деякі дослідники приписують вже праслованам, найшлося трохи черепя з глиняних горщиків у Городиці варязькім. По скитах -орачах, що прийшли до нас десь біля 700-600 до Хр. з Київщини та були теж слованами,

~~з Юлівщини~~, найшлася у Белзі кістяна частина кінської узди, а у Переводові конець якогось бронзового окуття у виді малої птасячої головки та грецька монета. Ця остання вказує на посередні торговельні звязки доісторичної Белзчини із грецькою кольонією Ольбією над Чорним Морем при лимані Бога.

З околиці Белза походить один із дальших доказів рівночасної торговлі з надбалтійськими германськими краями. Це глиняний збаночок з високою шиєю та довгим вухом, цілий чорний, лискучий, того типу, як~~ий~~ у гробах старшої залізної доби у краях близче Балтійського Моря. Він вказує певно на шлях, яким їздили герман=

ські купці яких 2500 літ тому вздовж Висли й Бугу у Белзчину, а звідси через Камянеччину й Брідщину на Збруч і ним дальше до Дністра.

Не знаємо ще з Белзчини виробів кельтійського типу, [redacted] з яких деякі були у нас уживано в останніх століттях до Хр., але вони дуже можливо ще найдуться, бо знахі є вже із сусідньої сокальської округи. Одначе вони самі не вказують ще на те, що у нас жили колись Кельти, предки нинішніх французів, бо досі не найшовся ще ні один кельтійський гріб у Східній Галичині, а тільки є вони доказом торговельних зносин із сусідніми судетськими краями та нашим Закарпаттям, які були тоді під кельтійським пануванням.

У римській добі, себто у перших чотирьох століттях по Хр., коли-то наші землі

були під сильним культурним впливом наддунайських римських провінцій, була Белзчина разом із сусідньою Сокальщиною переходовою землею для вандальських (германських) боєвих відділів, що йшли із півночі вздовж Бугу на підбій урожайних східно-галицьких ланів. У свому поході на південь задержалися, видно, ці наїздники якийсь час у Белзчині, бо з цього часу відкрили у Переводові ціле їх погребище, де дрібні кістки із спалених на костирях небіжчиків є позсипувані у глиняні посудини, звані з цього „попільницями", а біля них лежить теж вогнем перепалена зброя: залізні списи, стріли, окуття дерев'яних щитів та перші у нас остроги.

У Махнівцях найшли з цього часу кістяний однобокий гребінь, зложений із трьох

266 14,б

частин, які злучені зі собою бронзовими нютами.

Очевидно вандальські боєвики були тоді у Белзчині лиш верхнього, окупантського верствою, під якої пануванням жило місцеве населення, напевно вже словянське.

Занявши східню Галичину, навязали вандали торговельні зносини з римськими купцями, які доходили до нас горі Прутом і Дністром та через Карпати. Доказом цього є нині срібні римські монети-денари, що їх найшли у Горі, Кристинополі та Переводові. Головний торговельний шлях до нас йшов тоді із занятої римським військом грецької кольонії Ольбії вздовж Дністра на північ і дальше вздовж Нараївки на Звенигород - Неслухів у Побуже.

~~[illegible]~~

З доби великої <u>мандрівки народів</u>, яка припадає часово на V–VI ст., не маємо ще жадних пам'яток у Белзчині, хоч ця земля була тоді певно заселена. Вносимо це з того, що у слідуючій, <u>княжій добі</u> Белз був вже згадуваним часто на сторінках <u>літ.</u> княжим осідком, що розбудовувався серед надбужанської низини на незначнім підвищеному терену в оборонному куті між водами Солокії та Річиці. Колишній город, головна княжа твердиня, була там, де нині передмістя „Замочок", і хоч вона була кілька разів перебудовувана, то все ж таки первісні головні укріплення не змінали свого положення і їх збережені до сьогодні сліди дають нам змогу відтворити плян городу у його первісному виді. Розглянемо

V. Головний торговельний шлях до нас йшов тоді із ~~римської коло-~~ ~~нії~~ занятої римським військом грецької колонії Ольбії вздовж Дністра на північ і дальше вздовж Жарачівки на Звенигород-Неступ-хів у Побуже.

V. Галицько-волинської Літописи.

~~в часі від 1120~~

ближче, як він представляється за дослідами в поземелю Л. Чачковського та вислідами дотеперішніх систематичних розкопів автора цих рядків.

На південно-західній периферії нинішнього м. Белза розщіплюється згадана вже р. Солокія на два рамена, що замикають собою великий острів. ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~. Західня його частина — це багнисте пасовисько, а на висше положеній східній частині, де нині передмістя „Замочок", стояв колись княжий город. Первісно було там інакше: не було нинішнього південного рамени Солокії, і щойно задумавши построїти там твердиню, зробили штучно друге русло ріки. У цей спосіб повстав

269 18 ~~15~~ ~~13~~.

облитий з усіх сторін водою та окружений непрохідними багнами острів, дуже при=гожий для оборони та переділений для більшої безпеки ще поперек ровом, якого сліди видніють ще досі.

Між цим ровом аж обома раменами Солокії зробили дальші штучні укріп=лення, а саме обвели місце високим глиняним валом (і частоколом) (і так повстало горо=дище – цитаделя, 300 метрів довга а 170 метрів широка овальна площа, що при=тикає своїм південним довшим боком до нового русла ріки.)

(Тому що беріг цього русла є там сім метрів високий, не сипали вже з того боку валу. Один вал висипали ще поперек городища і ним переділили його на дві

частини: західню, де був властивий город з княжим двором (оборонною вежею) та двірською церквою, і східню, так зв. підгороддя, де жила вся двірська челядь, ремісники та де стояли господарські княжі будинки.

Сьогодні княже городище майже зовсім зрівняне, вали порозкопувані, а серед них орне поле латинської парохії та кількох белзьких міщан. Ні сліду нема, де стояла княжа палата, де оборонна вежа була останнім прибіжищем в часі ворожого нападу та де у придворній церкві почитали з Києва привезену ікону чудотворної Богородиці, що нею пишається нині костел у Ченстохові. Вивіз її туди князь Володислав Опільський вже 555 літ тому, у 1382. р.

V. verte

V Доми бо[з]і погоріли й на їх місцях
товар пасеться або буди[н]ки жидівські
стоять, по зводжених мостах та дов-
жених кладках через болота ні сліду
нема, а князі, їхня дружина, бояри,
міщани та селяни ратаї сплять ві-
чним сном на незнаних цвинтарях.

Та не пропала ще вся слава кня=
зих предків нинішніх белзьких міщан,
не пропав дощенту всякий слід за
столицею ~~Б.~~ колишнього белзького
князівства, що його територія сягала
далеко поза межі нинішньої Белзчини.
Дорогі памятки ~~славних~~ світлих часів
~~крие~~ старанно зберігає рідня земля
у нутрі своїм і тільки при роботах
у полі, як крають байдужими плугами
освячене ~~та~~ ~~історичною~~ традицією
місце, добувають на денне світло дрібні
черепки із княжого посуду, старовинні
крестики із перших часів християн=
ства у нас та інші дрібні предмети,
що їх історичну вартість зразу ві=
знає вправне око.

Одначе мало того, щоб тільки льока=
лізувати в терені літописну вістку про город
Белз, столицю одного із галицько-волинсь=
ких князівств, щоб найти тільки місце,
де була княжа твердиня. Нашим національ=
ним обовязком, нашою повинністю супроти
рідньої історії є прослідити ту цінну па=
мятку у всіх її подробицях. ~~[illegible]~~

Відтворити цілий її давній план,
віднайти останки княжих будівель, світських
і церковних, та укріплень, вивчити доклад=
но їхню архітектуру та прослідити велику
масу різних дрібних находів, які звичайно
подибуються на городищах, церквищах та
селищах княжої доби, і щойно все те взяте
разом дасть нам приблизно повний образ
вигляду, життя та культури княжої столиці.

Таким прослідуванням укритих у землі памяток старовини займається археольоґія, одна із історичних наук, і в цьому випадку вона мусить взятися за діло, щоб врятувати від вічного забуття цінні памятки наші, щоб показати громадянству хоч слабий відблеск давньої величі та дати цим почин до відсвіження приспаної тисячлітньої традиції.

Він, цей почин, вийшов вже від самих головних представників белзького громадянства і розпочаті мною (у 1935 р.) систематичні досліди за їхньою матеріяльною підпорою дали вже цінні висліди, згідні із найстаршими літописними згадками про Белз.

Перші розкопи почалися очевидно

на колишньому княжому городищі, себ-то на нинішнім „Замочку“.

Для загальної орієнтації у верствах терену викопав я там передусім 50 метрів довгий рів-сонду ~~у західньому напрямі~~ від південно-західнього рога сьогорішньої церковної огорожі у західньому напрямі аж до краю городища. Очевидно дно сонди сягало на цілій довжині аж до ненарушеної, твердої „мертвиці“, яку творить груба верства твердого ілу враз із зеленкуватим піском.

Вже на самій поверхні терену стрічається багато черепя із кухонного посуду княжої доби. Копаючи у спід подибуємо того чим раз то більше, в суміші із звірячими кістками (із княжих кухонь) та кусками випаленої на цеглу глини. Ця „культурна верства“ є спершу цілих

два метри груба, але тому, що терен городища у цьому місці опадав у напрямі до краю, є вона у віддалі 25 метрів від східного початку сонди аж три метри груба, що свідчить про довгий час замешкування городища та про інтензивне, рухливе життя на ньому.

Між кухонним череп'ям стрічаються і куски глиняних плиток 3-4 цм грубих, з брудно-жовтою або брунатною поливою з одного боку. Такими плитками, спроваджуваними до нас може аж з Київщини, були по всіх українських землях викладані підлоги княжих церков та різні хрести й великі зірки знадвору по їхніх стінах і тому свідчать вони на „Замочку" найвиразніше про те, що там була (колись у княжій добі церква, і то дуже

можливо)
(Мурована, десь недалеко від викопаної ~~тепер~~ сонди. Є майже певне, що вона стояла на тім самім місці, де сьогодні мурована латинська каплиця, однаке як у 1911р. копали там рови на ~~[illegible]~~ фундаменти цієї каплиці, не звертали належної уваги на викопувані при цьому із землі речі і тому минула добра нагода пошукати водночас за фундаментами княжої святині.

У княжих церквах ~~[illegible]~~ під підлогою або в окремих криптах ховали звичайно найвизначніших осіб, в першу чергу князів, і їхні тлінні останки повинні б тепер найтися у Белзі, як що пощастить відшукати останки придворної церкви.

У одному місці сонди найшлися півтретя метра глибоко останки якоїсь дерев'яної сильної будівлі, що була ставлена на стовпи, не на зруб. Це була нарізна частина стіни у виді 20 цм. грубого, круглавого, зовсім спорохнявілого стовпа, у який були з одного боку впущені два рівно з. спорохнявілі бальки, лежачі рівнобіжно один на другім. До цієї стіни притикала підлога із дощок, сьогодні вже лиш кілька міліметрів грубих, уложена на лібарах, мабуть дубових.

Під підлогою було ще 30 цм. сивої, мокрої глини, у ній трохи вуглинків та звірячих кісток з часу самих найперших початків городища, а під тим вже верства непорушеного, майже білого ілу.

На самій підлозі лежало трохи черепя глиняного посуду, якого вінці, все

~~На самій [illegible]~~

міродайні своєю формою й профілем при часовому означуванню ~~кераміки~~ середньовічної кераміки, вказували безсумнівно на першу половину XI ст. Годиться це дуже добре із ~~літописом~~ київським літописом, у якім Белз згадується перший раз під 1030. р.

Цілої підлоги, а з нею й ~~...~~ усего ~~будинку~~ зрубу будинку годі було покищо відкрити, великою перешкодою в цьому є між іншим дуже груба верства насипу, ~~і її ... глибоке положення~~, одначе із ~~...~~ його ~~...~~ положення при самому валі виходить, що це ~~...~~ була по всякій правдоподібности оборонна деревяна вежа, яка була на кожному більшому городищі та збудована із грубих тратів служила все до оборони воріт та валів городища.

Самого валу сьогодні вже майже не видно на поверхні терену, але у сонді, яка перетяла його впоперек, видно було зовсім виразно ~~спідню його частину~~ похоронену ще з княжих часів. Вона в цьому місці біля 10 метрів широка а 175 цм висока. Глина, з якої вал насипаний, не має жадної домішки черепя, зате досить багато дрібного вугля. Щоби цей кілька метрів високий глиняний насип краще держався, ~~зміцнювали його~~ робили на біль=ших городищах нераз на місці наміченої ~~[illegible]~~ оборонної лінії ~~[illegible]~~ довгий ряд комор рублених із сильних бальків, насипали у них повно землі, ~~[illegible]~~ відтак обсипали його ще зверху землею — і так повста=вав вал, на якому ставили ще часто=кіл з отворами до стріляння. У Белзі

таке не найшлося, але все ж таки ті, що будували городище, старалися зміцнити деревом хоч бодай зовнішню стіну валу, бо на самому західному кінці сопки, вже майже над самим багном, що окружає городище, найшовся у глибині пів метра нині ще 10цм. грубий, а колись далеко грубший дубовий бальок, покладений вздовж валу, а пів метра глибше другий подібний бальок поперек валу. Біля нього лежало кілька глиняних черепків, мабуть з XI ст.

На східнім збочу валу найшлася 3 метри широка, сильно вдоптана доріжка, якою певно пересувалися княжі боєві частини з одного загроженого місця на друге під заслоною частоколу.

281 30

Кругом валу був рів, виповнений певно водою з прилягаючого багна або із Солокії, і на його дні, відслоненім сондою, лежав кусень дубового кола, може із частоколу.

Очевидно глиняний вал розсувався все потрохи під впливом атмосферичних опадів та воєнних акцій і тому треба було його від часу до часу наново підсипувати. Виразний слід такої направи ~~[illegible]~~ старого княжого валу в пізніших, старостинських часах видно тепер у тій його частині, що перекроєна поперек сондою. Це 15 цм груба верства якогось румовища із кусків цегли та перепаленої глини, на якій спочиває знов 75 цм груба верства темної глини

сильно перемішаної з кусками твердого
ілу, що вказує знов на рівночасне погли-
блювання [illegible] оборонного зовнішнього рова.

Візд до княжого городу був у пів-
нічно-східньому куті городища і там був
певно зводжений міст через рів за валом.
У північнім відтинку поперечного валу
був знов в'їзд з підгороддя у властивий
город і в цьому місці був другий зводжений
міст через рів від сторони підгороддя.
По ньому остались ще досі струпішілі
дубові палі, що їх найшли кількаде-
сять літ тому підчас земляних робіт
у цьому місці.

На питання, де було само княже
місто Белз, відповідають нам найкраще
черепки побитого глиняного посуду,

що їх подибуємо тепер на цьому терені. Вони вказують на те, що його середина займала місце нинішнього місточка та частину його Любельського передміста, і там стояла більшість белзьких церков.

Проча частина княжого міста займала південний край огородів Любельського передміста, званих нині „Салаківщиною", та тягнулася дальше на захід аж по громадське пасовисько у Витковi; а на схід йшла вузким хребтом підвишеного терену аж поза нинішний паровий тартак у Горі. Від цього місця один ряд домів княжого Белза йшов краєм поля „Могили" у північному напрямі аж до церкви у Горі, а другий тягнувся у про=

тивному, південньому напрямі краєм поля „Загребелля" аж по Трусинівський цвинтар.

Деякі писані та друковані джерела подають вістки про кілька старих белзьких церков, яких вже дуже давно нема, а які своїми початками сягали певно ще княжих часів.

І так про двірську церкву Богородиці була вже вище мова.

Друга церква, св. Миколая, що мала титул катедральної, стояла там, де сьогодні серед міських плянтів є залізний хрест, а десь недалеко неї, за нинішнім парохіяльним городом, була церква св. Духа, називана також церквою св. Димитрія.

В околиці південно-східного рога нинішнього ринку, де свого

часу підчас будови камениці натрапили на старовинний цвинтар, стояла цер=ква св. Спаса.

Крім цього є ще сліди чотирьох манастирів, що стояли в найближчій околиці міста на „купинах" серед мочаристих сіножатей. Комунікація між ними а містом відбувалася при помочі перекине=них через мочарі деревяних кладок. Ці ма=настирі: св. Трійці, св. Василія, св. Кли=ментія та св. Димитрія, сягали своїм заложенням певно ще княжих часів та мали за завдання боронити город перед ворожим наступом, так як це було прим. у княжому Галичі.

На усіх цих манастирищах нахо=диться тепер багато черепя із княжих

часів, а на першому з них (св. Трійці) най=
шов С. Гела навіть куски поливаних
глиняних плиток, якими у княжих
часах були викладані підлоги церков
та прикрашувані їхні зовнішні стіни.
Очевидно усіх їх треба прослідити, найти
місця колишнього манастиря й церкви
та пошукати за цвинтарем, що мусів
бути біля кожного з них зокрема.

Такі досліди над белзькими княжими манастирищами зачалися і на
першу чергу прийшла т. зв. „Климен=
щина", вивисшений остров серед дав=
нього болота, (яких 300–400 метрів на захід від „Замочку",
на правому березі р. Солокії.

Сонда 25 метрів довга поперек най=
більшого вивисшення „Клименщини" вика=

зала, що ~~майже~~ цей горбок майже на всю висоту — це культурна верства ~~[illegible]~~ княжої доби, при чому деякі спідні черепки є типові для XI ст. Водночас показалося несумнівно, що ~~[illegible]~~ спідня частина цього насипу є штучно зроблена в той спосіб, що на зовсім незначнім сухіщім підвищенню серед мочару робили ~~[illegible]~~ перші жителі ~~[illegible]~~ Клименщини у різних напрямах біля пів метра високі плотики і вільні місця між ними виповнювали землею, у якій були вже черепки старого княжого типу. Значить нинішня Клименщина була заселена дещо пізніше від самого Белза, але все ще у старшій княжій добі, найпізніше під конець XI ст.

Серед цієї культурної верстви найшлася в одному місці понад 3 метри довга дубова підвалина, покладена аж на твердому ілі, та кусок другої, підложеної впоперек під один її конець. Це мабуть останки давнього манастиря, кладеного з дерева „на зруб", бо у цілому насипі не найшлося нічого, що вказувалоби на побут жінок у цьому місці. Не було ні одного камяного качільця з веретена, ~~ані~~ як рівнож ані куска шкл~~яного~~ян**их** кручен~~ого~~**их** браслєтів, які находяться на кожнім звичайнім селищі княжої доби, де з чоловіками живуть і жінки.

Зараз біля цього місця кілька сонд у різних напрямах відкрило приналежний до манастиря цвинтар, а на ньому покищо 34 небіжчиків, похоронених

головами на захід. Деякі з них були поховані у дерев'яних домовинах, з яких осталось тепер лиш трохи порохна та залізних грубих цвяхів ковальської роботи. Пересічна глибина гробів виносила ~~1 м~~ всього пів метра, а в деяких місцях лежали небіжчики у дві верстви. Один із них мав під головою кусень каміня завбільшки голови, як цього вимагав давніше похоронний чернечий обряд. У пізніших часах клали їм під голову цеглу, але що у княжій добі у Галичині цегли ще не знали (у Києві вона вже була), а ~~кам~~ ~~мінь у Белзі т~~ природніх зломищ каміня у Белзі ані в його околиці нема, тому у інших небіжчиків на Клименщині нічого під головою не було.

Факт, що дотеперішніми розкопами на Клименщині найшлися лишень сліди замешкання із XI – XIII ст., вказувавби на те, що манастирська церква св. Климентія, якому було присвячено на Україні дуже мало храмів, перестала існувати мабуть вже від страшного татарського лихоліття у 1241. р. Одначе доки не буде перекопана проча частина Клименщини, так довго це питання остається ще отвертим, тим більше, що не найшлися ще явні докази на те, що манастир справді погорів.

До княжих церковних памяток Белзчини належить ще маленький нагрудний хрестик із сірого каменя, якого найшли у Горі біля церкви над рікою.

Це одна із найстарших християнських пам'я=
ток на території, про яку мова.

У тій самій церкві переховується один
бік складаного бронзового хрестика-енкол=
піона із XIII–XIV ст., колишня власність яко=
їсь визначної особи.

У княжій добі завішували при важніших
актах на шнурочку малі оловяні печатки,
які є сьогодні одиноким слідом по різних світ=
ських та духовних достойниках, [illegible] що їх
позатим з історії нераз зовсім не знаємо.
Така одна цінна печатка найшлася і на
„Замочку" у Белзі. З одної сторони на ній є свя=
тий Теодор у стоячій поставі, із щитом та
списом у руках, а біля нього по боках гре=
цький напис „АГІО ФДР" (= святий
Феодор), а з другої словянський напис

„ДАНѢСЛОВО". Перед нами печатка якогось Данислава, невідомого із українських літописів князя чи боярина, а св. Теодор міг бути патроном церкви у його городі.

Ще до світової війни добули із багна у долині „Жовкин" біля Белза довгий залізний меч, з обох сторін викладаний золотом. Цінна се памятка мабуть ще із княжих часів, одначе годі вгадати, чи це зброя котрого із белзьких князів чи бояр — чи радше загубив її підчас утечі котрий із ворогів. Подібний меч із золотим значком майстра-мечника, найшли свого часу на княжому селищі біля церкви у Горі. Тепер він у латинській каплиці на „Замочку".

Тільки може покищо сказати археологія про сам княжий Белз, який знищили татари у 1240.р. По різних селах його округи

293 42

є рівної памятки, мабуть ще із княжих часів.

І так останки давніх валів, званих нині „окопами", є у Безеєві, Будинині, Жабчу й Лісках, а в Острові на полі „Замчище" стояв, кажуть, замок тричі облитий водою.

Сліди городищ княжої доби є у Варязі, Городищі, Жнятині та Косташині. Що тоді для більшої безпеки поселювалися часто серед болота, на це вказує селище у Виткові та в першу чергу сам Белз.

Давній Себечів стояв, кажуть, давніше на полі „Свята Гора", де була й церква, спалена підчас згарного татарського нападу.

У Гійчу на полі „Манастир" стояв у

давнину справді манастир, а на полі „Щуп-ків" було колись місто. Тепер там виорю-ють старе череп'я та куски срібних і золо-тих прикрас.

Інша церква, може рівнож ще княжа, ма-ла стояти у Довжневі на підвисшеному мі-сці серед поля „Палі".

З пізніших, вже польських часів, коли Белзом заволоділи мазовецькі князі, а відтак став він воєвідським ~~містом~~ осідком (1465-1772), найшлося у землі покищо небагато памяток. На „Замочку" їх зовсім мало. У го-рішніх верствах згарищ вже сонди пока-зався останок якоїсь підлоги із квадрато-вих неполиваних цеглянних плиток, а кілька метрів дальше частина цвинтаря XIV–XV. ст.: чотири небіжчики побіч себе, головами до заходу.

Воєвідський польський замочок стояв мабуть між викопаною тепер сондою-ровом а гостинцем до Трусинова. З цього місця добували белзькі міщани давніше дуже багато цегол, а 25 літ тому запався був там навіть кінь у підземний льох. Пробні розкопи посеред цього місця виявили покищо лиш частину фундаменту, мурованого із цегол, між якими є й голобковані з одного боку, типові для XVII ст. та для самого початку XVIII ст. По другім боці теперішньої сонди має десь бути засипана замкова керниця, але й не вдалося ще відшукати.

У костелі на „Замочку" переховується бронзова польська гарматка XVII ст. із сильно затертим шляхотським гербом посередині. Бажаючи додати тій памятці більше

віку, випилював хтось на ній сьогоднішними арабськими цифрами дату 1294, не знаючи, що тоді у нас стрільного пороху взагалі ще не знали.

Місце, де сьогодні стоїть кузня п. Гараха, та хата його сусіда Штанбера, називається „Винницего" і ~~[illegible]~~ там був давніше воєвідський вал. Розкопи виявили цікаву його конструкцію. А саме первісно,

ще за княжих часів, був там мабуть оборонний рів, якого дно показалося аж у глибині трьох метрів під поверхнею нині=шнього терену. З часом виповнився він різними смїттям, серед якого найшлися тепер грубі дубові бальки та затеса=ні дубові коли, може з давнього часто=колу XV–XVI ст. На цьому лежить вирівнуючий насип із XVII ст., а щойно на цьому, всего 20 цм під поверхнею нинішнього подвірря, поклали широкий поміст із соснових дощок на 15 цм грубих лїбарах, і на тім помості висипали оборонний вал, який 25 літ тому був ще понад півтора метра високий та йшов в напрямі північ–південь. Такий вал на помості не най=шовся мабуть ще ніде у Галичині і тому є він цінним причинком до історії розвою оборонної техніки у нас.

29847 ~~45~~

Крім описаних досі памяток старовини, яких походження та вік удалося вже прослідити, є ще по селах у Белзчині дуже багато могил невідомого походження, прим. у Горі, Жабчу, Журавлі, Ліскаах, Махнівці, ~~П~~ Переворові, Перемислові, Русині, Себечові й Цеблові. Всі вони ще непрослідені, чекають своєї черги, щоб розяснити неодно темне ще місце з історії перших початків славної Белзької землі, яка у княжій добі входила у склад найстаршої у нас державної органiзації, належала до відомих з літопису Червенськиx Городів. Та про ті часи роскаже вже історія.

Белз

Формат Щоденника Галиц.

299

1) Наголовок Книжки

2.) Карти

3.) Вступ: від Видавництва

Наголовок: ~~Княжі городи:~~

~~Монографії галицьких ~~х~~ городів~~ [дискус: міст]

I. том.

a) Белз і Белжчина; б) [~~Княжий~~ город Белз].

[~~в.) Белз і белзька земля~~]

посуваються тепер аж на Поділля. В самому кінці лятену й потому в І римській добі, прибуває третя ґерманська хвиля, вандали, що зайняли цілу Галичину й опинилися на Буковині й за Карпатами. Тут вони жили аж до часів ґотів. Можливо, що ґерманською назвою є Буг [9a]).

Відносно ґотів, яких сліди в постаті скелетових гробів находимо й у Галичині, то ми маємо про них уже точніші вказівки в історичних джерелах, але й вони далеко не задоволяють. Перші їх сліди, отже вловиму історично їх прабатьківщину, можемо на основі історичної ґотської традиції (записав її ґотський історик Йордан ок. 550 року) й археольоґічного матеріялу вказати в південній Швеції, в країні Götaland. Звідти вони ок. нар. Хр. перейшли на південний беріг Балтійського Моря й поселилися на правім березі долішньої Висли над морем, де знає їх Тацит (писав при кінці І ст. по Хр.) й грецький учений з II ст. по Хр. Птолемей. Знаємо, що в кінці II ст. по Хр. вони вирушили звідти й перейшли аж над Чорне Море, де проіснувала держава східніх ґотів (остроґотів або ґрейтунґів) аж до наїзду гунів, до 375 року. Цей найбільше культурний між ґерманами нарід зазначився глибоко в житті й культурі словян. Особливо важний суспільно-політичний вплив ґотів на словян. Словянські мови перебрали з ґотської цілий ряд слів, що означають політичну владу й оружжя (цісар, князь, меч, шолом, броня, хоругов), культурних і господарських назв (шкло, хижа, хліб, хлів, сережка, мито й ін.). Але де це сталося? З огляду на те, що це слова загально-словянські, мусимо прийняти, що ґоти впливали на словян перед їх розселенням, отже на прабатьківщині. Чи це є наслідок ґотського підбою словян (їх частини, зокрема західньої — дуже ймовірно), напевно не можемо сказати, хоч є на те поважні вказівки. Перше — це територіяльна близькість ґотів до словянської прабатьківщини (про неї буде мова зараз нижче); очевидно ґоти нераз робили на неї наїзди. Впрочім у III і IV ст. по Хр. бачимо виразні ґотські оселі дуже густо скуплені між Вислою й Одрою, отже на Поморі, в Велико-

[9a]) Пор. Будиловичъ, Къ вопросу, стор. 25 і др.

польщі й на Шлеську, далі на галицькім Поділлі (між Дністром і Збручем особливо) й коло Києва[10]), не числячи менше густих нахідок. Друге — це давніша вказівка Тацита, що словян (їх називали тоді венедами) зачисляє до ґерманських племен; оскільки не маємо тут просто помилки Тацита (це трудніше), то це вказівка на підбій словян ґерманами, отже — ґотами.

Але, як сказано, покищо на це ще не можна дати рішучої відповіді, а, врешті, воно безпосередно до минулого Белжчини не відноситься. Для нас важне друге питання: чи ґоти, переходячи з-над Балтійського Моря над Дніпро аж до Чорноморя, переходили через нашу околицю, чи задержалися були тут, чи ні? На жаль питання шляху ґотів від Балтійского до Чорного Моря не вирішене. Ґотська традиція, записана в Йордана, ніби натякає на перехід через Полісся, та недостача ґотських слідів ув археольоґічнім матеріялі Полісся, Холмщини й Волині довела польського археольоґа до здогаду, що правдоподібно »шлях ґотської мандрівки в II ст. лежить відносно далеко на сході поза обсягом земель сьогоднішньої Польщі«[11]). Нам здається знову, що недостача слідів ґотів не може цього доказати. Шлях із-над Балтійського Моря над Чорне Море провадив через Побужжя (Холмщину), Галичину й дол. Подністровя; туди йшли давніші ґермани, туди ж маємо сліди пізнішої ґерманської мандрівки з III ст. — ґотської, або може ґепідської. Оскільки б отже далі таки не знаходився тут ґотський матеріял II ст., то треба б позитивно доказати інший шлях мандрівки ґотів на південь.

Тай що могло б їх спинити по дорозі? Міркуючи по території, через яку в II ст. мали б іти ґоти, це могла б бути лише якась словянська держава чи союз держав, який був би настільки сильний, що не пустив би через свою територію ґерманських мандрівників. Таким способом доходимо до питання про словянську прабатьківщину.

Археольоґія досі не могла певно означити словянського культурного типу, тож мусимо почати від історичних вказі-

---

[10]) Гл. мапа в Słow. staroż. słow., zesz. próbny, на стор. 21.

[11]) Prof. Dr. J. Kostrzewski, Zagadnienia t. zw. kultury gockiej, стор. 15.

вок. Наш найдавніший літопис каже, що словянська прабатьківщина була над Дунаєм, де Угорщина й Болгарія, і щойно звідти розселилися словяни по світі. Але досліди над літописом виявили, що то не була записана традиція, але комбінація літописця. Ми маємо натомість старші традиції про словянське розселення. Письменник, якого датують 2 пол. IX ст. або поч. X ст., т. зв. Ґеоґраф баварський, пише про одно зі словянських племен так: »Зерівани це така велика держава, що з неї вийшли всі словянські народи, і, як кажуть, звідти виводять свій початок«. Зерівани — це, очевидно, попсоване в чужій вимові »червяни«, мешканці Червена й околиці, де, як побачимо нижче, була своя сильна держава в IX-X ст. Ще давніший Анонім равенський зі VII ст. пише: »Просто на північ є батьківщина скитів, звідки вийшли словянські народи«. Згаданий уже Йордан, із половини VI ст., каже, що словяни це венеди, які згадуються в старинних письменників уже в I ст. по Хр., й тим самим дозволяє пересунути наші вістки про словян і їх прабатьківщину до початків нашої ери. Тацит і Птолемей уважають західною границею венедів Вислу, на північ уміщують їх над Балтійським Морем (називають його »Венедським Заливом«), а згідно з даними Тацита на півдні мали б словяни в своїх воєнних нападах досягати до Карпат. Та це, очевидно, не значить, що словянська прабатьківщина досягала до Карпат — сюди лише доходили словяни в своїх воєнних походах. Отже південної границі, а так само східньої й цілої північної старинні письменники не подають; зате цінні їх вказівки на північну територію словянської прабатьківщини.

Заки ще перейдемо до стислішого означення границь словянської прабатьківщини, зокрема південної, мусимо зазначити, що маємо ще старшу вістку про цю територію й її мешканців — з V ст. пер. Хр., у Геродота з Галікарнасу, що лишив по собі перший дуже точний (по його змозі) опис України (тоді званої Скитією). Згідно з його означенням, десь може на Поділлі (IV 17) починалася країна неврів, народу, як він підкреслює, не скитського, лише такого, що має скитські звичаї (IV 105). Це нарід, що живе на правім березі Дніпра

(IV 17); на південь досягає Дністра (IV 51). Про північну й західну границю неврів Геродот не вміє нічого сказати. Але й цього доволі, щоби ствердити, що неври живуть на прасловянській території. Якщо так, то вони, очевидно, словяни. Крім територіяльного означення, маємо ще одну вказівку на словянскість неврів — а саме їх віру в вовкулаків, про що згадує Геродот (IV 105). Крім того й у мовознавстві признається словянськість неврів із огляду на річні назви Нур, Нурець, і корінь нур — чи нир — у словянських мовах. Усі дані вказують отже на словянськість неврів. Це найстарша вказівка на словянську прабатьківщину, а що тоді вона займала й Галичину по Дністер, то Белжчина входила в склад прасловянської території.

Але ця територія не все була непорушною. Вже Геродот говорить, що неври мусіли покинути свій край і перейти до краю будинів, бо на них напали з півночі гадюки (IV 105). Очевидно, що це не були гадюки, а якийсь ворожий натиск (якихось північних племен), що бажав захопити частину території. Так само з Галичини мусіли пізніше словяни уступати перед натиском інших народів — спершу траків, потому кельтів. Не знаємо, як було і з західною границею. Оскільки теорія про словянськість т. зв. лужицької культури (ок. 1200 пер. Хр. і пізніше), що з часом посувалася зі заходу на схід і дійшла й до околиць Белза, покажеться правдивою, то тоді можна б посунути західні границі прасловян за Вислу аж до Лаби, а пізнішу зах. границю на Віслі можна б трактувати як скорчення прасловянської території й із заходу, як це ми вже бачили з півдня, хоч, очевидно, не можна думати, щоби всі словяни покидали ті місцевості, де приходили якісь наїздники.

Коли звернемося до інших наук у справі словянської прабатьківщини, то вони погодяться з історичними й археольоґічними даними. Антропольоґія підкреслює, що первісні словяни були ясноволосі й зі синіми очима — так їх змальовують старинні письменники, що з ними стрічалися. Це вказує на північну батьківщину словян, на територію Волині. Від ґерманів вчасно-історичні словяни ріжняться сильнішою процен-

тово домішкою ляпоноїдної (півн.-европейської) раси (сх. ґермани мають до 12.5%, словяни 20-25%), що вказує, що між словян у сіру давнину всякло багато ляпоїдної людности (Геродотові »гадюки«?). До тих самих висновків доходить і мовознавство. Донині назви рік у доріччю Припяти заховали найбільше словянський характер, чого не можна сказати ні про доріччя Дністра (Галичина), ні Висли, (хіба середньої й долішньої), ні нижнього Дніпра — хіба ще про середній Дніпро з допливами (радше правобічними). З півночі поріччя Німана має переважно цілком литовський характер. Мовознавство отже позволяє нам установити найбільше звужену словянську прабатьківщину — таку, де словяни сиділи постійно: це Волинь, Полісся й нин. північна Галичина, до Дніпра на схід, може аж до Висли на захід. Отже Белжчина виходила вже тоді окраїною, останнім виступом Словянщини, нараженим постійно на напади ворогів — із півдня й північного заходу, або заходу. Таке означення трохи змінюють досліди ботаніків над ростинністю нашої території. Гряниця бука на сході не доходить до Полісся, але кінчиться в околиці Буга. Поза гряниці бука, як виходить із мовознавчих дослідів, праслovяни не виходили. Далі словянськість назв на Поліссі можна пояснити й так, що там пізніше осіли словяни як перші взагалі мешканці — бож Полісся було дуже забагнене й ледви, чи там від прадавніх часів жив хтонебудь. Але й так Белжчина входила в склад словянської прабатьківщини як її окраїна — тут стикалися словяни з несловянами (траками, кельтами).

Правда, археольоґія й від себе дає нам слід певного словянського життя, навіть політичного — це городища численно розкинені по Галичині й Волині аж до Дніпра. Зокрема старинні південно-волинські городища, з яких деякі сягають часів неоліту. Вони можуть бути певними вказівками, що так Галичина, як і край на схід аж до Дніпра, а може й на схід від Дніпра, входив у склад словянської території ще перед великим словянським розселенням, що його спричинили м. ін. й ґоти. Вони втягали словян у свої воєнні походи, а це помагало словянам рушити зі своєї перенаселеної прабатьківщини. Почалося розселення отже вже в II-III ст. по Хр.

Таким способом вертаємося до питання, поставленого вище — чи могла протиставитися ґотам якась словянська держава й не пустити їх через Волинь і Галичину на Чорне Море? Як виходило б із корчення словянської прабатьківщини, яке ми могли бачити вище, а також із можливости ґотського підбою, відповідь випаде радше заперечуючо. Словяни не спиняли ґотського походу в II ст., як не спинили за сто літ нового — може ґепідського, а може таки знову ґотського. Сліди ґотів, хоч слабі, маємо й у півн. Галичині й півд. Волині (нпр. у Неслухові, пов. Камінка Струм.). Пояснюється їх так, що це поворотна хвиля остроґотів із-над Чорного Моря під напором гунів дійшла аж сюди. Але ж не іншою дорогою йшли ґоти й над Чорне Море. Правда, в ґотській традиції маємо память про боротьбу їх короля Вінітара зі словянськими антами, але це була побідна війна: Вінітар убив антського вожда й 70 старшин. Впрочім війна ця відноситься радше до IV ст., ніж до II чи й III ст.

З ґотським походом починається доба словянського розселення. Белжчина дістає остаточно мешканців тієї народности, що їх має й досі. З тією хвилиною починається словянська доба Белза й Белжчини. В попередні часи, як ми бачили, наша територія спокою не зазнала. Колись словянська, потому тракійська, кельтська, ґерманська власність, жила неспокійним життям окраїни, де витворювалася своєрідна »козаччина«. Тацит (Ґерманія, розд. 46) розказує про словян, що вони »цілу країну між фінами (Тацит уміщує їх коло Висли) й Певкинами (= Карпатами) переходять грабуючи«, й це вказує на дружини словянських войовників, що їх таке життя »під трубами сповило й під шоломами вколисало«. Такі пробоєві словянські дружини, очевидно, йшли в перших рядах розселення, торуючи йому дорогу. Тодішні белжани — радше мешканці нашої околиці, бо Белза ще не було — були саме такими »козаками«. Де можна б сподіватися цього елєменту, таких воєнних відділів! А вони були якраз тут, на південній Волині й у Галичині. Витворило їх життя, потреба, інстикт самооборони.

ЛІТЕРАТУРА*)

Геродот із Галікарнасу, Опис Скитії (Мельпомена 1-142). Найстарший опис України з V. ст. пер. Хр. З грецької мови переклав і пояснив Теофіль Коструба. Вступ написав Олександер Домбровський. Львів, 1937.

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. І. Київ, 1913.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. I, Варшава, 1880.

M. Baliński i T. Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. Wyd. 2. popr. i uzup. przez F. K. Martynowskiego. T. III. Варшава, 1886.

А. С. Петрушевичъ, Белзъ. »Прикарпатская Русь. Приложеніе къ »Слову« XXV-лѣтняго изданія. Львовъ, 1885. ч. 3«, стор. 23-24.

Я. Пастернак, Кельти в Галичині. »Життя і Знання«, р. IV (1931 ч. 7 (квітень).

його ж, Коротка археольоґія західно-українських земель. Львів, 1932.

J. Kostrzewski, Kultura lateńska (la Tène) na obszarze b. Królestwa Polskiego. »Przegląd Archeologiczny«, t. I, (1919), стор. 2-27.

його ж, Jeszcze o kulturze lateńskiej b. Król. Polskiego, там само, III-IV (1920), стор. 114-122.

Richthofen, Zur Latènzeit in Osteuropa. »Mannus«, XV, (1923), стор. 291-298.

J. Rozen, Zabytki celtyckie na ziemiach polskich. »Spraw. Twa Nauk. w Warszawie«, wydz. II, t. XXV.

Z. Zakrzewski, O monetach celtyckich znajdowanych w Polsce. »Przegl. Arch.« t. II', стор. 216-221.

Я. Пастернак, Княжий Звенигород в доісторичній та ранне-історичній добі. »Життя і Знання«, р. IV (1931', ч. 9 (червень).

M. Korduba, Die ostgermanischen Handelswege durch die Ukraine um die Mitte des ersten Jahrtausends vor Chr. Geb. »Światowit«, XV, стор. 179-191.

Prof. Dr. J. Kostrzewski, Zagadnienia t. zw. kultury gockiej na ziemiach dawnej Polski. Познань [1933].

Wł. Antoniewicz, Ślady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich do najazdu Hunów. »Słownik Starożytności Słowiańskich, zeszyt próbny«. Варшава, 1934, стор. 19-40.

---

*) Цей спис літератури не треба вважати ні за повний, ні за цілий уже мною використаний. Подаю це лише для умотивування думок, висловлених у тексті, й для введення в спец. досліди. За ласкаві вказівки на археольоґічну літературу щиро дякую Вп. П. Дир. Ярославові Пастернакові, — Т. К.

L. Niederle, Najdawniejsze siedziby Słowian. »Encyklopedja Polska P. Ak. Um., t. IV, cż. 2«. Краків, 1912.

Р. Єндик, Антропольоґічні прикмети українського народу, Львів, 1934.

J. Czekanowski, Goci. Antropologja. »Słow. Star. Sł.«, стор. 17-19.

А. О. Будиловичъ, Къ вопросу о происхожденіи слова »Русь«. »Журналъ Министерства Народняго Просвѣщенія«, 1890, IV, стор. 25-29 (у протоколах з VIII. археольоґічного зїзду).

J. Czekanowski, Wstęp do historji Słowian. Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, prehistoryczne i językoznawcze. »Lwowska Biblioteka Slawistyczna«, т. III. Львів, 1927.

II. СЛОВЯНСЬКА БЕЛЖЧИНА

Волинське плем'я дуліби над Бугом. — Початки державної орґанізації: городи Червен і Волинь. — Вістка Масудія про Волинську Державу. — Час існування цієї держави: VII-VIII ст. — Память про неї: єдність Волині й Галичини в XI ст. — Культура дулібів. — Державна орґанізація.

Яким способом відбувалися зміни на праслов'янській території, які племена куди переходили, де задержувалися в своїй мандрівці й т. д., цього через недостачу джерел не можемо сказати. Щойно про час, коли словяни розселилися на своїй сьогоднішній території, себто про VI й пізніші століття, можемо дещо сказати, бо маємо то місцеву традицію, то вістки чужих письменників, що писали про словян. З тих менше-більше часів маємо вістку і про племя, що мешкало в південній Волині, отже й у нинішній Белжчині. Це племя звалося **дуліби** й належало до праукраїнської ґрупи племен.

Про волинських дулібів маємо вістку в нашім найдавнішім літописі: »Дуліби жили по Бугові, де тепер волиняни«, пише літопис і в той спосіб нотує найстаршу традицію про мешканців південної Волині після словянського розселення. Кілька назв осель »Дуліби« вказує, що це вірна традиція й не може підлягати ніякому сумнівові (на Волині: Дуліби на півн.-сх. від Острога, Дуліби на Турії в Ковельщині, Дуліби й Дулібська Воля в Володимирщині. В Галичині: Дуліби в Бучацькім повіті, Дуліби над Стриєм і у Львівщині); маємо й особисті прізвища нпр. Андрій Дуліб у XVI ст.[1]). Оселі з назвою Дуліби без сумніву старинні — знаходимо їх уже в актах XIV ст.[2]).

---

[1]) Жерела до історії України-Руси, т. І. стор. 68.
[2]) Пор. нпр. AGZ V nr. 15.

На жаль літописець точніше не означив поширення дулібських осель. Тут поможуть нам висліди інших наук, передусім ґеоґрафії. Волинь складається з двох частин, південної, властивої Волині, й північної, т. зв. волинського Полісся. Південна Волинь (і нин. північна Галичина) має височинний характер (200-350 над поземом моря), хоч помітно нижча від сусідної галицької височини (до 470 над поз. м.). Межею обох височин іде розділ між сточищем Дністра (властивою Галичиною) й сточищем Висли й Припяти (Волинь), що природно розділює обі території. На півночі ж межує з волинською височиною низинне волинське Полісся (100-200 над поз. м.), все рідше заселене, ніж півд. Волинь. Отже найправдоподобніше обмежити первісну дулібську територію до півд. Волині, з сьогоднішіми містами: Рівне, Луцьк, Володимир Вол., Грубешів, Холм, Сокаль, Белз, Буськ. На північ від них жили дреговичі, на південь галицьке племя, якого назва не збереглася в традиції, на схід деревляни, на захід мазовшани (мазури), вже з прапольської вітки словян. До подібних висновків веде й сучасне мовознавство. Сокаль, Белз, Броди, Збараж, Горохів, Володимир Вол. і Грубешів лежать на території південно-волинського говору (що простягається далеко на півд. схід) і межує з галицьким говором майже цілком по ґеоґрафічній галицько-волинській границі, вказаній вище. Натомість Рівне, Луцьк і Холм лежать на території північно-українського говору, але з виразними слідами поширення туди півд.-волин. говору. Це вказує на експанзію півдня (дулібів) на північ (до країни дреговичів) — очевидно під натиском із півдня. Відносно східної границі, з деревлянами, то її дуже трудно встановити, бо в археольоґії не можна помітити виразної різниці між культурою зах. й серед. Волині (дулібів) і східньої (деревлян), так само й у мові. Ці племена, очевидно, були тісно споріднені, а з культурного погляду теж були дуже близькі до себе. Маємо навіть вказівки на ширшу державну орґанізацію під проводом дулібів, що обіймала не лише дулібську територію, але далеко ширшу.

На території дулібів скоро почався розклад родово-племінного устрою й перехід до орґанізації вищого типу — город-

ського. В 981 році, як Володимир Вел. прилучив Побужжя до Києва, літопис не нотує покорення чи підбою племени, але городів: Перемишля, Червена й інших, не названих городів. Про назву дулібів, чи навіть бужан, як їх називано пізніше, не чуємо вже. Натомість під 1031 р., літописець називає цю менше-більше країну Червенськими Городами. Це знак, що стара племінна орґанізація вже розложилася й її заступила городова. Разом із тим бачимо сліди поширення державно-політичного впливу отсих городів. Коли в кінці X й на поч. XI ст. Червен (про нього буде мова дальше) міг був надати назву цілій території, то видно він був зверхником тих міст. Не могло це бути пізніше, як у X ст., а може ще IX-ім. В попереднім розділі ми навели слова Ґеоґрафа баварського про зеріван, а його твір повстав у 2. пол. IX., або й на поч. X ст. Сказано там, що червяни мають велике королівство (радше — державу) і що звідти вийшли всі словяни. Не може бути сумніву, що тут мова про червян. З одного боку созвучність імени зерівани з червянами, далі назва Червенські Городи якраз на території Прасловянщини, і врешті вказівка на прабатьківщину словян у краю зеріван — усувають усякий сумнів щодо того, що зерівани й червяни є те саме.

Йшло б лише про означення, де лежав старинний Червен. Виступає він не лише в 981 р., але й пізніше, і саме завдяки пізнішим згадкам можемо означити його положення. 1099 року Давид Ігоревич виходить з Володимира Вол., щоби дістатися до Польщі й по дорозі вступає до Червена[3]); 1121 р. поляки приходять воювати до Червена (І 45); він був недалеко Володимира Вол., коли з-під Володимира можна було до нього скоро приїхати (І 74); 1163 р. поляки воюють коло Червена (І 78); з Червена добре порозуміватися з Галичем (І 81); лежить він недалеко Белза, бо разом терплять у війні околиці Белза й Червена (І 114); так само й пізніше Белз і Червен згадані як недалекі городи (ІІ 5); як одна посілість виступає Белз, Червен і Холм у руках Юрія Львовича (ІІ 102); врешті

---

[3]) Пор. мій переклад Галицько-вол. літ., ч. І, стор. 39; далі цитую в тексті — римська цифра означає частину, арабська сторінку.

ще раз, уже під кінець XIII. ст., знову виступає Червен у товаристві Белза (II 115). Так само Землі Белзька і Червенська виступають у сусідстві в 1223 р. (I 118). З наведених літописних даних бачимо, що Червен лежав недалеко Белза й польської границі, на шляху з Володимира Вол. до Польщі, не дуже далеко від Володимира, і мав добре получення з Галичем. Це був, отже, вузловий город, із якого на всі боки розходилися дороги: до Польщі, Галича, Києва (через Володимир Вол.), а певно через Любачів і до Перемишля. Донині цей город під своєю назвою не зберігся, але на території, вказаній літописними вістками, находимо село Чермно в грубешівськім повіті. Вістки про село Чермно маємо вже з кінця XV ст.; тоді воно в руках власників-мазурів. Лежало в белзькім воєвідстві[4]). Село лежить над потоком, що впадає до Гучви, й має назву Грабарівського Рова. На полях Чермна лежить велике городище, де часто виорювано цеглу. Одно поле називається Червенець (здрібніла форма назви Червен!). Згідно з переказом місцевих мешканців Чермно було колись обширніше[5]). Це все не лишає ніякого сумніву, що теперішне с. Чермно — це прастарий город Червен. Як бачимо, лежить він на первісній території дулібів.

Згаданий Ґеоґраф баварський подає нам і дату високого розцвіту Червена: це 2. пол. IX століття або поч. X. Сильно вдержана від того часу аж до 1030-их рр. назва »Червенські Городи« свідчить, що добре тямили ще стару політичну могутність, яка може щойно коло 980 р. була захиталася. »Червенські Городи«, очевидно, обіймали стару дулібську область, до них належав певно й Белз, Бужеськ, і мабуть інші ще. На жаль бракує даних про поширення їх на північ поза середній Буг і на схід. Натомість недалеко на півн.-сході стрічаємо другий прастарий центр дулібів — Волинь, що надав назву ще ширшій території, як Червен.

На жаль про цей город знаємо дуже мало з літопису. З літописного оповідання про битву над Бугом 1018 р. (I 25) ба-

---

4) AGZ XIX, ч. 2303 й 2443.

5) Барсовъ, Очерки ист. геогр., стор. 277-273, прим. 172.

чимо лише, що Волинь лежав коло Буга. Точніше означує його положення Длуґош. Він каже, що устя Гучви є в с. Городок, »де колись був замок Волинь, від котрого ціла земля названа була Волинською, а тепер зоветься Холмською й Луцькою«[6]). »Городище Волынское« по лівій стороні Буга, коло с. Городецького (очевидно Городок Длуґоша) вказує опис границь з 1546 р.[7]). Таким способом можемо напевно умістити Волинь у вилах Гучви й Буга. Лежить він, як бачимо, на північний схід від Червена й надав назву цілому краєві — Волинь.

З тією назвою краю стрічаємося вже в XI-XII. століттях. Під 1077 р. пише наш найдавніший літопис, що »Всеволод вийшов проти брата Ізяслава на Волинь і помирилися«, хоч тут можна ще думати й про город. Але у вступній частині літопису, писаній на початку XII. ст., маємо вже назву »волиняни« для мешканців краю: »Дуліби жили по Бугові, де тепер волиняни«; »бужани, бо сидять по Бугові, опісля ж волиняни«. Так і в пізніші часи: під 1174 р. пише літопис, що »прийшов Ярослав луцький на Ростиславовичів із цілою Волинською Землею«. В оповіданні про битву над Калкою 1223 р. сказано, що йшли через Дніпро »галичани й волинці, кожні зі своїми князями«. Маємо в усіх поданих місцях тісніше, сьогоднішнє значення Волині. Але пізніше, в XIV століттї, »Волинською Землею« називається ціла Галицько-Волинська Держава. Таке ж ширше значення має назва »волинські князі« в противенстві до задніпрянських, себто лівобережних уже й у XIII ст. — між »волинськими« князями названий і Лев галицький (II 90)! Цього не можна інакше пояснити, як лише тим, що колись влада Волиня розтягалася на Волинь і Галичину. І справді маємо на це доказ ув оповіданні арабського ґеоґрафа Масудія, що писав в 940-их роках. Ось що він розказує в одному місці свого твору »Золоті Луки«:

»(Словяни) творять багато націй. Між ними є одна, котра

---

[6]) »Item Huczew, cuius fons in silvis villae Podhorcze, ostia in villa Grodek, ubi olim antiquitus castrum Wolhin, a quo universa terra Wolinska apellabatur, quae nunc Chelmensis et Luczensis nominatur« (Opera X 22).

[7]) М. Грушевський, Історія, т. II, стор. 375.

здавна від початків часу мала владу, а її володар називався Маджак. Ця нація називається валінана й цій нації здавна звикли підчинятися прочі словянські племена, бо серед них була влада й інші їх володарі повинувалися їй...«

»Ми вже розказували про історію володаря, котрому в давні часи підчинялися їх володарі, себто про Маджака, володаря валінана. Цей нарід є між словянами найчистішої крови, між їх націями цінять його високо й він може покликатися між ними на старі заслуги. Але потому настала незгода між їх націями, їх орґанізація розсипалася й їх нації получилися (поєдино) разом, кожна нація вибрала собі володаря над собою«[8]).

Поминувши саму назву »валінана« (себто: волиняни), маємо й інші вказівки, що мова справді про Волинь. Нарід »валінана« найчистішої крови між словянами, що вказує на корінну частину словянської прабатьківщини. Такою є якраз Волинь, як ми бачимо вище. Трохи трудніше устійнити час панування Волиня. Масуді написав свій твір в 943/4 р., але подав вістки нераз із 930-их років (нпр. про чехів), або й давніші. Він говорить про волинян як про сучасників, що мали ще самостійну державу (Червенські Городи), але їх широке панування належить до давно минулих часів. »Від початків часу«, каже Масуді — й це, оцевидно, відноситься ще до часів словянської героїчної доби, часів розселення — VI-VII, може й VIII століть. Ми справді маємо мовби натяки на це. З одного боку город Волинь лежить на території північного діялєкту й це вказувало б уже на поширення дулібів на північ. З другого боку в найстаршім літописі маємо цікаві вказівки на аварське панування над дулібами в VI-VII ст. Якщо ми уявляли б собі, що дуліби жили лише над Бугом, то туди ніколи авари не доходили — ані історія, ані археольоґія не могли їх дотепер тут вказати. Виходить, що авари стрінулися з дулібами десь на півдні, на Поділлі, або й ще далі на пів-

---

[8]) Подаємо переклад із книги визначного орієнталіста Маркварта, Osteur. Streifzüge, стор. 96 і дд., де подано ориґінал арабський і німецький переклад.

день, між Дністром й Дніпром, де в аварських часах (VI ст. й далі) бачимо антів, уже певно праукраїнські племена, а пізніше уличів і тиверців. Масуді каже, що волиняни могли вказати на якісь свої заслуги — можливо, що вони обєднали були словянські племена до боротьби з аварами, а як перейшла небезпека, цей союз розпався. На всякий випадок ніхто його не завоював — Масуді виразно пише, що спричинила розпадення союзу незгода між словянами, а не якийсь ворог.

Але память про Волинську Державу, про її заслуги, лишилася. Це була перша Українська Держава, з центром на західних землях, що досягла великої сили. Самостійність у тісніших межах заховала вона й пізніше. В склад її, очевидно, входила й Галичина. Тут також бачимо дуже вчасний упадок родово-племінного устрою й розвій городів: Перемишль виступає вже 981 р., в XI ст. знаємо вже Звенигород, Теребовлю й Галич. Літописна традиція не донесла нам навіть імени галицького племени, чи племен. На тісніший і давній звязок Галичини з Волинню під геґемонією Волині вказує факт, що так Володимир Великий, як і Ярослав Мудрий надавали Волинь й Галичину як один уділ синамкнязям, а столицею був Володимир Вол., заснований Володимиром Вел. недалеко Волиня, прастарого центру. Так нпр. кн. Всеволод Володимирович дістав від батька Володимир (I 24); про Перемишль нема згадки, хоч він належав до Київської Держави; це знак, що він входив у Волинську Землю. Лише володимирський уділ бачимо й у 1050-их роках (I 26), хоч Галичина й тоді належала до нас. Особливо цікаве місце під роком 1078: »Всеволод сів у Києві на столі батька свого і брата свого, прийнявши всю волость руську; сина свого Володимира посадив у Чернигові, а Ярополка в Володимирі, додавши йому Турів« (I 27). Про Галичину нема згадки як про окрему волость, так як про Турів, але що Галичина — волості перемиська (зі Звенигородом) і теребовельська (з Галичем) належали до Володимира Вол., вказують пізніші слова Святополка, брата Ярополкового про Галичину, що »це волость мого батька й брата« (I 39). Щойно в 1080-их роках, як тут засіли енерґічні Ростиславовичі, Галичина відокремлю-

ється від Волині. Очевидно злука Галичини й Волині в одну волость у X-XI. ст., відновлена пізніше хвилево за Романа Вел., а потому за ост. князів XIV. ст., мала свою давну традицію. Белз стояв менше-більше на межі обох волостей, а належав засадничо до Волині (в тіснішім значенні).

Щоби могти вдержувати владу над таким великим простором, дуліби мусіли відзначатися порівнуюче вищою культурою. Передусім це був нарід хліборобський, осілий, хоч і не позбавлений войовничих прикмет. Свідчить про це вже сама назва. Лише в однім дальматинськім говорі заховалося первісне значення слова »дуліба«: там воно означає управлену рілю в противенстві до неуправленої[9]). Таким способом назва »дуліби« значить стільки, що хлібороби. Свою протилежність мали дуліби в західних сусідах, яких називали ляхами. Назва »ляхи« походить від сл. лєнда, ляда, й означає порослу лісом країну, випалювану під управу. Отже в назвах дуліби-ляхи маємо цілком зрозумілу паралєлю: вище культурних дулібів і нижче культурних ляхів. Також назва »мазури« вказує на людей, що виробляють мазь, дегодь по своїх лісах. Очевидно до хліборобства дуліби не обмежилися. Ми знаємо, що вони зносяться зі сходом, де тоді процвітала висока византійська й перзька культура. На зносини з Византією вказує срібний скарб із VI століття, знайдений у Крилосі к. Галича, а на зносини з Персією — також срібний скарб перського походження з доби Сассанідів (V ст.), знайдений у селі Хонякові на Волині. Значить на дулібську територію вже від VI ст. ділали східні культурні впливи. На жаль ближче нічого про це не можемо сказати.

Відносно устрою першої нашої держави можемо лише небагато знати. Вона була вже вищою формою суспільного розвою, як первісний родовий. Рід — це родинно-господарський звязок ґрупи людей, споріднених по батькові, рідше з домішкою чужородців. Вони провадять спільне господарство під проводом родового старшини »старця«, що є рівночасно й на-

---

[9]) Подав цю дуже важну вістку др. Л. Цегельський, Русь-Україна і Московщина-Россія. Відень. 1916, стор. 18 у примітці.

чальником роду — релігійним і політичним його представником і зверхником. Родові старшини (при участі віча) управляли племям. Але в розселенні родовий устрій ослабає, а вибиваються ватажки — не конче з-поміж »старців«. Ще більше ослабають родові звязки тоді, коли словяни осіли й над спорідненням зачало брати гору сусідство. Словяни будують г о р о д и; ними також управляють початково старці, як це бачимо в 983 р. в Києві, чи в 997 р. в Білгороді, але з часом якийсь город вибивається, стає городом у столичнім розумінні, а інші городи »пригородами«. Город-столиця видає розпорядки, а »пригороди« (по-теперішньому: провінція) слухають. Город із пригородами становить »волость«, політичну цілість, що в більшій або меншій мірі покривається зі старим племям. Звільна забувається племінна назва (в нас дуліби, чи бужани), а повстає нова назва від города-столиці (в нас Волинь, волиняни, або Червенські Городи, червяни). Чим вища де культура, тим скорше розкладається родова й племінна орґанізація, а заступає її городська. Серед праукраїнських племен найскорше щезає племінна назва в Галичині, де її не можемо цілком уже вказати, далі на Волині, а дуже скоро в уличів і тиверців (між Дніпром і Прутом до Чорного Моря), хоч у цих останніх у великій мірі ділав натиск кочовиків. Сусідні з дулібами-бужанами праукраїнські племена: деревляни й дреговичі, особливо ці останні, довше задержали племінний устрій і племінну назву. Подібно сусідні прапольські племена мазурів і вислян довго задержалися на родово-племіннім степені культури. Отже д у л і б и н а й ш в и д ш е р о з в и н у л и с я к у л ь т у р н о й п о л і т и ч н о. І справді тут маємо найбільші скуплення городів: на Волині поверх 350, у Галичині понад 300, отже більше ніж на Поділлі й у Чернигівщині.

Але найбільше таки причинявся до піднесення значення якогось города осідок у ньому князя й дружини. Грецькі письменники пишуть про східних, а латинські (західно-европейські, головно ґерманські) про західних словян, що вони мають багато володарів. Називають їх duces (= вожди, князів також так називають), або reges (= королі). Це не є лише ватажки припадкових ватаг, але таки справжні володарі, князі,

хоч нераз панують на малім клаптику краю. Називалися вони то вождами, то князами, то воєводами. В той або інший спосіб володар вибивався з-поміж інших і тоді його осідок ставав столичним городом. В VII-VIII. століттях бачимо вже й на заході й на сході Словянщини держави, що над ними панують князі. Одною з таких держав була й волинська. Як подає Масуді, її створив Маджак (трудно вгадати, яке імя так зіпсував арабський ґеоґраф: Музок, Мезамир, чи яке інше), отже він сам створив цю державу. Правдоподібно його рід панував довше, коли Волинь, столиця держави, міг надати назву цілому краєві. Але з часом, у наслідок незгод, держава розпалася й пізніше бачимо вже лише на первісній, дулібській землі меншу державу — Червенські Городи, що проіснували аж до X. століття.

ЛІТЕРАТУРА

Akta grodzkie i ziemskie, т. XIX. Львів, 1906 (в скороченні: AGZ).

Галицько-волинський літопис. Переклав і пояснив Теофіль Коструба. Частина перша. Львів, 1936. Частина друга. Львів, 1936.

Н. П. Барсовъ, Очерки русской исторической географіи. Географія Начальной (Несторовой) Лѣтописи. Варшава, 1885.

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. II. Львів, 1905.

J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ляйпціґ, 1903.

М. Грушевський, Початки громадянства (ґенетична соціольоґія), Відень, 1921.

K. Kadlec, O zawiązkach państw u ludów słowiańskich. »Encykl. Pol.«, я. в.

O. Balzer, Uwagi o kszałtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. »Księga pam. ku czci Wł. Abrahama«, т. I. Варшава, 1930. стор. 1-27.

Його ж, O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny Zachodniej. »Pisma pośmiertne«, т. III. Львів, 1937.

В. Розов, Boz rex Antorum. »Byzantinoslavica«, т. I, 1929.

А. Річинський, Старий город Волинь. »Наша Батьківщина«, 1938, II.

III. БЕЛЗ І БЕЛЗЬКЕ КНЯЗІВСТВО ВІД 981-1462 РР.

1. За українських князів (981-1340)

Початки Белза. — Топоґрафія города в княжі часи. — Діяльність князя Ярослава Мудрого й панування його наслідників на Волині. — Відділення Галичини. — Мономаховичі на Волині.— Перші белзькі князі: Всеволод і Олександер. — Белз у руках Романовичів. — Палятинат белзький. — Катастрофа 1340. року.

Коли засновано княжий город Белз — цього напевно не знаємо. На основі різних вказівок можемо догадуватися, що він повстав уже в словянських часах і дуже правдоподібно, що він був одним із Червенських Городів, що їх прилучив Володимир Великий до Київської Держави в 981 році. Український найдавніший літопис, названий »Повість временних літ« (або Літопис Нестора) пише під 981 роком таке: »Володимир пішов походом на ляхів і зайняв їх городи: Перемишль, Червен і інші городи, що є й дотепер під Руссю«. Ляхами називали старі українці поляків, отже виходить, що тоді Червен, а очевидно й Белз, належали до поляків. Червен, як ми бачили вище, лежав недалеко Польщі, й часто на нього нападали поляки; до того лежав він при старім торговельнім шляху, що провадив з Польщі (а то й далі зі Заходу) до Києва. Не було б у тім нічого неможливого, як би хвилево й опанували Червенські Городи поляки, хоч радше якесь пограничне племя, а не ґнезненська Польща. Але ця вістка записана пізніше, отже може й не цілком вірно переказує дійсні події. В кожнім разі з неї виходить, що стара державна орґанізація, дулібські Червенські Городи, занепали, й у 981 році прилучено їх до Київської Держави.

Літопис називає лише Перемишль і Червен, а про інші городи згадує лише загально. Та Белз тоді вже напевно існу-

вав. 1030 року згадано його вперше в літописі, але з тієї згадки видко, що це старший і визначніший город. »Ярослав узяв Белз«, пише літописець — і з того виходить, що в 1030 році, коли повстала отся коротенька літописна записка, вже добре знали про Белз, себто — він був важним городом. Тому сміло можемо твердити, що Белз повстав значно давніше від 1030 року, а тим самим певно існував уже в 981 році, коли Володимир Вел. прилучив Червенські Городи й Галичину (чи бодай її частину з Перемишлем) до Української Держави.

Ми бачили вище, що Волинь і Галичина від дуже давних часів аж до останніх десятиліть XI ст. (до 1084 р.) творили одну цілість. Тому й Володимир Вел. створив з них одне князівство й віддав його своєму синові Всеволодові, очевидно вже невдовзі після 981 року. На жаль ми нічого не знаємо ближче про часи Всеволода. На основі пізніших вказівок можемо заключати, що кн. Всеволод провадив тут кольонізаційну діяльність — із його часів, очевидно, походить город Всеволож (теп. Старгород над Бугом — пор. про це основніше в IV розд.). Щойно 1018 р., як довідуємося з літопису, польський князь Болеслав Хоробрий прилучив до Польщі Червенські Городи, очевидно разом із Белзом, користаючи з міжусобиць після смерти Володимира Вел. Під польським володінням пробув Белз аж до 1030 р., коли то, як уже знаємо, відобрав його кн. Ярослав Мудрий, а також решту Червенських Городів.

Як можемо заключати з археольоґічного матеріялу, що його видобули розкопи д-ра Ярослава Пастернака, Белз ув XI столітті починає підноситися до ряду визначних городів. Тоді повстав замок (теп. Замочок), бо знайдені предмети відносяться до I. половини XI століття, себто якраз до часів панування кн. Ярослава Мудрого.

Белз дуже добре підібраний на оборонний город. Властиве місто лежало (й лежить) головним чином на кінці півострова, що простягається серед багон між двома ріками: Солокією (старинним Белзом) і її допливом Річицею (порівнай плян Белза й околиці). В цей спосіб уже сам терен приготовив добрі обставини для кріпости, що й справді тут повстала. Ось у який спосіб її створено.

310

Для збудування городу відтято глибоким перекопом частину другого підвищеного виступу, довгу на 300 м. Цим перекопом переведено воду Солокії й таким чином повстала твердиня, незвичайно тяжка до здобуття[1]). В західній частині города був мешкальний будинок, а знайдені там плитки вказують, що на тім місці стояла замкова церква, правдоподібно мурована. Замок був укріплений валами й деревляними баштами. Одне лише місце в Галицько-волинськім літописі говорить випадково про укріплення Белза. В році 1223 Олександер, белзький князь, не поїхав із города, бо, як пише літопис, »у нього направляли башту« (І 118). Більше вказівок про укріплення в літописах не маємо. Зате з 1352 р., як угорські війська облягали Белз, маємо вістку про одного мадяра, що він »у повнім уоруженні поспішив скорими кроками до ровів названого замку (в котрім біг ріки закручується й обіймає сам замок), кинувся у хвилі згаданого рова, дістався до мурів названого замку й завзято воював«[2]). З цього дуже добре пізнаємо белзький замок із його старим і новим руслом Солокії, наповненим водою, й мури — не знати лише, які, але правдоподібно мова тут про вали й деревляні укріплення. Не диво отже, що польський письменник XIV ст., Янко з Чарнкова, називáє Белз »замком дуже міцним і неможливим до здобуття«. А письменник XVI ст. каже про Белз, що має »замок деревляний, окружений широко розлитими болотами, що його ніколи не досягає татарська стріла«.

Побіч замку так само до першої половини XI ст. відноситься заснування манастиря з церквою св. Климента. Тепер немає ніякого сліду з неї, лише серед болот на південь від міста трохи підвищений горбок носить назву »Клименщина«, а в XVI-XVIII ст. маємо в актах згадки, що така церква колись стояла. Культ св. Климента процвітав у нас у X-XII столітті, отже на той час припадає заснування цієї церкви. Розкопи, переведені на місці, виявили й тут сліди культури.

---

[1]) Точніше в Чачковського, Белз, с. 6-8, і др. Я. Пастернак, Із белзької старини, й тут, у цій праці, вступна частина.

[2]) М. Грушевський. З облоги Белза, с. 158.

XI століття. Тому, що Ярослав Мудрий визначався особливою пошаною до св. Климента, можемо з великою правдоподібністю припускати, що церква й манастир св. Климента повстали за часів Ярослава Мудрого. Що тут був також манастир, про це свідчать розкопи: знайдено на »Клименщині« цвинтар, самий мужеський, а ні одного сліду жіночого побуту не вдалося там відшукати. До того ще слід додати, що »Клименщина« лежить поза містом і серед болот, так що до неї було тяжко дістатися — дуже добре місце для монахів-аскетів.

Очевидно в Белзі мусіла бути й парохіяльна церква. На жаль безпосередних вказівок немає, котра зі знаних пізніше церков була парохіяльною в княжі часи. Найправдоподібніше була нею церква св. Миколая. Культ св. Миколая теж сягає дуже давніх часів, XI ст., й у княжій добі маємо багато церков у честь цьому святому — хочби княжу церкву у Львові[3]).

Сліди життя княжої доби стрічаємо в багатьох місцях Белза. Крім замку й »Клименщини« стрічаємо черепки з посуду княжої доби далеко поза сьогоднішнім передмістям, на церквищі Трійця, на другім церквищі »Монастирище«, оба на півн.-зах. від середмістя, — на Салаківщині й Острівці під Витковом (півд.-зах. від середмістя) й у самім місті. Вони вказують, що княжий Белз і його передмістя займали великий простір, що Белз був дійсно великим і важним городом. Оба названі церквища, »Трійця«, де знайдено плитки з княжої доби, й »Монастирище« з останками черепя, положені так само серед багнищ, як і »Клименщина«. Дуже ймовірно, що й тут були вже в княжій добі манастирі; про ці місця буде ще дальше мова.

Стільки покищо можемо сказати про княжий Белз в XI і пізніших століттях. Головним матеріялом служать тут археольоґічні розкопи. Правда, вони щойно в початках, і при дальшім копанні можуть дати ще дуже цінні висліди. Та вже й сьогодні можемо сказати, що до піднесення Белза причи-

---

[3]) Пор. Гр. П-ів, Найстарша церква міста Львова. »Українські Вісти«, 1936, ч. 228.

нився в великій мірі Ярослав Мудрий, якого особливо шанують белжани. На памятку 900-тої річниці прилучення Белза до Київської Держави, громадянство Белза вилило в 1930 році до нинішньої парохіяльної церкви св. Духа дзвін з таким написом: »Цей дзвін, названий Миколай, вилятий за душпастирства о. Іляріона Ґели... для церкви зіслання св. Духа в Белзі, жертвами белзьких парохіян в р. 1930 т. є в 900-літню річницю побідоносного вїзду князя Ярослава Мудрого у город Белз«[4]). Одинокий покищо український памятник великого минулого в нашім княжім городі!

Очевидно сам князь Ярослав не остав у Белзі, але вернувся до Києва. В Володимирі Волинськім лишився напевно, як і за св. Володимира Вел., окремий князь. Був ним правдоподібно С в я т о с л а в, пізніший Чернигівський князь, син Ярослава Мудрого, бо його літопис згадує в хвилині смерти батька (1054 р.) як тодішнього володимирського князя. На жаль не знаємо знову, коли він почав тут панувати, чи був який князь із синів Ярослава перед ним на володимирськім столі від 1030 року. Після Святослава засів у Володимирі інший син Ярослава Мудрого, І г о р, але пробув там лише три роки; 1057 р. одержав він смоленський стіл. Від цього року аж до 1078-го не маємо певних вісток про Волинь. Щойно в 1078 р. довідуємося, що тут княжить Я р о п о л к І з я с л а в о в и ч, внук Ярослава Мудрого. За княження Ярополка доконано о с т а т о ч н о г о в і д д і л е н н я Г а л и ч и н и, де осіли Ростиславовичі, правнуки Ярослава Мудрого (1084). Ярополк пробував відібрати від них Галичину, але в поході на Звенигород згинув з руки вбивника (1087 р.).

Від того часу укладаються відносини так, що в Галичині, відділеній від Волині, княжить три Ростиславовичі: в Перемишлі Рюрик († 1092), а після його смерти Володар († 1124), в Теребовлі ж Василько († 1124). В Володимирі Волинськім засів Давид Ігоревич, син Ігоря Ярославовича, володимирського князя. Так Ростиславовичі, як і Давид Ігоревич здобули свої волости силою, а з'їздові князів у Любечі (1097 року) прий-

---

[4]) Гл. Історія Белза та Белзчини. »Голос з над Буга«, 1936, ч. 9.

шлося лише затвердити існуючий стан. Белз отже опинився під владою нового володимирського князя, хоч про нього від 1030 аж по 1150-ий рік не маємо згадок у літописі.

Давид Ігоревич не міг спокійно панувати в Володимирі, бо стягнув на себе кару з боку князів за те, що намовив Святополка Ізяславовича осліпити кн. Василька теребовельського. Святополк, київський князь, мусів піти походом на Давида, покарати його. Він прогнав Давида до Польщі, зайняв Володимир і пробував (безуспішно) відібрати від Ростиславовичів Галичину, але це йому не вдалося. Це діялося в 1099 році й у тім часі бачимо в руках Давида город Бужеськ (Буськ, І, 37). Святополк вернувся до Києва, а в Володимирі лишив сина Мстислава з залогою, що складалася з берестян, пинян (мешканці Пинська на Поліссі) й вишгородців. Цікава річ, що не бачимо тут ні волинян, ні подрібніше — червнян чи белжан. Місцеве населення сприяло Давидові як своєму дідичному князеві й неприхильно відносилося до київського князя й його залоги. Симпатії до Давида виявлялися в володимирців підчас його боротьби з галицькими Ростиславовичами — ще перед походом Святополка. »За тебе можемо битися«, казали тоді до Давида володимирці. Тому київське панування на Волині (з Белзом і Червеном) мусіло опертися на чужих приходнях. Другий син Святополка, Ярослав, поїхав до Угорщини й спровадив угрів проти Ростиславовичів. Святополк хотів таки конечно дістати в свої руки Галичину й сполучити її з Волинню (як це було перед відділенням Галичини 1084 р.) під пануванням Києва. Тоді Давид погодився з Ростиславовичами, поїхав із Польщі в степи до половців, спровадив їх до Галичини й тут під Перемишлем угрів страшно погромлено (1099). Ярослав Святополкович утік до Берестя через Польщу — не довіряв очевидно белжанам і червянам. Давид зайняв Червен (певно й Белз) і ще один город на Холмщині й несподівано підступив під мури Володимира. Очевидно скрізь мусів мати підпертя в місцевих людях, неприхильних Святополкові й його синам. Облога Володимира не вдалася, бо прибула поміч із Києва й із Луцька, а й горожани зі страху перед Святополком мусіли воювати проти Давида. Давид подався знову до

половців і при їх посередництві заключено мир. Давид зайняв був хвилево Луцьк і Володимир, але потому мусів під натиском східньо-українських князів уступити до Дорогобужа, де й володів до смерти (1112 р.). Володимир дістав тепер Святополків син Ярослав і володів ним від 1100 до 1117 р. До Володимира належав Белз і Червен.

Тимчасом на княжім престолі в Києві зайшла зміна: 1113 р. помер Святополк і почав княжити Володимир Мономах, син Всеволода, внук Ярослава Мудрого, що до того часу був переяславським князем. Ще чотири роки видержав Ярослав на володимирськім престолі, але в 1117 р. дійшло між ним і Володимиром Мономахом до війни. Вони ніби помирилися, але князем у Володимирі став спершу Роман Мономахович, а після його смерти, 1118 року, другий син Мономаха — Андрій. До Андрія належав також Червен, а певно й Белз. Ярослав Святополкович утік був до Угорщини, звідти до Польщі, пробував зайняти Червен при помочі поляків, але тодішній намісник князя Андрія, Хома Ратиборович (можливо, що з київських боярів) зумів цей наступ відперти (1121). За два роки Ярослав знову пробував відібрати Володимир, обляг його з численними союзниками: уграми, чехами, поляками й обома галицькими Ростиславовичами, Володарем і Васильком. Облога скінчилася на нічім, бо підчас бою Ярослав згинув від двох насланих убійників поляків (1123). Таким способом Волинь (із Белзом і Червеном) залишився в руках Мономаховичів. Андрій княжить тут до 1135 року. За його 17-літнього князювання Волинь привикає до династії Мономаховичів так, що вважає її вже за свою рідну. Князі з того роду будуть уже з невеличкою перервою (в рр. 1141 - 1146) панувати тут аж до 1340-ого року.

За княження Андрія двічі зайшла зміна на київськім княжім престолі. 1125 року помер Володимир Мономах і по нім княжив його син Мстислав аж до своєї смерти († 1132 р.). Довге княження Андрія в Володимирі й панування Мономаха й його сина в Києві зберегло Волинь від нових потрясень, звязаних зі зміною князів, як це було хочби в останніх роках XI ст. й у першій чвертці XII-ого. Але й після 1135 року па-

нував на Волині член Мономахового роду, Ізяслав Мстиславович. Панує він тут у рр. 1135-1141, коли разом із київським престолом (опанованим уже 1139 р.), лучиться Волинь у руках Всеволода Святославовича (1141-1146). Після цієї перерви відбирає Волинь знову Ізяслав Мстиславович і володіє ним аж до смерти († 1154 р.). Ізяслав передав управу Волині братові Ярополкові, а після його смерти — синові Ярославові.

Такий був стан у хвилині смерти Ізяслава Мстиславовича. Поминувши княжі міжусобиці, звязані з переміною князів, і деякі напади поляків, Волинь, а з нею Белз і Белжчина, заживали відносного спокою. Особливо останніх 30 літ, 1123-1154, коли устійнилися (з малою перервою) династичні відносини й місцеве населення привязалося до князів Мономаховичів, повинно було розвинутися культурне й господарське життя Белза. Літопис не займається майже цілком тією сторінкою життя, але щодо Белза можемо цього догадуватися з великою правдоподібністю. Сильний белзький замок не дозволяв при кожній нагоді шарпати міста, а до того ще й боронили доступу до нього болота. Белз лежав ізбоку великої торговельної (й воєнної!) дороги з Польщі. Часто стрічаємо в літописі вістки про напади поляків на Червен, а мовчанка про Белз свідчить, що наш город заживає більше спокою. Навіть підчас походу Давида Ігоревича до Галичини чуємо про Бужеськ, не про Белз. Під 1150 роком пише літопис, що Володимирко Володаревич, галицький князь, підчас війни з Ізяславом Мстиславовичем »стояв коло Белза«, як почув, що союзники Ізяславові, угри, перейшли Карпати (І 60). Белз належав до Волині, отже цей вислів літописця означає першу знану нам із історії облогу Белза. Вже тоді показалося, що не можна було його просто »взяти«, як часто читаємо про інші городи, але треба було »стояти«, себто облягати наш город. Це посередна вказівка, що в середині XII століття Белз далі був, як і в XI-ім, нездобутою твердинею. На жаль крім здогадів не можемо нічого ближчого сказати про культурне й господарське життя міста Белза.

Щойно після смерти Ізяслава Мстиславовича починаємо ча-

стіше чути про наш город. 1156 року переходить Володимир Вол. у руки Мстислава Ізяславовича, батька Романа Великого, й у його руках остає аж до його смерти (†1170 р.). Ще за його життя виділилася з Волині Луцька Земля, де княжив Мстиславів брат Ярослав і пізніше Ярославовичі. Мстиславові лишилася Володимирська Земля, себто зах. Волинь, із такими найважнішими городами: Володимир, Белз і Червен; до того прилучено ще й Берестейщину (Підляшшя). Як населення зжилося вже зі своєю династією Мстиславовичів, свідчить такий випадок: 1157 року, як Юрій, князь суздальський, хотів здобути Волинь для свого братанка Володимира Андрієвича (сина вище згаданого Андрія Мономаховича, що княжив на Волині в рр. 1118-1135), цей кн. Володимир поїхав до Червена й закликав місто до піддання. »Він поїхав до Червена«, так оповідає літопис, »але червняни замкнулися в городі. Володимир підїхав під город і почав говорити: »Я не прийшов до вас на битву, бо вас любив мій батько, а я ваш княжич; відчиніть город«. Та один із города стрілив із лука й поцілив його в горло; лише Бог захоронив його від смерти« (І 74). Цілий похід Юрія не вдався — він мусів вертатися з нічим. Очевидно місцеве населення підпирало князя Мстислава.

19 серпня 1170 року помер князь Мстислав Ізяславович. Своїм заповітом він поділив володимирський уділ на чотири частини: Володимир дістав його найстарший син Роман, творець Галицько-Волинської Держави, другий син, Всеволод, дістав Белз, третій, Святослав, дістав Червен, а четвертий, Володимир — Берестя. Таким способом 1170 рік зазначився в історії Белза тим, що наш город став тоді княжою столицею. Щоби вповні зрозуміти вагу цієї хвилини в історії нашого города, мусимо подати кілька заміток. Постійні поділи волостей між українськими князями були, з погляду національно-державного, проявом шкідливим. Вони не лише не дозволяли сцементуватися більшому, сильнішому державному орґанізмові в Україні, але ще доводили й до міжусобних війн і взаємного винищування своїх територій і їх населення. Отже й відокремлення, чи

стиславовича, привернено давній стан. »Роман отже поїхав до Володимира, а Всеволод до Белза«, кінчить літописець своє оповідання (I 85).

Від того часу аж до смерти оставав Всеволод у Белзі. Він володів Белзом і Червеном; цей останній город перейшов до Всеволода після смерти брата Святослава, що востаннє згадується як червенський князь 1171 року. Прилучення Червена, прастарого й важного волинського города, не вплинуло на зміну столиці Всеволода й вона надалі остає в Белзі. Белз став отже столицею белзько-червенського князівства й таким був до смерти Всеволода. На жаль не знаємо з літопису, який простір обіймало це князівство, які до нього ще належали городи й села. Можемо хіба догадуватися, що з Белзом були звязані політично південно-волинські городи, отже першзавсе Бужеськ (нин. Буськ). Певніший матеріял для цього дають нам щойно пізніші часи — про це буде мова дальше (IV розділ). Не знаємо, що зробив кн. Всеволод для піднесення свого столичного міста. Може з часом могтимемо сказати щось про це, як буде переведено дальші розкопи в Белзі.

На цьому місці треба згадати ще про одну традицію, звязану з особою кн. Всеволода. Іменно в василіянськім манастирі в Підгірцях, стариннім княжім городі Пліснеську, що згадується в 1180-их роках, є традиція, що там мала панувати княжна Олена, дочка кн. Всеволода белзького, що й заснувала первісну деревляну церкву для монахів. Ця традиція не вірна й полягає на непорозумінні; ніякі сучасні джерела про це не говорять[6]). Воно, впрочім, цілком не можливе. Поперше не знаємо нічого, щоби князь Всеволод белзький мав дочку Олену, чи взагалі якунебудь дочку; знаємо лише про двох синів, Олександра і Всеволода. По-друге Пліснеськ — це старий граничний город Галицького Князівства, що ніколи до Волині не належав, отже не міг при поділі припасти Всеволодові. До того знаємо певно з літопису, що в 1180-их роках, отже в часі Всеволодового княження в Белзі, Пліснеськ нале-

---

[6]) Вияснення справи гл. Т. Коструба, »Середньовічна традиція« пліснесько - підгорецького монастиря. »Записки Чина св. Василія В.«, т. VI, вип. 1-2.

жав до Галичинн (І 85). Таким чином не маємо ніяких даних про приналежність Плїснеська до Всеволода, ні про Всеволодову дочку Олену.

Трохи докладнішу записку містить літопис під 1195 роком про смерть князя Всеволода: »Помер князь Всеволод, син Мстиславів, прийнявши монаший чин; і так спрятали його тіло й відпровадили його до гробу: володимирський Єпископ, усі ігумени й священики й поховали в церкві святої Богородиці, в місяці квітні« (І 89). З цієї записки бачимо, що кн. Всеволод постригся передо смертю в монахи, як це було в нас тоді в звичаю. Але разом із тим бачимо, що він помер у якімсь манастирі в Володимирі Вол., а не в Белзі; так само поховано його не в Белзі, в котрійсь із його церков, а в катедральній церкві Пресв. Богородиці (Успення), збудованій його батьком Мстиславом. Отся церква була родинною гробницею князів Мстиславовичів (пізніше лише волинської лінії); лежав там основник катедри, кн. Мстислав, із пізніших князів нпр. Володимир Василькович. Знайшов там вічний спочинок і перший белзький князь — Всеволод Мстиславович. Цікавіше це, що він не постригся в белзькім манастирі (чи котрімсь із манастирів), але того причини не знаємо.

Очевидно, що відходячи до манастиря, кн. Всеволод передав своє князівство двом синам: Белз віддав Олександрові, Червен Всеволодові. Таким способом Белз тратить верховенство над старим Червеном і за княження кн. Олександра (1195- ок. 1234), протягом яких сорок літ, є лише столицею свого тіснішого уділу, певно в тих межах, що їх був зачеркнув Мстислав Ізяславович для сина Всеволода первісно, коли Червен віддав був Святославові. За часів Олександра Всеволодовича вперше стрічаємося (1223 р.) з назвою »Белзька Земля« для означення волости (І 118), а ще значно пізніше, після прилучення Белза до Галичини, в 1288 році стрічаємо в літописі означення »Белзьке Князівство« (ІІ 104). Оці назви — це памятка окремішности Белжчини, що тривала протягом мало не сімдесятьох років (1170-1230-их рр.).

Під володінням кн. Олександра Белз і Белжчина не все

зазнавали спокою. Ще перше десятьліття (1195-1205) перейшло спокійно, не чуємо тоді про війни, в яких терпів би Белз. Зате 1205 року почалися в Галичині війни за наслідство престолу після несподіваної смерти кн. Романа Великого в битві з поляками під Завихвостом. Белзький князь не міг остати лише свідком подій, бо надто близько від його посілости вони відбувалися. Спадщина по Романові: Галич і Володимир, обіймали кліщами Белзьке Князівство, що було природною сполукою між Галичем і Володимиром. Після невдатного походу на Галич Романового тестя Рюрика (1205), настала більша небезпека. Чернигівські князі, сини Ігоря Святославовича, споріднені з Ростиславовичами, задумали зайняти Галичину. Було їх троє: Володимир, Роман і Святослав [7]).

Ігоревичі мали в Галичині свою партію ще за життя кн. Романа Мстиславовича й після його смерти ця партія закликала їх до Галичини: Володимира до Галича, а Романа до Звенигорода. Княгиня Романова з дітьми втікла спершу до Володимира Вол., але й тут знайшлися прихильники Ігоревичів і вона мусіла з дітьми (Данилом і Васильком) тікати до Польщі. Третій Ігоревич, Святослав, сів у Володимирі Вол. Тимчасом між самими Ігоревичами настала незгода: Роман при помочі угрів прогнав брата з Галича й заволодів сам Галичем (1208). Кн. Олександер белзький задумав покористуватися цією нагодою, щоби зайняти Володимир, де він мав у населення симпатії. Він запросив собі до помочі польських князів, Лестька і Конрада, й із ними прийшов під Володимир. Володимирці прийняли з радістю Олександра, відчинили йому

---

[7]) Ось їх родовід:

Святослав Ольгович († 1166) — **Ярослав Осмомисл** († 1187)

Ігор († 1202) — **дочка** (Евфрозінія?)

- **Володимир** кн. галицький
  - **Ізяслав** кн. теребовельський
  - ще 1 син
- **Роман** кн. звенигородський
- **Святослав** кн. перемиський

без бою ворота, але союзники поляки кинулися грабити город. Кн. Святослава Ігоревича взяли до неволі й повезли до Польщі, а Олександер сів у Володимирі, кінчить літописець. Це княження було хвилево перерване (тут за допомогою Лестька сів кн. Інґвар), але скоро Олександер порозумівся з Лестьком і знову засів у Володимирі; Інґвара не любили бояри. Та незабаром Олександер відступив Белз **Василькові Романовичеві** (ок. 1210), а собі взяв городи Угровеськ, Верещин, Столпя й Комів (на теп. Холмщині); Олександрів брат Всеволод княжив у Червені.

Тимчасом у Галичині настали усобиці, в які мішалися свої й чужі. Скінчилися вони покищо згладженням Ігоревичів зі світа й запануванням молодого Данила з матірю в Галичі (1211). В усобицях брав участь і Василько, що княжив тоді в Белзі. Сюди до Белза приїхала незабаром і княгиня Романова, бо галицькі бояри вигнали її з Галича. Але панування Василька в Белзі не тривало довго; за новим порозумінням із Лестьком Олександер відібрав від Василька Белз (1213). В цей спосіб кн. Олександер злучив у своїх руках Белз, Володиммр і велику частину Забужжя (пізн. Холмщини). Отже белзьке князівство (чи радше посілість белзького князя) зросла до найбільших у цілій своїй історії розмірів. Правда, Олександер сам не сів у Белзі, але посадив тут брата **Всеволода**. Сам сів у Володимирі.

Такий стан тривав недовго. Вже незабаром Данило й Василько відібрали від Олександра Тихомль і Перемиль, а 1214 року Лестько відібрав від нього Володимир, посадив там Романовичів, а собі забрав Забужжя. Олександер вертається до Белза й із конечности тримається з Романовичами, як літописець зазначує — нещиро (І 114), а щойно в 1223 році відступає від союзу з Романовичами. На цьому потерпіла Белжчина. Ось що розказує літописець: »В суботу вночі Данило й Василько грабили в околицях Белза й Червена й пограбили всю землю: боярин грабив боярина, смерд смерда, город город, так, що не остало ні одно село не пограбоване, як це притчею говорять (святі) Книги: не остав камінь на камені. Отсю ніч називають белжани злою ніччю, бо та ніч злу гру

їм зіграла: бо їх повоювали перед досвітком«. Але за вставленням свого тестя кн. Данило перестав руйнувати Белжчину й вернувся до Володимира (І 114).

Як бачимо з цього опису, околиці Белза й Червена тяжко потерпіли. Олександер не хотів дарувати цього й старався розсварити Данила з його тестем, Мстиславом Удатним, що тоді княжив у Галичі (Данило з Васильком у Володимирі). Мстислав справді виступив проти Данила, а Олександер дав свою поміч. Та й цим разом Данило побідив і малощо не добув Белза, як пише літопис (І 117-118). Данило з союзними поляками »пограбили Землю Белзьку й Червенську аж до остатка« й війна мало не закінчилася відібранням Белза від Олександра. Мстислав і Данило погодилися й белзький князь мусів зректися своїх широких плянів.

З описаних боїв можемо вибрати кілька подробиць до історії самого Белза й Белжчини. Отже наперед бачимо, що Белз є далі нездобутою твердинею. Коло нього є якісь (не названі) городи й села. Любачів згадується двічі, але він радше не належить до Белзького Князівства, — зате до нього в 1220-их рр. уже належить Червен; кн. Всеволод червенський не згадується від 1214-ого року. Після боїв бачимо, що кн. Олександер направляє городські укріплення — нарушені підчас боїв у 1223 році. Стільки лише можемо сказати, що Белжчина була на поч. XIII ст. вже досить густо заселена й багата — було що грабити... Князь Олександер від того часу уникає конфлікту з Романовичами й виступає навіть як їх союзник.

Та це була »соломяна згода« і скоро вийшло знову непорозуміння, що закінчилося сумно для Олександра. Ок. 1230 р. він порозумівся з боярами, що задумали зглядити обох Романовичів зі світа. Але заговір не вдався й Олександер мусів тікати з Белза до Перемишля, сильного боярського гнізда й до того неприхильно настроєного супроти кн. Данила. За кару Василько рушив походом на Белз і з а й н я в й о г о — перший раз чуємо про здобуття Белза від 1030 року. Можемо догадуватися, що здобуто його не так силою, як радше — після втечі князя белжани не хотіли непотрібно наражувати

своєї землі на знищення й тому піддалися. Кн. Данило рушив до Перемишля й Олександер не вважав за можливе лишатися тут; він подався до Угорщини дорогою на Сянік, а за ним гнали Данилові вояки. В Угорщині кн. Олександер війшов у порозуміння з вигнаним галицьким боярином Судиславом і вони навели на Галичину угрів. При помочі угорського короля Андрія Олександрові вдалося відібрати Белз і Червен. Але врешті після дальшої невдатної боротьби з Романовичами, кн. Олександер заключив із кн. Данилом мир (весна 1233 р.) і навіть у дальшій боротьбі з уграми помагав Романовичам. Та в критичній хвилині дав спокуситися Судиславові, як той обіцяв йому галицький престіл. Олександер відступив від Данила, та зле на тім вийшов; Данило впорався з уграми, а Олександра взяв до неволі (1234 р.). Від того часу літопис мовчить про долю Олександра белзького — очевидно він і помер у полоні в князя Данила, що не хотів уже мати під боком такого неспокійного князя. Він лишив двоє дітей по собі з подружжя із дочкою Володимира Рюриковича, київського князя (1223-1234): сина Всеволода й дочку Настасю, жінку мазовецького князя Болеслава, а після його смерти — угорського боярина Дмитра. Кн. Всеволода Олександровича бачимо ок. 1244 р. з військом кн. Данила, але не як самостійного князя, лише як служебного (II 26). Б е л з і Ч е р в е н о т ж е п р и л у ч е н о в 1234 р о ц і д о п о с і л о с т е й Р о м а н о в и ч і в і с а м о с т і й н і с т ь ц и х з е м е л ь с к і н ч и л а с я.

Очевидно, що свою окремішність як адміністраційна одиниця Князівство Белзьке, навіть із цією почесною назвою (стрічаємо її в 1288 році в літописі, II, 104), задержує й далі. На чолі його стоїть певно якийсь визначніший боярин, але не князь — зі зрозумілих причин: Данило добре тямив Олександра белзького. Від 1237 р., себто від заснування города Холма [8]), Белз звязується з ним тісніше. Холм, улюблене місто кн. Данила, заступає з часом давній Червен, що її так уже

[8]) Пор. Т. К., Початки Холму. У сімсотліття його заснування: 1237-1937. »Нова Зоря«, 1937, ч. 37.

чимраз більше занепадав, а його коштом розвивався Володидимир Волинський і Белз. Ми бачили, що Червен уже від кн. Всеволода белзького сходить на другий плян — і потому чимраз рідше чуємо про нього. Остаточно до його занепаду причинився Холм, що перебрав на себе ролю столиці Забужжя, відтепер — Холмщини. За кн. Льва Даниловича виступає разом Белз, Червен і Холм, себто ціле наше Забужжя (старі Червенські Городи) разом як уділ кн. Юрія Львовича (II 102, 115). Можемо сміло догадуватися, що вже кн. Данило Романович злучив усі ці городи з їх волостями разом. Він переніс також недавно перед оснуванням Холма створену єпископську катедру з Угровська до Холма. З того, очевидно, часу звязується й Белз із холмською дієцезією. Отже кн. Данило сполучив наш город із Холмом не лише політично, а й церковно.

Від того часу аж до смерти Данила Романовича († 1264) Белз остає під його безпосередньою владою, себто продовж 1234-1264 рр,, повних 30 літ. Сам князь (від 1253 р. король) Данило вибирає собі Холм за столицю й живе там, а Галичину віддав в управу галицьким боярам (ок. 1250 р. своєму синові Львові). За його життя перейшла по наших землях жахлива татарська хуртовина (1241). Звичайно здогадуються вчені, що тоді зруйновано й Белз, але в літописі про те нема мови, хоч про важніші городи говориться точно (II 19). Можемо радше припускати протилежне — що Белз і тепер обоюронили непролазні болота й сильне укріплення. Татари нерадо облягали й здобували городи; вони нпр. не могли добути Кремянця й Данилова. Супроти того традицію з XVI. ст., що белзького замку не ткнула татарська стріла, можемо з великою правдоподібністю віднести й до подій із 1241 року.

Після смерти короля Данила холмсько-белзьким князем став один із молодших синів нашого короля, Шварно Данилович, і володів цією волостю в рр. 1264-ок. 1269. З його часів літопис занотував напад поляків на околиці Белза в 1266 р., де вони воювали й палили села (II 72), хоч і тут знову не знаходимо ніякої вказівки, щоби Белз добуто. Наш город і далі, згідно зі своєю традицією, гордо ставив

чоло кожному наїздникові. Невдовзі після цього наїзду Шварно, зять литовського короля Мендовга († 1263), став князем Литви на місце свого шурина, Войшелка, що вступив до манастиря. Шварно переніс свою столицю до Новгородка, але Холм і Белз задержав і далі під своєю владою. Після смерти кн. Шварна (ок. 1269) литовський стіл перейшов знову до литовських князів, а Холм і Белз на основі заповіту Шварна дістав галицький князь, Лев Данилович, основник Львова, й володів ним. Не знаємо, коли кн. Лев передав Холм, Белз і Червен синові, кн. Юрієві Львовичові, але в усякім разі сталося це перед 1288 роком, коли ці городи бачимо вже в руках кн. Юрія (II, 102). Очевидно, що вони вже до смерти оставали в його руках. На превеликий жаль із 1290-им роком кінчиться наша цінна історична памятка — Галицько-волинський Літопис, і останні роки панування кн. Льва аж до його смерти († 1301), а також його наступників: Юрія І. Львовича (1301-1308), синів Юрієвих Андрія і Льва Юрієвичів († 1323) й Юрія II. Болеслава († 1340) зарисовуються перед нашими очами досить невиразно. Мусимо збирати випадкові вістки з грамот цих князів і чужих джерел, щоби відбудувати історію Галицько-волинського Князівства; щож казати вже про історію окремих міст!

Зате можемо сказати кілька слів про внутрішню історію Галицько-волинського Князівства за останніх Романовичів. Першусього — це зворот в орґанізації держави до західних зразків. Помічаємо це в орґанізації княжої канцелярії, що починає видавати латинські документи й уживати латинської печатки. З великою правдоподібністю можемо віднести початок цієї орґанізації ще до часів кн. Льва, хоч певно знаємо щойно латинську печатку Юрія Львовича. Загалом ціла діяльність цього князя вказує на його західну орієнтацію. Він навіть правдоподібно навязав зносини з Апостольською Столицею в Римі. Столицею держави стає тепер Володимир Волинський, а Галич остає лише столицею церковної провінції. 1303 року добився остаточно наш князь заснування окремої галицької Митрополії (православної), що крім митрополичої галицької столиці мала такі Єпископства: володимирське, пере-

миське, луцьке, турівське й холмське (сюди належав, очевидно, й Белз). Другим ґалицьким Митрополитом був монах Петро, ігумен манастиря св. Спаса в нинішній Равщині, отже з Белзької Землі; православна Церква признала його святим. Побіч цього церковного поділу мусів існувати й політичний, адміністраційний. Юрій Львович злучив у своїх руках цілу спадщину кн. Романа Великого, а навіть іще збільшив її: в спадщині по кн. Мстиславові перейшла до нього східня Волинь, Луцьке Князівство. Таким чином держава кн. Юрія Львовича, називана по прастарій традиції »Волинською Землею«, складалася з таких князівств: 1) В Галичині: Галицьке, Теребовельське, Перемиське й Львівське (давн. Звенигородське); 2) в Холмщині (= Забужжю, зах. Волині): Белзьке, Червенське й Холмське; 3) в сх. Волині: Луцьке, Дорогобузьке й Пересопницьке; 4) центральне, столичне Володимирське; 5) Берестейсько-дорогочинське. Вони зберегли свою традицію окремих цілостей і певно були в управі бояр. Якраз із часів останніх Романовичів маємо вказівку, що отсі старі князівства на західний зразок починають називатися »палятинатами«, а на їх чолі стоять »палятини« — бояри. Грамота Юрія II Болеслава з 1335 року вичисляє таких палятинів: Михайла Єлезаровича, палятина белзького, Грицька Коссачовича, палятина перемиського, Бориска Кракулю, палятина львівського й Ходора Отека, палятина луцького. Як бачимо, тут названі лише палятини найвизначніших міст, а між ними на першім місці палятин Белза. Не знаємо лише, чи це щойно Юрій II завів уряд палятинів, чи він був уже перед ним. Та це лише питання про давність назви — бо бояри й давніше, ще від часів кн. Данила (або й давніших), діставали в управу городи або й цілі уділи.

Яка була рідна, українська назва палятинату й палятина, цього не знаємо. З польськими порядками заведено на них і польську назву — воєвідство й воєвода. В українській адміністрації воєвода був лише один. На всякий випадок бачимо, що поділ краю на менші адміністраційні одиниці — князівства або землі — сягає ще часів нашої княжої державности, а поляки лише прийняли цей старий поділ, певно здебільша й у

тих самих границях. Можемо певно твердити, що й менші адміністраційні одиниці, повіти, походять із княжих часів[9]).

Але не вспіли рідні князі завести й закріпити нової управи, чи лише змінити дещо стару. Вже в 1340 році згинув строєний князь Юрій II і над Галицько-волинською Державою зависли нові війни, що закінчилися поділом її між Польщею й Литвою. Польща, після недовгого угорського панування, прилучила до себе Галичину, а згодом також Забужжя, — Волинь знову (в тіснішому значенні) дісталася Литві. Перейдемо тепер до огляду цих важних для Белза й Белжчини політичних подій.

2. За литовського, угорського й мазовецького володіння (1340-1462)

Події після смерти Юрія II. — Юрій Наримунтович, белзький князь. — Холмське епископство й повстання титулу »Єпископ холмсько-белзький«. — Часи Володислава Опольського. — Чудотворна ікона белзько-ченстоховська. — Белжчина під мазовецькими князями. – Характер діяльности мазовецьких Пястовичів у Белзькім Князівстві.

340 літ перебував Белз під владою князів із української династії, потомків Володимира Вел. й пізніше спеціяльно його волинської лінії — Мстиславовичів (пізн. Романовичів). З-поміж них мав Белз двох спеціяльно своїх князів: Всеволода Мстиславовича й Олександра Всеволодовича. Перший, похований у Володимирі Вол., звязав морально Белз із Волинню; про місце вічного спочинку другого не знаємо нічого. За панування над Волинню чужих династій Белз іще мав своїх князів, що резидували в Белзі; ще став він був столичним городом, осідком князів. Та це були вже останні блиски, що лише спиралися на стару традицію княжого города, самі ж мали значення переходового стану. До того про місцеве населення дбав лише князь-литовець, Юрій Наримунтович; інші пере-

[9]) Dr. I. Szaraniewicz, Rys wewnętrz. stosunków, стор. 56-57, 59 і дд. Більше про це в IV розділі.

важно експлюатували край, чи то стягаючи з нього його цінності, чи насаджуючи тут своїх убогих земляків. Після уступлення кн. Юрія Наримунтовича український Белз і Белжчина почули, що були під чужим пануванням.

* * *

Смерть князя Юрія II. в 1340 році й поспішний похід до Галичини польського короля Казимира Великого мали довести до знищення Галицько-Волинської Держави. Але справа не скінчилася так легко. Галицькі бояри признали князем Любарта-Дмитра Ґедиминовича, литовського князя, але спорідненого в жіночій лінії з Романовичами[10]). Вже в 1340 році він укріпився на Волині, радо прийнятий і піддержаний місцевими боярами, а в 1341 році бачимо його у Львові. В його імени управляв Галичиною Дмитро Дєдько, найвизначніший галицький боярин. Він завято воював проти Казимира, навіть при помочі татар, і зумів обстояти незалежність Галичини ще через 9 літ, до 1349 року. Отже в роках 1340-1349 існувало ще Галицько-Волинське Князівство й Белз був підчинений правному спадкоємцеві нашого престола. Щойно 1349 р. польсько-угорські союзні війська зуміли побити Дєдька й добули Галичину. З того часу Галичина лучиться тісніше зі сусідніми державами — з Угорщиною, з Польщею, хоч і хвилево має ще часи самоуправи за Володислава Опольського в 1370-их роках, а навіть окремого князя — Юрія Наримунтовича.

В 1349 році, як пише польський історик Янко з Чарнкова, Казимир напав зі сильним військом і відібрав у Любарта майже цілу державу — крім лише Луцького Князівства. Між іншими містами добув він Володимир, Белз, Берестя й інші, не названі по імени[11]). Та Любарт не погодився з цим і скоро, ма-

---

[10]) Ґедимин († к. 1341) — Юрій-Болеслав († 7 IV 1340)
Любарт-Дмитро († по 1382) — **дочка**, незнана з імени

[11]) Гл. пояснення в М. Грушевського, Історія, т. IV, стор. 32.

буть уже 1350 року, відібрав назад забрані городи. Белз стає тепер городом, що нераз бачить під своїми мурами чужинецькі війська. 1352 року Казимир і угорський король Людовик Великий знову облягають Белз — при тій нагоді маємо поданий вище перший опис белзького замку. Польські й угорські війська стрінулися коло Белза. Було це вчасною весною, як уже стопилися сніги. Такий час дуже сприяв оборонцям нашого города: непролазні болота навесні дуже утруднювали ворогам доступ до твердині. Начальником города був кастелян Дрозґе — так називає його сучасний угорський історик, що описав облогу 1352 р. — отже найправдоподібніше посадник кн. Любарта, боярин Дрозд. Королі післали до нього зазив, щоби піддав город. Проворний посадник виявляв охоту переговорювати, тягнув переговори цілий тиждень, а тимчасом укріплював город і чекав на помічні війська. Вкінці переговори розбилися й королі приступили до здобування замку. Але це не було легко. Белзька залога відпирала ворожі напади й поляки з уграми мали там великі втрати; між іншими згинув племінник кор. Людовика, а й сам Людовик дістав палицею по голові так сильно, що мало не згинув. Белз показався знову нездобутою твердинею. Королі мусіли відступити — й по дорозі до Угорщини Людовик ще й зазнав небезпеки: галицькі українці були підпалили хату, де він ночував, так що угорський король ледви врятувався.

Після цього невдатнього походу Казимир таки в 1352 році вирушив літом на Холмщину й тут заключив із литовськими князями угоду. На її основі Галичина відійшла до Казимира, а Землі-Князівства: Володимирське, Луцьке, Б е л з ь к е, Холмське (давн. Червенське) й Берестейське остають при Литві. Лише Кремянецька Волость займала якесь посереднє місце: дістав її в управу Ю р і й Н а р и м у н т о в и ч, що вперше тут виступає на історичній арені, »від литовських князів і від короля«. Та це було лише хвилеве перемиря й у 1353 році литовці нападають на Галичину, на Львів, і добули Галич. В жовтні того року бачимо Казимира, як стоїть під Белзом — очевидно знову безуспішно. Час між 1352 роком а 1366-им тривали напружені воєнні відносини між Литвою з одного

боку, а Польщею й Угорщиною з другого. Щойно 1366 р. Казимир задумав почислитися остаточно з Литвою. Час був догідний, бо внаслідок ворожнечі литовців із татарами за Поділля Литва була позбавлена татарської підмоги, а до того правдоподібно в порозумінні з Казимиром пруські хрестоносці вдарили рівночасно з поляками на Литву. Казимир підступив під Белз, де як князя бачимо вище згаданого Юрія Наримунтовича. Кн. Юрій піддався Казимирові — видко безнадійно було боронитися в ситуації 1366 року — й зате дістав іще Холм від польського короля. Казимир здобув цілу Володимирську Землю, але віддав її одному з литовських князів. Уложено тоді спеціяльну умову, що в важній нам частині звучить так:

»А се я, князь великий Олгерд, с своєю братією, с Кейстутем, с Явнутем, с Любартом і с своїми дітьми учинили єсьми мир с своїм братом, королем полским Казимиром іс божої милости, і с князем Юрієм і с другим Юрієм і с Олександром; а то будь свідомо всякому, коли хто на тот лист смотрит, оже на том ся єсмо мирили: Князю Люборту Луцкая Земля со всіми волостями отчизними і є сели, как іздавна пошло, Стожек, Данилов, Закамян, Шюмеск, Острог, Полоний, Межибожиє; а і єще к Луцку отступил ся король володимерскіх волости: Велли, Збяз, Чернечгородок, Камян, Мелница. А Володимер королеви достался с теми волостями: Городел, Любомль, Туринск, Ратев, Кошер, Влучим. А князь великий с своїм братом с Любортом сступился королеви: Кремянца, Перемиля, Олешка, Белза, Грабовца, Холма, Щебрешина, Лопатина. А коньчали єсьми межи собою мир вічний«.

Договір 1366 року закріпив для Белза цілком нове державно-правне положення: внаслідок договору повставало Белзько-Холмське Князівство під владою кн. Юрія Наримунтовича, що був (але лише коротенький час) вазалем польського короля.

Князь Юрій Наримунтович (як белзький князь ок. 1350-1377) походив із литовської династії. Родовід його виглядає так:

Ґедимин † ок. 1341
вел. кн. Литви

Наримунт-Гліб (Давид) † 1326 — Любарт-Дмитро кн. гал.-вол. — і ще 5 синів і 5 дочок

ЮРІЙ князь белзький * пер. 1326 † ок. 1400 — і ще 5 синів

Точної дати народження кн. Юрія Наримунтовича не знаємо, але вродився він перед 1326 роком, себто роком батькової смерти. Вперше виступає він на історичній арені 1352 року, як ми бачили вище, але дуже правдоподібно, що Белз дістав спадщиною при поділі волинських волостей, уже ок. 1350 року. 1352 року він до Белзької Землі дістає ще Кремянецьку Волость, а 1366 дістає від польського короля Холм. Юрій став отже князем холмсько-белзьким. Тоді, очевидно, почав він працю над піднесенням свого князівства. Вже отсі факти вказують, що Юрій, син одного з найбільше лицарських синів Ґедимина, був не лише хоробрим, але й добрим дипльоматом: він навіть у найприкрішім положенні вміє виплисти на верх не лише без утрати, але ще й із прибутком!

Продовж 11 літ (1366-1377), коли Юрій княжить без перерви в Белзі, столицею остає Белз. Можемо з повною правдоподібністю припускати, що в цей час холмські Єпископи прибрали титул холмсько-белзьких. Белз підлягав початково, починаючи ще правдоподібно від часів Володимира Вел., Єпископству володимирському, аж до того часу, коли повстала друга катедра на території Червенських Городів, пізн. Холмщини: первісно в Угровську, після заснування Холма (1237) перенесена незабаром туди — хоч точної дати й не можемо устійнити. Відтоді отже, ок. 1240 (?) року Белз під церковним оглядом підлягав правдоподібно холмській дієцезії. Першим холмським Єпископом був Іван (I 114), вибраний із-поміж крилошан катедри Пресв. Богородиці в Володимирі Вол. На жаль наші матеріяли не дають змоги відбудувати повного катальоґу холмських Єпископів; знаємо ще Єп. Івана з 1335 року й після нього щойно Єп. Каліста,

згад. 1376 року, отже в часах Юрія Наримунтовича. Звідки ж і коли взявся титул Єпископів холмсько-белзьких? Могло це статися очевидно лише тоді, коли в дієцезії побіч столичного Холму серед інших городів визначався так само столичним характером Белз. Було це до нашого часу, за панування князів не-латинників, тричі: вперше за Всеволода, вдруге за Олександра, а втретє — за Юрія Наримунтовича. Перші два моменти відпадають, бо тоді взагалі ще не було Холму; остає лише час Юрія Наримунтовича. І справді на цей час маємо документалну вказівку. На одній євангелії є записка такого змісту: »Се я князь Юрій холмской, сынъ Данилія Холмскаго, по смерти сына моего, князя Семена, придали есмо к церкви Божой Пречистой Богоматери на богомоле вечистое села: Стрижово, Слепче, Космово, Цуцнево з обема береги обаполѣ Бугу, въ лѣто 6884 (= 1376), къ столцу епископіи Холмское при боголюбезномъ Калисти епископи холмскомъ и белзкомъ«. Отже найправдоподобніше за кн. Юрія таки повстав цей титул — Єпископа холмсько-белзького.

Але хоч Юрій підчинився польському королеві, то не щиро, й уже Янко з Чарнкова відмічує це. Ще в 1368 році бачимо кн. Юрія у Львові, в згоді з королем, але вже перед 1370-им роком він відступає від польського короля й у війнах між Польщею й Литвою, що все відновлялися, стоїть по стороні Литви. Нпр. у 1376 році литовці напали на Галичину. Пруський історик того часу, Герман де Вартберґе, розказує, що Юрій Наримунтович і Любарт були невдоволені наданням Галичини Володиславові Опольському й тому почали нападати на Галичину. Не можна уявити собі, щоби кн. Юрій міг так сильно держатися в Белзі без піддержки місцевого населення; очевидно, що Белзька Земля була привязана до свого лицарського князя, що завзято обстоював самостійність Белжчини.

Та вже слідуючий, 1377 рік, ніс Белзові прикру несподіванку. Кн. Юрія вважали спричинником походу на Галичину й тому кор. Людовик угорський, що під його владою була Галичина, вирушив походом на Белз. Наш город і тепер виявився »замком дуже сильним і нездобутим«, як його назвав згадуваний уже Янко з Чарнкова при цій нагоді. Юрій міг би

був боронитися довго, але що не дістав нізвідки помочі, тому піддався. Холм був уже здобутий перед тим польськими військами, а з півночі напали знову пруські хрестоносці. Супроти того не було виглядів — і кн. Юрій скапітулював. Очевидно князь бажав рятувати край перед пустошенням. Сам він дістав Любачів і доходи з бохенської сільної жупи — 100 гривен річної пенсії.

Так скінчилася самостійність Белзького Князівства. Його прилучено тепер до Галичини. Починаючи від 1372 аж до 1378 року управляв Галичиною кн. Володислав Опольський, зі старого шлеського роду Пястовичів — що на польськім престолі якраз вигасли зі смертю Казимира Великого (1370). Опольський був кревняком Людовика. Згідно з угорським правом членам королівської родини запевнювалося відповідні доходи в той спосіб, що віддавалося їм в управу якусь провінцію. В ній мали королівські кревняки право вживати монаршого титулу, але владу мали не більшу, як звичайні королівські намісники. Так було й з кн. Володиславом Опольським [12]. Він титулував себе »з божої ласки дідичним паном Руси«, вибивав свою окрему монету (це впрочім для Галичини робив і Казимир Великий) й надавав землі і привилеї в Галичині — хоч і зазначував свою залежність від кор. Людовика. Таким чином і Белжчина опинилася під посередньою владою угорського короля. Під володінням Опольського була Белжчина (з цілою Холмщиною) до 1378 року.

Новий князь хотів усякими ласками приєднати до себе белжан. Він іменував белзьким війтом Лібінґа (видко якогось німця), дав йому дім вільний від чиншів, чотири лани на фільварок, лазню, половину доходів із чиншів і склепів і що третій гріш зі судових кар. На випосаження міста мешканці одержали стільки поля, скільки могли обсадити й управляти. Щойно по дванадцятьох роках вольностей мали вплачувати як чинш 12 ґрошів. На просторі милі від міста не міг замешкати ніодин ремісник ані коршмар неміщанин із Белза. Щоби

---

[12]) J. Dąbrowski, Dzieje Polski średniowiecznej. T. II. Краків, 1926, стор. 177.

стягнути до Белза купців, кн. Володислав увільнив усіх белзьких купців від половини всяких мит, що їх побиралося »в Руській Землі«, себто в Галичині, а 1377 року установив право складу на сіль: ніхто з мешканців Литви (й українських земель під Литвою) не смів їхати далі »по руську сіль«, але мусів її купувати в Белзі. Врешті дозволив Белзові мати свою постригальню.

З отсих привилеїв для Белза можемо бачити, як виглядало наше місто в 1370-их роках. Має воно свого війта з німців, досить багато вивінуваного, лазню, розвинену торговлю; не можемо точно знати, що з того вже було раніше, хоч у великій мірі можемо приписувати піднесення Белза князеві Юрієві. На всякий випадок наше місто багато завдячує Володиславові Опольському, хоч і не знаємо точно, яке було його відношення до корінного, українського і православного, населення.

З часами Володислава Опольського вяжеться традиція про вивезення з Белза його найбільшої релігійної цінности — чудотворного образу Пресв. Богородиці, знаного нині як Ченстоховський. Кн. Володислав мав вивезти його до Ченстохови з Белза. Тому, що не має сучасних вказівок у цій справі, дехто пробував цілком заперечити традицію, що цей чудотворний образ був у Белзі. Так уже історик Львова з 2 половини XVII ст., Зіморович, заперечував отсю традицію, хоч і знав її. Оповівши про ікону й про те, що її вивіз Опольський до Ченстохови (Зіморович каже, що зі Львова від Василіян), він згадує про традицію звязання її з Белзом такими словами лише, що, мовляв, ніхто з людей здорово думаючих (!) не повірить, щоби такий образ був у Белзі [13]). З того бачимо, що традиція про белзьке походження ченстоховського образа існувала в XVII ст. Та маємо й місцеву ченстоховську традицію, що свідчить про белзьке походження образа — правда, теж не сучасну. Отже й у нових часах пробував дехто заперечувати стару традицію про вивезення образа з Белза

---

[13]) J. B. Zimorowicz, Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się. Wyd. dr. K. Heck. Львів, 1899, стор. 52.

Опольським, бо, мовляв, Опольський ніколи не володів у Белзі [14]).

Як ми бачили вище, побут і діяльність Опольського в Белзі посвідчена кількома сучасними документами. Сходиться й це, що Опольський дійсно опікувався Ченстоховою. Так отже немає ніякої основи заперечувати стару традицію, що це Опольський позбавив наш город такого цінного скарбу. А що він не перебирав у засобах, свідчить другий його акт на церковнім полі: в 1377 році він відібрав львівським українцям православну каплицю коло низького замку у Львові й дав її латинському шпиталеві. Загалом Опольський дуже багато працював над заведенням латинської єрархії в нас — за його часів повстала галицька латинська Митрополія (1375 р.). Маємо, впрочім, виразну белзьку традицію, що образ Преч. Діви, вивезений пізніше до Ченстохови, був у Белзі. Про це говорить люстрація Белза з 1765 року таке: »Від міста кількасот кроків за рікою Белзці (= Солокія, Т. К.) названою, окоп замку між валами, облитий водою й недоступний через болота, славний і вшанований уміщенням образу П. Д. Марії, що тепер сливе з ласк у Ченстохові. Тепер на памятку на тім окопі стоїть костелик під покровом Тієї ж П. Д. Марії« [15]). Це виразно вказує, що образ був у Белзі.

Впрочім маємо ще й іншу традицію, що вяжеться з Белзом і відноситься до чудотворної ікони. А саме в однім старім рукописі з XVIII ст. читаємо, що чудотворний образ Пресв. Богородиці в Язлівці, де був до 1672 року, походить із белзького замку. В Белзі він мав бути ще в 1424 році [16]). Не входимо тут ближче в подробиці цієї традиції; для нас вистарчить факт, що традиція вяже чудотворний образ із Белзом. Про те, що якраз Опольський привіз до Ченстохови наш образ, маємо посередну вказівку вже з Длуґоша, ще й із датою —

---

[14]) x. Wacław ze Sułgostowa, Kapucyn: O cudownych obrazach w Polsce przenajświętszej Matki Boskiej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne. Краків, 1902, стор. 13-14.

[15]) Рукопис Оссол. ч. 2835. Lustrationes bonorum regalium districtus Bełzensis de anno 765, с. 141.

[16]) Рукоп. бібл. Оссолінських у Львові, ч. 1651.

1382 року[17]). Таким чином традиція, що ченстоховський образ походить із Белза, має всі познаки правди.

Відносно самого образу, то новіша польська наука на основі деяких стилістичних признак (стилізація Ісуса Дитяти) признає, що це образ італійської мистецької школи, на котру ділав дуже сильний византійський вплив. Автор одної з найновіших праць про наш образ, др. М. Скрудлік, відносить час повстання образу до кінця XII або поч. XIII ст., але можна відносити й до пізніших часів. Якщо це означення часу й місця повстання образу слушне, то наш образ міг би прибути до Белза найскорше за часів кн. Олександра Всеволодовича, хоч не можна виключати й часів Романовичів. При яких умовинах це сталося — сказати не можемо.

З часів Володислава Опольського знаємо припадково імя кастеляна белзького; був це якийсь Прібко.

1378 р. Володислава Опольського відкликано з Галичини й Белзом управляли угорські урядники. Після смерти Людовика Вел. Галичина, а з нею й Белжчина, переходить до Польщі. Юрій Наримунтович, що перед 1386 роком із незнаних ближче причин покинув Любачів (там лишився його син Іван, згаданий 1386 р. як підчинений Польщі), виступає в 1387 р. з титулом белзького князя — видко думав ще туди вернутися. Але сталося інакше. Після смерти Людовика угорського († 1384) королевою Польщі стала його дочка Ядвіґа. Польські пани одружили її з Ягайлом Ольґердовичем, литовським князем, і в той спосіб довели до унії (злуки) Литви з Польщею (1385). Ягайло, уже польський король, дав 1388 року Белзьке Князівство як віно своїй сестрі Олександрі, що вийшла за князя Зємовита (з мазовецьких Пястовичів)[17а]). В цей спосіб почалася нова доба в історії Белжчини — її прилучення до Мазовша.

Родовід мазовецьких князів, що панували в Белзі, такий:

---

[17]) Володислав Опольський заснував ченстоховський манастир ОО. Павлинів у 1382 р. й тоді привіз (звідки — не каже) чудотворну ікону. (Liber beneficiorum III. Opera, IX, с. 121, 123).

[17а]) Відповідний документ не зберігся; знаємо про це з Длуґоша Opera XII 477).

Тройден I * ок. 1285 † 13 III 1341
жінка Марія, дочка кн. Юрія I Львовича,
† 11 I 1341

Болеслав-Юрій II, останній гал.-вол. князь, * пер. 1314, † 7 IV 1340	**Зємовит III (IV),** кн. черський, равський, сохачівський, виський і мазовецький † 16 VI 1381	ще син і дочка

ЗЄМОВИТ IV (V) кн. черський, равський і т. д. й белзький * пер. 1357 † 30 IV 1426 жінка Олександра, дочка Ольґерда, † 19 VI 1434	ще 4 сини і 3 дочки

КАЗИМИР II кн. белзький, † 15 IX 1442	ВОЛОДИСЛАВ I кн. плоцький і т. д. і белзький † 12 XII 1455

ЗЄМОВИТ VI (VII) кн. плоцький і т. д. й белзький, повнол. 1459, † 1462.	ВОЛОДИСЛАВ II кн. белзький † 27 II 1462.

З грамоти кор. Ягайла з 1396 р. можемо знати, який простір обіймала Белзька Земля, надана Зємовитові (Холмська Земля відійшла до Польщі). Король надає »княження, землі, панства, повіти (дистрикти), замки й міста, а саме Белз, Любачів, Буськ, Грабовець, Городло, Севолож і Лопатин положені в нашій землі Руси з їх селами, так як вони самі й котренебудь із них відмежоване здавна довкруги, вздовж і вширш, у їх границях«, з невеликими змінами — деякі села відлучено, а деякі додано[18]). Подібно говорить пізніший на кіль-

[18]) Kodeks dypl. ks. Mazow. nr. 125.

кадесять літ документ із 1462 року, яким включено Белзьку Землю до Польщі. Сказано тут так: »Також нашу Белзьку Землю, з її повітами (дистриктами): Любачівським, Лопатинським, Севолозьким, Грабовецьким і Городельським, цілу й ненарушену, так як була й є досі захована, хочемо задержати і зберегати в їх границях і межах, що існують досі, не відбираючи від неї повітів (дистриктів) ані сіл«[19]). В таких межах дістав Зємовит Белзьке Князівство вже в 1388 р., бо в документі, виданім 30 грудня 1388 р. (надання костелові св. Станислава в Любачеві) Зємовит називає себе »паном белзьким« і говорить про »нашу Любачівську Землю« або »наш Любачівський дистрикт«[20]).

З поданих тут документів бачимо, що в 1380-их роках, коли Белзьку Землю прилучено до Мазовша, вона вже була поділена на такі окремі цілости-повіти: 1) Белзький, 2) Бужеський, 3) Любачівський, 4) Грабовецький, 5) Городельський, 6) Лопатинський, 7) Севолозький. Буський і Белзький повіти, правда, не згадуються в грамоті з 1462 року, але з одного боку ці міста вичислено в док. з 1396 р., а з другого боку з означенням: буський і белзький дистрикти стрічаємося в актах XIV-XV століть. Белзький повіт стрічаємо вже в акті з 1394 року[21]), а часто в XV столітті[22]); буський повіт виступає в XIV ст.[23]). Вище ми бачили, що границі Белжчини давні (це підкреслює док. із 1396 р.) й пізніше не змінялися. Виходить із того, що межі Белзької Землі XIV-XV ст. консервативні, більшим змінам не підлягали напродовж XIV століття, бо йнакше не можна б їх назвати давніми. Далі запевнення, що границі з 1462 р. не будуть змінені, впевняє нас, що крім може дрібних змін засадничо пізніші межі Белзького Воєвідства відповідають межам давнім — іще з княжих часів, себто

---

[19]) Vol. legum I, f. 199-202.

[20]) AGZ VIII nr. 18. Пор. ін. надання MS IV 3 Sup. nr. 328.

[21]) Грушевський, Матеріяли, ч. 9.

[22]) AGZ XIX nr. 1927, 2045, 2056, 2085, 2313, 2394, 2457 й ін., з років 1469-1496.

[23]) В 1376 р. при нагоді надання на річ Івана Кміти, Arch. Sanguszków V nr. 5. Пор. IV розділ.

325

від того часу, коли виділено для кн. Всеволода Мстиславовича окреме Белзьке Князівство (1170 р.). Правда, пізніше бачимо сокальський повіт[24]), але це зміна внутрі самого воєвідства, де натомість перестає існувати севолозький[25]) і лопатинський повіти.

Відносно Любачівщини, то ми певно не знаємо, куди вона первісно, в XII-XIII століттях, належала. З княжих часів про Любачів маємо згадки з 1214-1216 років (I 109). Тоді Любачів виступає в сусідстві Перемишля й радше до нього належав, як до Белза. В цих роках його виділено в окрему волость і віддано її польському воєводі Пакославові. Але самостійною округою Любачівщина була лише два роки й пізніше належала знову до Перемиської Землі; бодай не згадується так у товаристві Белза, як Червен. В 1223 році ще раз згадуються околиці Любачова, а окремо Белзька Земля й Червенська — отже й із цього видно, що Любачів до Белзького Князівства не належав (I 118). Про Любачівщину як окрему цілість чуємо ще раз щойно в рр. 1377-1388 коли її має Юрій Наримунтович чи його син Іван; та вже в 1388 році бачимо Любачівщину як один із дистриктів Белзької Землі. З того виходило б, що Любачівщина в княжих часах до Белзького Князівства не належала. Остільки поважніша зміна зайшла в Белзькім Воєвідстві в порівнанні з давнім Белзьким Князівством.

Так виглядали межі й устрій Белзької Землі в той час, як над нею запанували мазовецькі князі. Отже не вони, ні не Володислав Опольський почали адміністраційну орґанізацію Белзької Землі, але ще українські князі й Юрій Наримунтович. Що Опольський не працював у цьому напрямі, можемо заключати просто з того, що не мав часу — він же управляв Белжчиною всього який рік (1377-1378).

Що ж зробили для Белзької Землі князі з мазовецької династії? Відповідь на це дадуть нам документи XIV-XV століть.

Можемо згори сподіватися, що їх діяльність пішла по лінії

---

[24]) там само, ч. 2311 (1493 р.).

[25]) Про Севолож востаннє чуємо в 1462 р.

скріплювання латинсько-польського елементу, до чого служили надання для латинського духовенства й переношення деяких осель на німецьке (маґдебурське) право, себто перемінювання їх на міста (оскільки це були села). З надань можемо вказати нпр. надання для манастиря Домініканів на передмісті Белза в 1394 році села Костяшина[26]), а в 1401 р. ще сіл: Ліски й Божанка. Це надання Земовита IV. В 1456 році знову Земовит VI і Володислав II вивіновують передміський латинський костел у Бужеську. 1426 р. засновано костел в Острові. Маґдебурське право за мазовецьких часів дістали такі оселі: Бужеськ, званий за мазовецьких часів уже Буськ, 1411 р., Сокаль 1424 р., Грабовець 1447 р, Тишівці 1453 р., Городло 1454 р. й деякі інші. Всі ці оселі існували вже до поданих дат, а деякі (Бужеськ, Грабовець і Городло) вже були городами давніше.

Про якусь кольонізаційну діяльність мазовецьких князів у Белжчині не маємо вісток. Дехто з учених догадувався, що за мазовецьких князів повстала Рава Руська, але відповідного документу не знайдено[27]). Натомість знаємо іншу сторінку діяльности мазовецьких князів на нашій землі: вони щедро роздають села Белзького Князівства бідним шляхотським приходням із Мазовша. Робили це так основно, що на двіста кількадесять сіл навіть десятки власників-українців не можемо вказати! Мазовецьку ж шляхту пізнаємо переважно по її характеристичних іменах, що так дотепно відмітив Міцкевіч:

Z Dobrzyńskiej ziemi ród swój starożytny wiedli,
A choć od lat czterystu na Litwie osiedli,
Zachowali mazurską mowę i zwyczaje.
Jeżli który z nich dziecku imię na chrzcie daje,
Zawsze zwykł na patrona brać Koronijasza:
Świętego Bartłomieja albo Matyasza.
Tak syn Macieja zawzdy zwał się Bartłomiejem,

---

[26]) Відповідні документальні вказівки гл. в IV розділі.
[27]) Balinski-Lipiński, Star. Polska III стор. 376.

A znowu Bartłomieja syn zwał się Maciejem;
Kobiety wszystkie chrzczono Kachny lub Maryny.
(»Pan Tadeusz«, VI, 399-407).

Очевидно не лише по іменах пізнаємо мазурів-власників. Маємо й документи про надання мазурській шляхті в Белзькій Землі. Нпр. 1400 р. Зємовит надає Предславові з Закрева с. Стремильче[28]). 1437 року Казимир, кн. мазовецький, надає місто Рахані в белзькім дистрикті шл. Миколі Ляхові з Бжевніна за вірну службу. В актах XV століття стрічаємо досить часто вказівки, що така-то родина прийшла з Мазовша й осіла в нашім князівстві — нераз рівночасно має посілості ще й на Мазурах. Нпр. 1491 року заявляє шляхотна Катерина, дочка шл. Андрія Піва, що її брат Адам розчислився з нею за родинні добра в Белжчині (Конотопи, Василівці й Опільсько), а також »на Мазовші в Ґостинській Землі« [29]). 1494 р. довідуємося про шл. Аґнезу Корчинську, що її батько »мав свою пайку з поділу на Мазовші« [30]). Того самого року Адам і Петро Омекси зі Щепятина зобовязуються на випадок недодержання умови стати перед судом »у своїх дистриктах плоцькім і сулижицькім у Мазовецькій Землі«[31]) і т. д. Значить роздавалося повними пригорщами; нераз бачимо мазовецьку шляхту й по двоє-троє, а то й по більше, в однім селі. Куди дівалися українці-власники? Про це документи мовчать...

Так представляється нам Белзька Земля за панування мазовецьких князів. Цей час — це доба приходу сюди мазовецької шляхти зі своєї бідної й перелюдненої землі. Очевидно прибування щораз нових мазурів-шляхти й »надавання їм сіл за вірну службу« не спинилося й далі, але напевно не було

---

[28]) Разом зі Стремильчим надано Закшевському ще й іншу місцевість, що її відчитано як Бавлово (Bal.-Lip. III 385). Відчитання хибне, такої місцевости нема; це, очевидно, Барилів (званий в документах Bariłowo, пор. мапу й AGZ XIX 1793).

[29]) AGZ XIX пг. 2209.

[30]) там само, ч. 2327.

[31]) там само, ч. 2316.

вже таке сильне, як у 1388-1462 роках. За 74 роки було досить часу основно обсадити Белзьку Землю новими власниками.

1462 рік зазначився вимертям потомків Зємовита й Белзька Земля переходить до Корони. Вона стає тепер воєвідством, якого столицею є дальше Белз.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905.
» » » т. 3. Львів, 1905.
» » » т. 4. Київ, 1907.

А. Андріяшевъ, Очеркъ исторіи Волынской земли до конца XIV столѣтія. (Київ, 1888).

П. А. Ивановъ, Историческія судьбы Волынской земли съ древнѣйшихъ временъ до конца XIV вѣка. Одесса, 1895.

Br. Włodarski, Wołyń pod rządami Rurykowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza. »Rocznik Wołyński«, т. III (1934), стор. 105-146.

St. Zajączkowski, Wołyń pod panowaniem Litwy. »Rocznik Woł.«, т. II (1931), стор. 1-25.

Dr. Iz. Szaraniewicz, Rys węwnętrznych stosunków Galicyi Wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku. Львів, 1869.

Br. Sokalski, Powiat sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Львів, 1899.

Dr. Fr. Papée, Zabytki przeszłości miasta Bełza. Sprawozdanie z wycieczki naukowej. »Przewodnik naukowy i literacki«, т. XII (1884), стор. 97-105 і 209-214.

В. Чернецький, Звѣстки о стариннôмъ мѣстѣ Белзѣ. »Діло«, 1893, чч. 35, 37, 38, 44, 49, 50 і відбитка.

С. Томашівський, Девятьсот літ тому (1030-1930). З приводу ювилею міста Белза. »Нова Зоря«, 1930, ч. 1.

М. Дужий, На світанку історії Белзької Землі. »Життя і Знання«, 1931, ч. 4 (січень).

Я. Пастернак, Із белзької старовини. »Новий Час«, 1936, ч. 196.

Гр. П-ів, Церква св. Климента в Белзі. Цікаві висліди археольоґічних розкопок. »Українські Вісти«, 1937, ч. 23.

— Археольоґічні розкопи у княжім Белзі. »Діло«, 1936, ч. 236.

В. Ильницкій, Александръ. кн. белзскій. »Зоря Галицкая яко альбумъ на годъ 1860«. Львів, стор. 335-350.

М. Грушевський, З облоги Белза в 1352 р. »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«, т. 73 (1906), стор. 158-159.

A. Czuczyński, Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366. »Kwartalnik historyczny«, 1890, стор. 513-515.

М. Довнаръ-Запольскій, Изъ исторіи литовско-польской борьбы за Волынь. Договоры 1366 г. Київ, 1896 (відб. з Унив. Изв.).

І. Шараневич, Князь Юрій Белзскій. Историчный образецъ зъ другои половины XIV столѣтія. »Вечерниці« (Львів), 1862, чч. 1-25.

Dr. J. ks. Puzyna, Narymunt Gedyminowicz. »Miesięcznik heraldyczny», 1930, nr. 1, 2, 3.

Його ж, Potomstwo Narymunta Gedyminowicza. VI. Jurij, książę Bełzki i Chełmski, później Piński. »Mies. herald.«, 1932, nr. 10, 11.

A. Gilewicz, Stanowisko i działalność gospodarcza Władysława Opolczyka na Rusi w latach 1372-1378. »Prace historyczne, wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878-1928«. Львів, 1929, стор. 71-105.

Dr. M. Skrudlik, Cudowny obraz Matki Boskiej Częstochowskiej. »Ziemia Częstochowska«, т. I (1934), стор. 19-100 і окр.

Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papieżów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jako i osób prywatnych. Варшава, 1863.

K. Kaczmarczyk, Archiwum OO. Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie. »Archeion« т. VII-VIII (1930), стор. 123-159.

Volumina legum, т. I, Петербург, 1859.

Akta grodzkie i ziemskie, т. VIII. Львів, 1880.

М. Грушевський, Матеріяли до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західної України. Ч. I. Львів, 1906 (відбитка зі »Записок Наук. Т-ва ім. Шевч.«, тт. 63, 64, 69).

IV. ЗАСЕЛЕННЯ БЕЛЗЬКОЇ ЗЕМЛІ В XV СТОЛІТТІ

Етнічний характер дулібської кольонізації. — Справа західної границі (з поляками).— Кольонізація Белзької Землі в XV ст.: спис осель із істор. примітками. — Адміністраційний поділ і його походження. — Котрі оселі походять із княжої доби.

Як ми вже згадували вище (в II розділі), першим історично знаним словянським племям, що замешкувало південну Волинь, отже й Белжчину, й Холмщину, були дуліби. Наш найдавніший літопис зачисляє їх до східно-словянських племен, точніше — до племен праукраїнських, що з часом стали людським матеріялом до повстання української нації. Прилучення Червенських Городів до Києва було цілком природним не лише з політичного, але й із етнічного боку. Та не забракло й таких учених (головно в польській науці — але далеко не всі історики заявилися за цим), що вважали дулібів за західно-словянське племя. Коли нпр. в останніх часах висловлено думку, що Червенські Городи належали й етнічно до польської території, що це була прапольська політична орґанізація, то зараз знайшлася в польській науці й протилежна думка. Приклонники західно-словянського походження дулібів вказують на деякі подібності в місцевих назвах Волині й Галичини до західно-словянських, нпр. Червен-Червінськ, Волинь-Волін, Велунь. Також саме племінне імя »дуліби« має свої відповідники на заході, нпр. у чеських дулібах. Але як одне, так і друге не видержує критики. Назва Червен походить найправдоподібніше від природної прикмети, так як український Червоногород, Білгород і т. д., а брак закінчення -іск (як у назві Червінськ) якраз вказує на різницю від мазовецької назви. Волинь теж нічим особливим не вяжеться зі заходом. Натомість мовознавство просто перечить тому. Знаємо нпр., що в Гали-

личині й на Волині в XI і пізн. століттях немає ніяких слідів якихсь польських говірок, а мовні памятки, починаючи від XII ст., вказують виразно, що на Волині й у Галичині були тоді ті самі українські говори, що й сьогодні. Свідчить про це й сама польська мова, що має Halicz а не Galicz, Drohobycz а не Drogobycz, Drohiczyn а не Drogiczyn — отже вже при найстаршій польсько-українській зустрічі виступає таке свійське, українське »г« на Волині й у Галичині; прапольські говори мають »ґ«. Маємо крім »г« (пор. Husiatyn, Horodło) й наш повноголос у місцевих назвах і ін. Щодо західних дулібів, то ми маємо на сході словен новгородських — отже хіба словаки й словінці через те не є східно-слов. походження. Впрочім, як ми бачили вище, назва дуліби вияснюється культурним станом даного населення й цілком не може рішати про народність племени. Врешті різкий брак переходових українсько-польських говорів на межі стичности вказує, що тут ніякого мовного спорідненя не було.

До таких самих висновків провадить і сучасна археольоґія. Найновіший дослідник отсього питання (поляк) не вмів вказати в археольоґічнім матеріялі Холмщини й Волині (не кажучи вже про Галичину) слідів західних словян — і лише в області середнього вислянського Буга вказує мазовецькі елементи — тай то з рівночасним зазначенням, що це було взаємне проникання[1]). Як бачимо, з наукового погляду ніяк не дасться вдержати здогад про західно-словянське походження дулібів; вони таки — племя праукраїнської ґрупи. Тим самим первісна словянська кольонізація Волині й Галичини належить таки праукраїнцям.

Західної гряниці дулібського розселення в IX-X століттях, очевидно, на основі тогочасних вісток не можемо вказати, бо таких немає. Зате в тій справі поможуть нам пізніші політичні границі. Звичайно, не можемо бути певні, чи грянці не змінялися, — та якщо й так, то це були б незначні зміни. Йшло б лише про те, чи пізніші політичні межі можуть відповідати старшим племінним. На це можемо собі відповісти,

---

[1]) R. Jakimowicz, Wschodnia granica, стор. 249.

що де як де, а в нашім випадку в великій мірі — так. Побіч себе жили не споріднені зі собою племена: дуліби й мазовшани (чи висляни). Якщо вони творили державні орґанізації, то спершу родово-племінні, що з часом поремінювалися в територіяльні, городські. Дуже трудно припустити (хоч це й не виключене цілком), щоби якийсь нпр. мазовецький рід приставав до дулібів, відриваючися від кровноспоріднених мазовшан, від їх релігійного культу й традиції. Отже найрадше таки менше-більше пізніші політичні польсько-українські границі (знаємо їх, правда, досить загально з XIII століття) відповідають старим племінним межам, чи радше політичній орґанізації дулібській (Волинь, Червенські Городи) й мазовецько-вислянській.

Приглянемося трохи ближче вісткам про польсько-українське погряниччя, оскільки на це позволяють літописні вістки з XIII ст.

Не входимо в гряниці між Підляшшям і Мазовшем, а обмежимося лише до південно-волинської території, себто первісної дулібської, м. б. від лінії Дубенка-Холм-Люблин. Маємо тут ріку Вепр, правобічний доплив Висли; його й уважає один західно-европейський письменник 2-ої пол. XII ст., Ґервазій із Тільбері, за польсько-українську гряницю на цьому відтинку. Але це не цілком вірне. В однім місці Гал.-вол. літопису читаємо про події 1240-их років таке: »Данило й Василько почали війну з лядським князем Болеславом. Вони ввійшли в Лядську Землю чотирма дорогами: сам Данило воював коло Люблина, Василько над Ізволою й Ладою, коло Білої, двірський Андрій над Сяном, а Вишата воював Підгіря. Вони взяли добичу й вернулися. Але потому вирушили знову й повоювали Люблинську Землю аж до ріки Висли й Сяну« (II 25). Бачимо з того, що межа переходила на захід від Вепра — між ним і названими тут ріками: Ізволою, Ладою й долішнім Сяном. Що лівобережжя Вепра не належало ціле до Польщі, маємо виразні свідоцтва в літописі. Над Вепром, але по його лівім боці, лежав наш город Щекарів (теп. Красностав, II 87). Він уважався майже гряничним городом. У літописі читаємо про нього: »Болеслав (мазовецький князь) іще гордував через

свій нерозум. Він підглянув відповідний час, прийшов із двома сотнями війська, повоював коло Щекарева, зайняв десять сіл і так пішов назад, запишився, й чинився таким, якби всю Русь зайняв« (1285 р., II 87). Насмішка ця зрозуміла — це, очевидно, погряниччя; Болеслав не перейшов Вепра, отже воював на його лівім березі. На Щекарів як погряничний город іде Лестько, польський князь, у 1211 році, але як бачимо виразно з літопису — це лише демонстрація (I 112). Так само на лівім березі Вепра лежить Щебрешин, знаний із трактату 1366 року як підвладний Литві город, отже приналежний здавна до Волині; він виразно називається в однім документі »руським городом«[2]). Таким способом лівобережжя Вепра ще належало до Волині, а Вепр на зазначенім відтинку належав до наших князів: 1237 року, втікаючи з невдатного походу на Холмщину, багато поляків потопилося в Вепрі при поспішнім переході додому (II 12). Коли посуватися на південь, то бачимо над Сяном (долішнім) польську вже територію — там, як ми бачили, воює двірський Андрій у поході (гл. вище). Але це місце, подібно як і два інші (II 29, 93) не позволяють ближче означитити, як далеко сягала польська територія на правім березі Сяну. Факт, що Судомир і Завихвост, польські твердині, положені на лівім березі Висли вказує радше, що над долішнім Сяном поляки не чулися цілком безпечно так, як Русь на лівім березі Вепра. Але тут, очевидно, далі здогадів іти не можна.

В кожнім разі треба звернути увагу на те, що не маємо продовж XIII століття ніяких вказівок на якусь зміну границь на нашім відтинку — на користь одної чи другої сторони. Напади поляків на Червен і околицю, чи українців на Люблинщину, очевидно, не означають таких змін. Так само й на мирне проникання кольонізаційне не було місця підчас постійних війн. Отже границя, зазначена в літописі, має всі дані, щоби її вважати постійною для XIII століття. Про давніші часи не маємо матеріялу навіть такого, як для XIII-ого ст. Але не маємо ніяких даних, щоби границі під етнічним оглядом змі-

---

[2]) AGZ V, с. 4. Документ з р. 1352.

нялися. Це ж не був іще час перелюднення, щоби польська кольонізація перла на схід, чи українська на захід. Радше, як ми вище зазначили, дулібська кольонізація спрямовувалася на північ, де могла стрічатися з мазовецькою, Отже польсько-українська (чи радше дулібсько-вислянська) гряниця з XIII ст. має всі дані на постійність, а тим самим висловлений вище погляд про покривання політичної межі з національною має всі познаки правдивости. Під тим оглядом дуже цікавий документ маємо з 1359 року й на його основі можемо ствердити, що західня гряниця продовж віків майже не змінилася, — бо така сама, як у зазначенім документі, вона й пізніше, аж до кінця XVI ст. В тім році розмежовувано на однім відтинку Холмську Землю від Люблинщини, при чім старці-свідки з обох сторін зізнали під присягою, що така була від віків, доки сягає людська память, гряниця між цими обома краями. Як порівняти гряницю, визначену в тім щасливо збереженім документі[3]), з гряницею кінця XVI ст. (між Холмщиною й Люблинщиною), то бачимо, що вони на зазначенім відтинку цілком покриваються. Це ще один цілком певний доказ, що українсько-польська гряниця на цьому відтинку не змінялася — або майже не змінялася.

Точніше зарисовуються перед нами межі Белзької Землі щойно в XV і пізніших століттях, коли можемо вже означити приналежність осель до Белзької Землі. В тій цілі подаємо на цьому місці карту Белзької Землі, де зазначені всі оселі, що існували (чи радше ті, що про них маємо певну відомість, що існували) в XV столітті. Опираємося головно на судових белзьких актах того часу й на давніших (оскільки існують). Але мусимо тут зазначити ось що: Судові записки з одного боку незвичайно цінні, бо певні, але з другого — вони згадують лише про ті оселі, що з тих чи інших причин були згадувані в суді. Отже дуже можливо, що якоїсь кількости осель тут не згадано; кілька недостач помагають усунути інші акти. Але всетаки не маємо певности, чи вже матимемо в нашім матеріялі виказані всі оселі Белзької Землі, що існували до

---

[3]) Paszkiewicz, Polityka ruska, c. 201-203.

1500 року. Тому для доповнення недостач користуємося й пізнішими записками, але не дальше, як 1531 року. З того часу маємо податковий спис осель Белзької Землі з поділом на повіти (дистрикти): 1. Белзький, 2. Буський, 3. Любачівський, 4. Грабовецький, 5. Городельський. Виказано тут ок. 370 осель[4]). Виходимо зі заложення, що оселя, яка існувала в 1531 році, а не має вказівок на своє недавнє заснування, існувала вже перед 1500-им роком. Помилки, що можуть зайти з того приводу, будуть менше шкідливі, чим пропуски на випадок не узгляднення трохи пізнішого матеріялу.

Для провірки й кращого зрозуміння матеріялу подаємо осьтут список місцевостей за повітами (дистриктами) так, як його маємо у списі з 1531 року. Побіч кожної оселі подано деякі історичні вістки, особливо, коли вперше згадується дана оселя, або бодай вказівку на її існування в XV ст. Якщо немає побіч назви оселі ніяких даних — то це знак, що вона згадується щойно в списі з 1531 р. При оселях зазначено церковні відносини — чи був священик, церква; міста зазначені півтовстим друком[5]). Оскільки йде про положення даної місцевости, то послужить до означення карта Белзької Землі в XV ст., долучена до цієї праці. Про церковний поділ маємо дані з 1620-их років; він зазначений на другій мапі.

1. Белзький повіт (дистрикт)

Белз столиця повіту; про нього окремо в V розділі.
Бабятин зг. ок. 1449 р. (AGZ XIX 1811).
Безеїв зг. 1504 (MS III nr. 1313).
Бишів зг. 1408 (AGZ III nr. 83).
Божанка зг. 1401 (Груш. Мат. ч. 10).
Боратин зг. 1465 (AGZ XIX 2503); 1531 церква.
Бояничі зг. 1469 (AGZ XIX 1889).
Будинин зг. ок. 1463 (AGZ XIX 1832); 1531 церква.

---

[4]) Спис цей видрукований у Źródł. dziej., XVIII, 1, c. 238-252.
[5]) Скорочення пояснені в виказі літератури при кінці розділу.

Бутини
Вакіїв зг. 1495 (AGZ XIX 2443); на території села старе городище (гл. Чермно).
Ванів зг. 1439 (AGZ XIX 1780).
Варяж зг. 1422 (Лунів, Любича, дод. I). 1485 р. згадується тут лат. костел у честь Успення Пресв. Богородиці (AGZ XIX 2040). 1531 лат. парохія; **1538 місто.** Лежить при великім шляху, що в XVI ст. провадив із Галичини на Волинь і до Литви (Bal.-Lip. III 396).
Василів зг. 1469 (AGZ XIX 1860).
Василів
Василівці зг. 1445 (AGZ XIX 1785).
Вербиця зг. 1502 (AGZ XIX MCXXIX); 1531 церква.
Вербіж зг. 1442 (MS IV 3 Suppl. nr. 759).
Верешин зг. 1464 (AGZ XIX 1850).
Верхрата
Верхрахане зг. 1436 (MS IV 3 Suppl. nr. 697).
Верхрічиця
Вижлів зг. 1439 (AGZ XIX 1768).
Вилбів (Łubów) зг. 1469 (AGZ XIX 1922).
Винники зг. 1473 (AGZ XIX 1957).
Витків (к. Радехова) зг. 1455 (MS IV 3 Suppl. nr. 892; пор. nr. 1032 і спис 1531).
Витків (к. Потужина) зг. 1469 (AGZ XIX 1926); 1531 церква.
Вишнів зг. 1426 (Papée, Zabytki, додаток). 1531 церква.
Вожучин зг. 1439 (AGZ XIX 1775). 1531 лат. парохія.
Войславичі зг. ок. 1449 (AGZ XIX 1801). 1531 церква.
Волсвин
Воронів зг. 1439 (AGZ XIX 1762).
Вороновичі зг. 1469 (AGZ XIX 1856).
Ворохта зг. 1487 (AGZ XIX 2055).
Гатовичі зг. 1479 (AGZ XIX 2518).
Гійче 1531 церква.
Гільче зг. ок. 1449 (AGZ XIX 1802). Інакше Гулів (1497 MS II nr. 841).
Глухів зг. 1482 (AGZ XIX 1990).
Гоголів

Гобке́ зг. 1422 (AGZ IX ч. 23).
Голубе́ зг. 1482 (AGZ XIX 1997).
Гора (к. Белза) 1531 церква.
Горбків зг. 1491 (AGZ XIX 2206).
Городецька Воля (або Городок) зг. 1483 (AGZ XIX 2003).
Городиловичі зг. ок. 1449 (AGZ XIX 1797).
Городиславичі зг. 1444 (AGZ VI ч. 22).
Городище (варязьке) зг. ок. 1462 (AGZ XIX 1839).
Городок (гл. Городецька Воля) 1483 церква (AGZ XIX 2006).
Гостинне зг. ок. 1449 (AGZ XIX 1810).
Гребенне зг. ок. 1449 (AGZ XIX 1809).
Губин зг. 1439 (AGZ XIX 1762).
Двірці 1531 церква.
Деревня зг. 1469 (AGZ XIX 1913).
Диниська зг. ок. 1449 (AGZ XIX 1809).
Ділці зг. 1489 (AGZ XIX 2005).
Добрачин зг. 1439 (AGZ XIX 1772).
Добротвір відновлено затрачені права 1509 р. (Bal.-Lip. III 344); 1531 церква.
Добужок зг. 1466 (AGZ XIX 2501).
Добук гл. Добужок.
Довжнів зг. 1489 (AGZ XIX 2109).
Долгобичів зг. 1492 (AGZ XIX 2268).
Доманіж зг. 1449 (AGZ XIX 1797).
Домашів 1531 церква.
Дутрів зг. 1464 (AGZ XIX 1851).
Жаботин зг. 1489 (AGZ XIX 2081).
Жабче (пн. Костяшина) зг. ок. 1462 (AGZ XIX 1827).
Жабче (Муроване) зг. 1489 (AGZ XIX 2095).
Жерники зг. 1491 (AGZ XIX 2177).
Жнятин зг. 1473 (AGZ XIX 1952).
Жужіль зг. 1483 (AGZ XIX 2017); 1531 церква.
Жулиці зг. 1464 (AGZ XIX 1851) і 1462 (MS IV 3 Suppl. nr. 951).
Завада
Завишень
Звертів зг. 1414 (Prochaska, Mater. ч. 31).
Зимне зг. 1388 (MS IV 3 Suppl. nr. 338).

Зубків зг. 1489 (AGZ XIX 2090).
Зубовичі зг. 1439 (AGZ XIX 1775).
Кадовбища зг. 1491 (AGZ XIX 2222).
Карів зг. 1490 (AGZ XIX 2143); 1531 церква.
Клусів зг. 1460 (MS IV 3 Suppl. nr. 938).
Кмитин зг. 1463 (AGZ XIX 1843).
Комарів зг. 1488 (AGZ XIX 2081).
Конвиця зг. 1487 (AGZ XIX 2058).
Конотопа 1440 дістає маґдебурське право (Rykaczewski Inventarium, с. 266); 1485 як село (AGZ XIX 2085).
Копитів зг. 1483 (AGZ XIX 2014).
Коргині зг. 1473 (AGZ XIX 1950); 1531 церква.
Корні зг. 1497 (MS II nr. 841).
Корчин зг. 1469 (AGZ XIX 1926).
Корчів зг. 1469 (AGZ XIX 1912).
Корчмин зг. 1439 (AGZ XIX 1772); 1531 церква.
Костєшин зг. 1394 (Груш. Мат. ч. 9).
Которів зг. 1503 (AGZ XIX 2678).
Кошин зг. ок. 1462 (AGZ XIX 1841).
Кревиця зг. 1488 (AGZ XIX 2074).
Крилів зг. 1473 (AGZ XIX 2516).
Кришин зг. 1439 (AGZ XIX 1762).
Ласків зг. 1482 (AGZ XIX 1978).
Лещатів зг. 1448 (AGZ XIX 1790).
Лещків зг. 1469 (AGZ XIX 1927).
Ликошин зг. 1469 (AGZ VI ч. 95).
Лівче зг. 1491 (AGZ XIX 2235).
Ліски зг. 1401 (Груш. Мат. ч. 10).
Лучичі зг. 1494 (AGZ XIX 2352).
Любича зг. 1422 (Лунів, Любича, дод.). 1531 р. нал. до Любачова.
Любче зг. 1491 (AGZ XIX 2203).
Ляхівці зг. 1409 (MS IV 2 Suppl. nr. 471).
Маличі зг. 1469 (AGZ XIX CDLXXXV).
Малоніж зг. 1462 (AGZ XIX 1462).
Махнів зг. 1388 (MS IV 3 Suppl. nr. 338).
Махнівка
Михалів зг. 1469 (AGZ XIX 1930).

Отже коли Белжчина це складова частина Володимирського Князівства (первісно — Волинського в найтіснішим розумінні, області чи волости Волиня на Бузі), то ясно, що згодом мусів бути тісніший звязок між Червеном і Белзом, що дійсно бачимо в XIII ст. — тоді занепавший Червен прилучається до Белза (гл. в тексті с. 43-44, 63-67). Так отже всі дані вказують на те, що між Червеном і Белзом був тісніший звязок (пізніше, в XIV ст., між Холмом і Белзом на церковнім полі), себто, що Белз належав до Ч. Г.

Що ж дають у тім напрямі літописні вістки? Крім наведених вище подаємо ще одну — першу згадку про Белз, що звучить:

»В лѣто 6538. Ярославъ взя Белзъ« [5]).

Застановляє та вістка, взята разом із вісткою, занотованою під слідуючим роком, про відібрання Червенських Городів Ярославом і Мстиславом від Польщі. Звичайно пояснюється ці вістки так, що князь Ярослав Мудрий зайняв первісно, в 1030 р., Белз, а щойно в наступнім, 1031, при помочі Мстислава, відібрав Ч. Г. З того висновок, що Белз — не належав до Ч. Г., коли окремо згадано про його здобуття, окремо ж про Ч. Г. На цьому тлі виросла й несподівана, а дивна гіпотеза Ст. Томашівського: Белз, мовляв, до 1030 р. не належав ні до Руси, ні до Польщі, а до... Угорщини [6]). Що на те немає ніяких безпосередніх, а навіть посередніх доказів, це ясно, й покійний учений не міг їх подати. Одинокою джерельною підставою було о к р е м е зазначення в літописі здобуття Белза й Ч. Г.

Коли б справді Ярослав окремо здобував Белз, а знову окремо Ч. Г., то це дійсно могло б насувати того рода вияснення — хоч і не конечно. Але чи справді в обох записках розказується про окремі факти й окремі походи? На основі студій над літописами можемо ствердити, що о д н а і д р у г а з а п и с к а в і д н о с и т ь с я д о т і є ї с а м о ї п о д і ї, лише

[5]) Іпат. с. 105, мій переклад I с. 26.

[6]) С. Томашівський, Девятьсот літ тому (1030-1930). З проводу ювилею міста Белза. »Нова Зоря« 1930, ч. 1.

одна (1030 р.) подає це в коротшій формі, друга (1031 р.) в обширнішій. Що так діялося нераз, це вже доказано: пізніші редактори, переробляючи давніші літописні зводи, нераз стрічали записки про ті самі події в двох різних джерелах — одну коротшу, другу довшу; тоді вони одну з них містили під дальшим роком, уважаючи її за приналежну до іншої події. Подамо кілька прикладів для підтвердження цієї гадки.

В Київськім літописі маємо кілька таких повторень. Ось під р. 6643 (1135) розказується про те, що князі помирилися й у висліді Переяслав дістав Андрій Мономахович, а Ізяслав Мстиславович Володимир[7]). Це саме розказується в другій записці, зараз же після цієї, але вже під наступним 6644 (1136) роком. Другий приклад: п. р. 6644 (1136) двічі подається вістку про смерть внука Володимира Мономаха, Леона[8]). Третій: п. р. 6649 (1141) подана вістка: »Приведена бысть дщи (дочка) Всеволожа в Ляхы«[9]). А під слідуючим, 6650 (1142) р. читаємо: »Того же лѣта отда Всеволодъ дчѣрь свою Звѣниславу в Ляхы за Болеслава«[10]). Отже, як бачимо, дублєтні вістки про ті самі події річ звичайна в літописах[11]).

Але чи це, що діялося з Київським літописом, можливе з Повістю врем. літ, нашим найстаршим літописом? Вже згори можна ствердити, що так, бож і він переходив кілька редакцій. В ньому теж можемо вказати кілька дублєтних вісток. І так п. р. 6597 (1089) читаємо, що дочка кн. Всеволода, Янка, поїхала до Царгороду; в якій справі — не подано. Зате п. р. 6598 (1090) читаємо, що Янка привезла з Царгорода Митр. Івана (III); ця друга записка обширніша. Очевидно одна і друга відносяться до одної події. Та навіть із часів Ярослава Мудрого маємо в літописі дублєтні записи. І так п. р. 6524 (1016) маємо обширне оповідання про побіду кн. Ярослава над Святополком; під р. 6525 (1017) ляконічну записку: »Ярославъ ввоиде в Кыевъ и погорѣша церкви«. Потвердження того, що в 1017 р. погоріла церква (з манастирем) св. Софії, маємо й

---

7) Іпат. с. 214. 8) там само. 9) Іпат. с. 220. 10) там же с. 224.

11) Пор. про це Дм. Багалій, Нарис української історіографії. Том І. Літописи. Вип, 1. Київ, 1923, с. 72.

у Тітмара, Єп. мерзебурзького. Ясно, що тут мова про побіду Ярослава й опанування Києва, а тим самим це дублєт вістки з 1016 р. Добру дату дає коротша записка. Другу пару вісток маємо про боротьбу Ярослава з Мстиславом тмутороканським. В літописі читаємо: »В лѣто 6531. Поиде Мьстиславъ на Ярослава, с Козары и Касогы«. Під слідуючим (6532) маємо обширніше про цей бій, де подано подробиці з поетичної традиції про лиственський бій. Очевидно, що добру дату й тут дає коротка записка — 6631 (1023) рік.

Як бачимо, в Повісті, навіть ув оповіданнях про часи Ярослава Мудрого, є дублєтні вістки. Такий дублєт, очевидно, маємо й у вістках 1030 й 1031 р. Обі вони оповідають про той сам факт, себто похід на Черв. Городи, між якими був і Белз. Отже на основі аналізи отсих вісток доходимо до висновку, якого домагалися дані язикові й історичні — що Белз належав до Ч. Г., а тут маємо джерельне потвердження цієї думки. Отже Белз певно був подуманий, як один із »інших городів«, що їх зайняв Володимир Великий.

Котрі ж іще городи зайняв святий князь у 981 році? Йдучи тією самою дорогою, що в розумуванні про Белз, можемо їх означити. Отже це першусього старинний Волинь на Бузі, що лежить язиково на тій самій території, географічно належить до Забужжя, історично — до Холмщини (перв. Червенського Князівства). Другий город — це, як вище доказано, Белз, положений теж на лівім боці Буга. Врешті можна вказати ще третій город, язиково й історично волинський, а положений так само над Бугом — це Бужеськ. Хоч саме місто й лежить на правім березі ріки, але старше городище положене в вилах Буга й Полтви на лівім березі Буга (гл. в тексті, с. 102). Те, що цей город згаданий уперше щойно в 1098 р., очевидно, не може вказувати, що він повстав пізно. Таким чином можемо відповісти на запит, нераз ставлений у науці: які це »інші городи« зайняв Володимир, або: котрі це були Ч. Г.? Наша відповідь звучить: городи дулібсько-побузькі Волинь, Червен, Белз і Бужеськ. Перемишль, очевидно, належав історично до іншої території.

Екскурс II.

НАЙДАВНІША ЗГАДКА ПРО МАНАСТИР У ГОРОДИЩІ

Сказане в тексті (с. 143), що белжани оснували цей манастир у XVI ст., треба розуміти так, що вони чимсь визначним причинилися до його піднесення, бо згадується цей манастир уже в середньовіччі. Проф. Колесса віднайшов помяник городиського манастиря, заложений у 1484 році, де говориться, що цей манастир (під покровом Успення Пресв. Богородиці) »создаша православніи царіе и кьтиторы святаго храма сего« [1]) Тому проф. Колесса догадується, що заснували його »мабуть українські князі. Вони, ураз із иншими згаданими тут ктиторами монастирської церкви були певно вичислені в першому Помянику, який не дійшов до наших часів, або їх імена було може поміщені в перенятих (як се буває в Помяниках) з давніших помяників, уписах. на перших видертих картах згаданого помяника з XV в.« Відносно белзьких міщан, то в помянику є числені їх записи вже в XV ст., отже можемо припускати, що вже тоді вони були ктиторами манастиря [2]).

Всежтаки помяник не може подати найстаршої дати про манастир. Помічним буде для нас у цій справі т. зв. християнопільський, а в дійсності городиський Апостол, де маємо на 111 листку таку дописку:

»О мудрости твоя великая. А писалъ Євхъмъ дiякъ у Городищи. у пекарни. сѣдъ на въслонѣ. при князи Семашку, при намѣстьницѣ городищьскомъ Феогностѣ а Лазорь упес...« [3]).

---

[1]) Ол. Колесса, Південно-волинське Городище і городиські рукописні памятники XII-XVI в. »Науковий Збірник Українського Університету в Празі«, т. I, Прага, 1923, с. 27.

[2]) Там само. На жаль досі цей помяник іще не виданий.

[3]) Там само, с. 36.

Дати при цьому записі немає і треба помогти собі інакше, щоб її бодай приблизно означити. Проф. Колесса підкреслює, що палеоґрафічні прикмети записки вказують на XIII або XIV століття; »докладнійшу дату сеї записки могли би ми означити, коби б ми мали близші відомости про згаданого тут городиського намістника Феогноста«, але такого помяник не занотував [4]). Отже цим шляхом справи розвязати не можна. Треба радше шукати за князем Семашком, т. зн. Семеном, бо його маємо надію швидше знайти, ніж ігумена.

Першзавше питання: XIII чи XIV століття? Що городиський манастир існував уже в XIII ст., а може й у XII ст., про це ледви чи можна сумніватися. Звідти походять такі старинні памятки, як т. зв. христинопільський апостол, чи бучацька євангелія, а крім того ще й ін. памятки XII - XIV ст. Городище Василіянське, чи точніше — його манастир, це був один із найдавніших культурних осередків Волині, як це видимо по його книгах. Але політичні обставини кажуть шукати кн. Семашка не в XIII ст., а в 2. пол. XIV ст. Після впадку Галицько-волинської Держави, за Любарта Дмитра Ґедиміновича (1340-1385), внаслідок тодішнього політичного положення, Белз став знову самостійним князівством (за Юрія Наримунтовича). Крім того численні литовські князі, Ґедиміновичі, а також деякі з Рюриковичів, що дожили тих часів (хоч усунені в тінь як служебні князі), виринають тоді на історичному овиді. До таких можемо зачислити й кн. Семашка.

Та можемо й точніше означити його особу. В тексті (с. 76) подано записку про надання холмській катедрі кількох сіл у 1376 р. кн. Юрієм холмським. Записка ця викликала сумнів щодо своєї автентичности, хоч не в усіх дослідників [5]). Тимчасом палеоґрафічні прикмети записки не викликають сумнівів, а викликають їх моменти чисто історичні: з інших джерел не знаємо, мовляв, холмських князів у тих часах. Таке становище не вірне, що зараз викажемо. Сама записка для

---

[4]) Там само.

[5]) Перегляд літератури в Розова, Українські грамоти, ч. 11, де й поданий найкраще виданий текст цієї записки.

нас дуже важна: там згаданий князь Семен, очевидно наш Семашко. Коли отже записка автентична, то ми одержуємо приблизно дату першої згадки про наш манастир.

Читаємо в цій записці про смерть кн. Семена, сина Юрія холмського, внука Данила (Данилія) холмського. Ця ґенеальоґія позволяє нам ствердити автентичність записки: в 2. пол. XIV ст. стрічаємо і кн. Данила, і (крім Юрія) ще трьох Даниловичів. До того кн. Данило називається в акті з 1366 р. »Данилий«, не »Даніилъ« чи »Данилъ«, як це була звичайна форма, й це дає доказ, що в записці мова про того самого князя, що й у згаданім документі. На основі різних документальних згадок, яких тут не будемо наводити, можна накреслити таку ґенеальоґію згад. князів:

Данилий, кн. холмський,
зг. без титулу 1366, з тит.
(як померший?) 1376 р.

Юрій	**Федір**	**Михайло**	**Димитрій**
кн. холмський, зг. 1376 р.	кн. острозький, зг. у рр. 1386-1396	(без титулу) зг.1386, †1399 на Ворсклі	кн. волинський †1399 р. на Ворсклі

Семен (Семашко)
кн. всеволозький (??)
† ок. 1376 р.

Вже з цієї ґенеальоґічної таблички видно одну дуже цікаву річ: це титули князів. В 2. пол. XIV ст. реально існували князівства володимирське й белзьке; натомість не лише не існували тоді, але й не мали княжої традиції (як самостійні князівства) ні Холм, ні Острог, ні Волинь (город, не країна!). Бачимо отже, що ці князі мають, так би мовити, »нешкідливі« титули; натомість реальні князівства мають литовські князі, з роду Ґедиміна (Белз напр. Юрій Наримунтович). Князів же Даниловичів (предків дому Острозьких) не можна звязати з ніякою галуззю Ґедиміновичів; це, очевидно, нащадки українського княжого роду. Їх тепер прийнято до служби, надано титули, але не допущено до княжої влади, —

радше до адміністраційної (нпр. кн. Федір управляв Луцьком). Надання цим князям титулів, а також урядів підносило їх самопочуття й вони за те обіцюють вірну службу — чи то Любартові, чи Ягайлові.

Без титулу виступають два князі: Михайло й Семен. Щодо кн. Михайла, то не маємо вказівки, чи він дійсно мав якийсь титул і уділ — він радше виступає в тіні брата Федора. Натомість записка на городиськім апостолі (»при князеві Семашкові«) вказує, що й кн. Семен уважався за управляючого князя. Який же уділ міг йому бути приділений? Городище Василіянське лежить, за поділом XV ст., не території белзького дистрикту. Але ж князем белзьким він не міг титулуватися, бо таким був Юрій Наримунтович [6]). З другого боку недалеко Городища був стародавній Всеволож, теж без традиції княжої столиці. Первісно Городище могло входити в склад всеволозького дистрикту. Звідси можемо припускати, що кн. Семен Юрієвич міг мати титул »всеволозького князя«. Очевидно, це лише гіпотеза, здогад.

Зате певно можемо сказати, що кн. Семен Юрієвич, що помер ок. 1376 р., і князь Семашко городиського апостола — це одна особа. Таким чином досягаємо подвійної цілі. По-перше стверджуємо, що записка з 1376 р. годиться зі сучасними обставинами, а тимсамим вона автентична. По-друге одержуємо дату княження Семашка: перед 1376 р., але й не дуже так давнішу (зогляду на те, що дід жив іще в 1360-их роках). Отже в цей спосіб дістаємо (приблизну) дату першої згадки про манастир у Городищі: ок. 1375 р. Значить, що цей манастир існував уже в 3. чвертці XIV ст. напевно.

---

[6]) Батько Юрія, Наримунт-Гліб, помер не 1326 р., як подано в тексті на с. 75, а в 1348 р.

336

ДР. ІВАН КАРПИНЕЦЬ

БЕЛЗ І БЕЛЖЧИНА ПІД АВСТРІЄЮ

(1772 - 1918)

337

Справа назви »Белжчина«

Під назвою »Белжчина« розуміється сьогодні белзький судовий повіт. Він повстав щойно з початком другої половини XIX ст., а саме у хвилині творення Австрією нового судівництва в Галичині, себто в 1855 р. Тоді створено так звані мішані повітові уряди (gemischte Bezirksämter), яких головною задачею, побіч деяких адміністраційних чинностей, було виконувати судівництво. Приділені цим мішаним урядам округи були основою для пізніших судових повітів, створених у 1867 році, коли то остаточно відділено судівництво від адміністрації. Границі нових судових повітів, а між ними й белзького, тоді дещо змінено й так залишилися вони на довгі роки. Отже поняття »Белжчина«, що покривається сьогодні з поняттям белзького судового повіту, ще досить нове. І тому говорити про Белжчину як якусь цілість перед 1867 чи 1855 р., тяжко, а впрочім і непотрібно. Громади нинішної Белжчини були тоді дуже незначні, тому й події в них, за вийнятком самого Белза, були так мало цікаві, що займатися ними спеціяльно було б тільки злишнім тягарем. Впрочім і після створення белзького судового повіту, його громади, поза Белзом, не відігравали ніякої ролі й тому згадки про них поміщуємо лише в конечних або характеристичних випадках, яких вимагає історія Белза.

Прилучення Белза до Австрії

В часі першого розбору Польщі в 1772 р. дістався Белз, разом із більшою частиною белзького воєвідства, до Австрії, під владою якої залишився через 146 літ (до 1918 р.). В який же спосіб зайняття Белза австрійцями наступило, не знаємо, бо немає ніяких описів із того часу. Одно лише можна напевно сказати, що на місці не було ніякого спротиву.

Характеристика тодішної австрійської держави й її впливів на розвиток Белза

Австрія, у хвилині прилучення до неї Галичини, вже була перемінилася з феодальної в абсолютну, централістичну державу, в якій про всі справи, навіть дрібні, рішав уже центральний уряд. Тодішня володарка Австрії, Марія Тереса, започаткувала була зараз після вступлення на престіл низку реформ політичного, адміністраційного, судового й господарського характеру, що згодом із реформами її сина Йосифа II. (спочатку співреґент, пізніше, після смерти Марії Тереси, володар Австрії 1780-1790) створили з монархії Габсбурґів новітню державу. Ті часи, знані під назвою світлого абсолютизму, були характеристичні тими глибоко сягаючими в усі ділянки життя реформами, як також і тим, що в державі нічого не діялося без відома володаря і що всякий розвиток життя на якомунебудь полі був визначений згори. Тимто й розвиток чи впадок поодиноких міст у Галичині, а в нашому випадку Белза, був, після прилучення Галичини до Австрії, вислідною передовсім потягнень австрійської влади. А ті потягнення йшли в тому напрямі, щоби при якнайменших видатках державних кас була якнайбільша користь у першій мірі для держави як цілости, а щойно дальше для даної частини краю, чи громади.

Поділ історії Белза австрійського періоду

Домінуючий вплив державної політики на розвиток складових частин держави, що почався від світлого абсолютизму, залишився вже до наших часів. І тому історію міст у нових часах, а в нашому випадку історію Белза під Австрією, муситься розглядати на тлі історії даної держави, бо інакше багато подій було б тяжко зрозуміти.

Час приналежности Белза до Австрії ціхує досить велика різнородність подій загально-державного характеру, що так чи інакше впливали на його розвиток. Загально треба розрізнити такі різкі періоди:

1) Час великих перемін, від прилучення Галичини до Ав-

стрії аж до віденського конґресу (1772-1815). Він обнимає в першій фазі, до 1790 р., великі реформи Марії Тереси й Йосифа II, а після 1790 р. фазу великих европейських війн, що закінчилися остаточно віденським конґресом у 1815 р.

2) Період метерніхівського, поліційного режіму (1816-1848), що характеристичний застоєм суспільних, політичних і господарських відносин.

3) Період нових великих перемін, що почався революцією в 1848 р., званою »весною народів«, а згодом після деяких суспільних і політичних реформ та фазі реакції, закінчився наданням конституції 1866 р.

4) Період постепенної розбудови конституційного життя в Австрії (1866-1914); він характеристичний також довготривалим миром.

5) Період світової війни аж до розвалу Австрії (1914-1918).

I. СТАН БЕЛЗА У ХВИЛИНІ ПЕРЕХОДУ ПІД АВСТРІЮ (1772 РОКУ)

Галицькі міста в світлі меморіялу ґр. Перґена (1773 р.)

У хвилині переходу Галичини під Австрію був Белз, подібно як і всі інші міста тодішньої Польщі, в великім занепаді. Щоби зрозуміти, що тоді діялося з тими всіми містами й у якому стані вони находилися, мусимо познакомитися з урядовим звітом першого австрійського ґубернатора Галичини, ґрафа Перґена. Вправді цей звіт, званий загально меморіялом Перґена, походить з 1773 р., але подає стан, у якому Австрія застала Галичину. Зміст меморіялу в відношенні до міст, такий: [1])

В Польщі місцевість, що в ній 10-12 жидівських родин мешкає у стільки ж деревяних домах, зветься вже містом або містечком. У Галичині міста, що в них живуть міщани, які ще заслугують на назву міст і в яких находяться вчасти муровані доми, такі: Львів, Ярослав, Замостя, Ряшів, Тарнів, Перемишль, Коросно, але й вони (Львів виключаючи), малі, доми в них нужденні й нечисті; небагато християн занимається ремеслами; жиди мають міське право й роблять міщанам конкуренцію. Причини того занепаду міст дошукується Перґен у польській конституції, почасти в устрою міст і їх забудуванні та в привилеях шляхти (варити і спроваджувати горівку й пиво, осідати в містах, проголошувати ярмарки у своїх містечках і селах). Всі друкарні в руках духовенства, так само аптики, але вони зле заосмотрені в ліки. Установлювання цін поживи й виробів воєводами давало їм велику владу над міщанством, що його використовують. Устрій міст

[1]) Dr. L. Finkel, Memoryał Antoniego hr. Pergena... »Kwartalnik histor.«, XIV, і окр., 1900, стор. 15-17.

був лихий черезте, що кожному міщанинові, на основі маґдебурського права, вільно було варити і продавати пиво. Наслідки цього такі: зле пиво й розпіячення міських громадян... Продаж пива, а тепер також і горівки, це не осібний промисл і ніхто йому виключно не віддається. Взагалі зле ділає на торговлю те, що той самий міщанин може провадити кілька промислів. Відємною сторінкою маґдебурського права є також помішання поліційних і спірних справ і віддання їх тому самому судові. В галицьких містах існують вправді цехи, що мають надані їм від королів привилеї, але вони не роблять нічого, лише пильнують, щоби нові, захожі не шкодили їх інтересам, щоби відбулися щороку 2 або 3 Служби Божі за душі померших цехових товаришів і, вкінці, щоби на цехових зібраннях — відходило багато горівки. Міські урядники, вибирані щороку, а навіть частіше, не мають досвіду в урядуванні й видають присуди на основі права, яке знають тільки зі слуху. В старостинських містах є вправді іменовані королем адвокати, чи юстиціярі зі шляхти, але й вони мають малі відомості з міського права, торгують справедливістю і гноблять міщан. Тому, що від уряду (міського) ніхто не може звільнитися, якщо його вибрано, а уряди безплатні, стараються урядники в інший спосіб винагородити шкоди, які повстають з виконування урядів... Екомічні справи по містах не є впорядковані; для прилюдних будівель нема вишколеного інспектора; злочинці втікають із недостаточно забезпечених вязниць; по вулицях волочиться дуже багато жебраків, що облягають брами церков і манастирів. Податки розложені дуже нерівно. Вогневого порядку немає; комини вузькі і зле чищені. Ціни, міри й ваги залежать від воєводів. Торговля деревом і мукою в руках жидів, а вчасти також віруб мяса. Для гиґієнічних відносин нічого не робиться. Жидівські хірурґи заступають лікарів; повитухи (акушерки) не мають ніякої науки. Підчас останньої зарази в Руси перед 2-3 літами гнали заражених у ліси, їх речі закопували, а відтак відкопували. Галицькі міста забудовані домами з дерева й мають деревяні дахи, тому згоряють до тла що кілька літ; лише Львів і Замостя забудовані правильно.

Ось так представлялася, у світлі австрійського урядового звіту, ситуація галицьких міст та відносини в них у хвилині коли Галичина опинилася під владою Габсбурґів. Положення дійсно дуже погане і прямо безнадійне. І Белз, хоча він і був воєвідською столицею, не творив під тим оглядом вийнятку.

Відомості про Белз перед прилученням до Австрії

Першусього насувається питання, що про Белз знали тоді в світі й чи взагалі щось знали, тимбільше, що наведений вище меморіял Перґена не згадав про нього ні словом. Зразу ж треба відповісти, що про Белз знали, але дуже мало. На пять літ перед прилученням Галичини до Австрії вийшла була книжка в німецькій мові з описом землі, в якій находимо таку відомість: »Белз — широке місто, яке є осідком воєводи, більшого каштеляна, старости, соймику й городського суду« (»Bells, eine weitläufige Stadt, welche der Sitz eines Woiwoden, eines größeren Castellans, Starostens, Landtages und Landgerichtes ist«) [2]). Ось тільки всього. Але скільки має це місто мешканців, чим вони занимаються, які в ньому будівлі, школи й т. д., то про це ніхто нічого тоді не написав, бо ніхто з чужинців туди не заїздив. Раз — не мав потреби, а другий раз — тяжко було до цього міста дістатися через недостачу доріг, бо стара шляхетська Польща доріг не будувала, а самі міста за таку річ і не думали. Тому існували тоді тільки т. зв. »польські дороги«, протерті возами й кіньми. Як була суха пора року, то можна було ними їхати, але як була непогода, то дістатися ними кудинебудь було дуже тяжко. А що Белз має дуже багнисту околицю, то хоч і називався воєвідською столицею, був внаслідок браку доріг містиною так сказати б — забитою від світа дошками.

Населення Белза в 1772 р.

Скільки міг мати Белз у тому часі (1772) мешканців? На це питання годі відповісти. У тому часі мешкали вже в Белзі,

---

[2]) D. Anton Friderich Büschings neue Erdbeschreibung. Schaffhausen, bei Benedict Hurter. II. том, виданий 1768 р., ст. 388.

До Хвальної Редакції місячника
„Літопис Червоної Калини"

В числі 205 „Діла" поміщено повідомлення про видавання Вашого місячника присвяченого висвітленню визвольних змагань Українського Народу. Як один з учасників тих змагань, маю деякі матеріяли.
Посилав до Видавництва „Червона Калина" свої спомини під наголовком: „Хрестними Шляхами". Ці мої спомини були мені повернуті з тої причини, що якраз Видавництво друкувало спомини ген. Петріва.
Може вони підійшли б тепер до нового місячника. Коли б я мав принципову згоду Редакції на їх друкування, я б міг їх щераз списати, бо вони перера-

так, як були повернуті зі Львова.
Гадаю, що може де хто з членів
Редакції може памятати їх,
бо вони лежали довший час у Львові,
їх там студіювано і ..., коли б
ми не були почали друкувати вже
давніше спомин ген. Петрова,
то були б дуже раді видати Вашу
працю, бо вона дуже гарно написана
і цікава"... Так писала дослівно
Управа Видавництва - повертаючи
мою працю.
Отож пропоную знов цю свою
працю до поміщення в „Літописі".
Як що треба буде, то можу знов
прислати на перегляд, розуміється
під умовою повернення її мені, на
випадок не принятя.
З пошаною Я. Винниц[...]

Адреса: { Wolkowysk 2
Jakub Winnik

342

Четар У.С.С. Іван Балюк (1895–1915) був дуже талановитою людиною. Син селянина зі села Грабуховець коло Бучача. Вже в гімназії вибився між товаришами на перше місце. Був він голова тайного кружка самоосвіти, визначний ученик у класі, при тім мав серед товаришів такий авторитет, що у спорах приходили до нього і його рішенню піддавались безумовно. Студіював завзято у вищих класах астрофізику і астрономію, бажаючи найти в них відповідь на найпалючіші для молодої і вдумливої людини питання про суть і ціль світа. Свою душевну боротьбу змалював у „Записнику гімназиста" і в збірці поезій „За одвічною тайною".

Як зачалася світова війна, вступив одним з перших до Січових Стрільців. Настала пора чину. Став взірцевим стрільцем, опісля, як відзначився нераз очайдушною відвагою і стальовою енергією, дійшов скоро до степеня четаря і заступника Вітовського. Згинув у наступі в серпні 1915 р. біля села Завалова над Золотою Липою, як вів сотню на пролом московської лінії.

Попри військові заняття находив час і для важних громадських справ. Він і ще кількох товаришів зброї дискутують про стрілецьку ідеольогію і приходять до переконання, що У.С.С. повинні по війні поширювати свою ідеольогію, свої самостійницькі переконання серед нашої суспільности. А що для цеї цілі потрібна часопись, то він занявся енергійно агітацією між стрільцями, щоби складали

гроші на „пресовий фонд У.С.С." і сам давав примір, як треба не жаліти на ту ціль гроша.

Нижче подані листи показують його глибоке ~~зацікавлення~~ відчуття найважнійших потреб ~~[illegible]~~ї хвилі. В них закликає він нашу молодь, зібрану тоді у Відні, до освітної праці серед бездольних наших вигнанців у Гмінді і серед полонених Українців з російської армії.

М. З.

Do Bauske

Лист (сотника) Дмитра Вітовського до Івана Балюка.

16. IV. 1915.

Дорогий Товаришу!

Я не міг бути з Вами перед Вашим відходом, і не міг обговорити з Вами тих річий, які Ви будете мусіли зробити у Варпаланці.

I. Навязати дружні відносини з хлопцями I. куріня. Так серед них, як також серед хлопців з нашого Куріня поширити думку пресового фонду. В сім ділі може Вам віддати велику поміч Др Старосольський, який там тепер сидить. До него пишу рівночасно, а Ви з сим листом зголосіть ся в него і обговоріть справу, як її треба повести. На другу туру пущу Матчака, на него спаде ся робота, на третю Романишина.

II. Стягайте на фонд а) від кадри, б) від першого куріня. Тут возьміть собі до помочи т. Індишевського. Він нехай головно робить між офіцирами. Будете там правдоподібно поза 1. V., отже офіцири вже будуть мати пенсію в кишени. Вашим обовязком буде витягнути від них 1/3 часть пенсії. Воліють дати на фонд, чим пропивати

345

в Карти або в Мункачи.

Найважнійше з того, що маєте зробити, то довести до зближеня обох куренів. Пізнай=те хлопців, що то за матеріял.

Якби Вам було потрібно якої помочи до роботи в кадрі, то поговоріть з ст. десятником Прибильським. Се мій товариш з шкільної лавки і аматорської сцени, зробить, що буде потрібно.

Моя приватна просьба: Відшукайте в кадрі свіжо прибувших з Коломиї т. Турянського Івана і Осипа Кузьмича. Поздоровіть від мене. — На наших хлопців прошу уважати, щоб не розлізалися нікуди, щоб не зробили якої дурниці, на кватирах щоб заховувалися порядно.

Самі на Себе уважайте, щобисьте як найскорше підрепарувалися. Від часу до часу напишіть дещо.

Здоровлю Вас сердечно

Ваш

Дмитро Вітовський

1 В. К. 346

Спомини.-

День 1. листопада 1918 р. застав мене хорого на іспанку в ліжку. Село моє Гута полоницька же закутена повіту Камінка струм., куди вісти зі світа про події світа пізно доходять. Та про тайну ночі 1. листопада в сам час я знав. Приїхав брат Левко і передав приказ з повітового Комісаріату підготовити кандидата на українського комісара і його прибічну раду. Се зроблено мабуть зарад-таки на його руки і коли в день 1. листопада після розброєння постерунку в Полоничній - (~~Гутi~~) укр. жандарми відібрали печать і управу громади від Т. Філяровского поляка - було кому й в імя укр. влади перебрати. Перебрав Іван Міляновський - як комісар, а як писар, а щоби селяне були докладнійше поінформовані - скликано сходини громади і сей ~~~~ вибрали собі запропоновану власть

Іван Мілясовский - комісар Андрій Віхоть заступник, а з шести членів - було двох Поляків в заряді громади - попередний автр. війт - викінчив касову книгу і в порядку передав урядоване і акти в тиждень чи два опісля. -
Сї факти народнього зриву - зрозумів нарід - по перше, як кінець війни - а вагу, що се початок будови його незалежної держави не пізнав. З фронтів світової війни - вертали жовніри - домів полонені прашували на Україну чи вдо сьо - Рушити бувшого австр. жовніра, односельчанина - промовою, відозвою до зголошеня в ради стрільції було тяжко. Сотки кільометрів - пішки зробив неоден, треба відпочати, а многим не хотіло ся йти в стрільці, бо ж було такого примусу як за австрийских часів.
В селі Іцт. Качковского не давала можності - до зрозуміня українського кличу, хоч богато повернувших селян прозріло на війні чи - ~~де~~ дехто - і в Італії.
Першучасоти, що принесла сві-

цільне укр. звідомлення було се, „Нове слово", котре привіз зі собою Микола Бойк. Се був неначе сон – читати: премієр міністрів – др. Кость Левицький, і рад міністрів укр. влади – та ні, се дійсність і рідна воля у них – бути господарем на власній землі. Радість велика у серцях правдивих укр. громадян – а загал села був се похожний причинити ся до здійснення кличів ідадив ів укр. міністрів.
Повітовим Комісарем Камінецчини був судія п. Лев Петрушевич. По наладненю тимчасового апарату – в центрі повіту – що виборюка була сесія комісарів для громад судового повіту Буськ. Перша така сесія – се радше перше Українське віче в Буську єще нині в памяти маю як одна з найчарнійших споминів. В домі бурси „на Греблі" в Буську зібрались представники громад; майже всі священики Українці, учителі, жіноцтво – міщане, Повіт. Комісар вахопилює ся на стіл і словами:

„Слава Ісусу Христу“ - зачав віче.
„Як комісар повітовий - Вільної Укр.
Републики - вільними устами витаю
тебе український народе Бузеччи-
на в тій радісній хвилі - воскресеня
нашої вільної держави. Хвиля раді-
сна - але важка. У зискану незалеж-
ність - треба захистити - утверди-
ти і т. д. - Сльози плили з очей,
тишина - глубока, настрій поважн-
ий у всіх зібраних. За привітом -
пішло запевнення - про старання Укр.
Влади о безпеку життя і майна
всіх горожан - острий приказ
заховання спокою а відтак при-
каз за приказом щодо оборони
західних границь
Як референт - не мав я змо-
ги нотувати перебігу цеї первної
сесії - віча, а память деталів не
в силі відтворити - а мати збір
приказів, розпорядків з сего часу - се
значить мати історію села з тих
листопадових днів. Без них - се повер-
ховний спомин з так важного часу. -

5

зл. патищеві

Вторкові сесії в Бузьку - се був, єдиний спосіб звязи з повітом. Прикази на письмі - на місце пояснення і всякі запити давані Комісарови громади ми-каси п. Лев Петрушевич полагоджував.

На селі Комісар мав такшу справу. Порядку й спокою берегла міліція під проводом Тимка Сарабуна. Сей - з пожертвованням сповняв свою задачу і зголошував комісареви точно - чи варта сільска робить службу і які рухи в селі завважити було можна. [1] За респекту [2] [3] що [4] до [5] власти [6] Комісаря [7] нарід великого [8] не мав [9], бо то - каже - наша власть." Так само глядів нарід на укр. жандармерію (постерунок) - а де тільки міг викручував ся від обовязків, а приказів їх - прямо утікав.

Не памятаю, чи хто був зі села добровольцем - чи не Петро Карандь - але примусова бранка взяла щось трох. Як богослов - по тяжкім переході і слаба в не мав сил до більшої праці - та кув

частю слова: „нех він нас не заохочує, нсі бере збер і сама іде!" —
Час не стояв. По місяцях боєвий фронт обняв Львів і західну границю З.У.Р. — організація пішла поволі — за ні на повільним темпом робило свою роботу. Треба було кинути ся вічами на село.
У.Н. Рада з правительством в Станиславові мали дуже тяжку працю. Орган „Републіка" — а часом „Укр. Голос" з Тернополя — подавали короткі вісти зі світа а в більшости були лучниками з населеням з нашим укр. правительством, оголошуючи розпорядки, приказі — чи інформуючи о фронтових успіхах чи неудачах. Найбільше заінтересувало ся село земельною реформою — і віча по селах — мали з одної сторони освідомити о ваді історичної хвилі населеня — а з другої сторони обовязки — ~~на~~ народа получити в формулі „наперед безпека границь — опісля воля а потім земельна реформа. Участь населеня на вічах — (Половичча, Тюгорі) була мала, мало ся вражіннє, що

нарід чекає на готове, а себе потішає
приповідкою „без одного жовніра - війна
буде". І се на нас помстило ся.
Комісар села - ставав ворогом людей,
масові подання о реклямації вносили му-
щини в самім віку, а як Повітовий Комі-
саріят не узгляднив - ненависть, бай сварка
- а вічні клопоти зі селом, настрою
клопотали уряд села більше чим
вимоги фронту. Прифронтові повіти
працювали добре, а дальші - спали
в той історичний момент. -
Розпорядком Преподобника при Секре
таріяті військових справ - покликано
богословів до служби без оружя і
по перегляді; відбутім в Камянці стрк
прийнято мене до Коша Вишко-
лу в Буську в місяці лютім 1919.
Праця на селі - перейшла в руки
підготованого писаря Ілька Мара-
нюка - а я став вояком УГА.
в котрій дослужив ся степеня десят
ника і перебув цілу Кампанію
і аж в р. 1921 вийшов з Тухолі. -

II.

~~Побут в Вишколі в Буську.~~

Комендантом Вишколу був пор. Са-
лєк. Як тільки нас чотирох зголо-
сились до команди коша - приділено
мене по зложенню присяги на писаря
I. запасної сотні до четаря Назаре-
вича. Сотня уміщена була в Сокіль-
ні. - Канцелярія на I. поверсі. Моїм
канцелярийним наставником був
рахунковий ст. десятник Боль-
жевский тісна загальної гадки Ю-
мак. - Комендант вишколу клав на-
тиск на добре вишколення стрільців, на
добру дисципліну та освідомлення.
До війського порядку привик скоро.
Щоб не разило моє цивільне убрання -
приймав приказ мас умундурува-
ти. А ту не було в що. В сотенній
мабазині десь вишпирано німецьку
мантлю, австрийську шапку і
се був мій верхний мундур. Та-
ка зміна мундуру - була комічна
і я за свої гроші мусів стара-

тися о одіж військову. Крім канце-
лярійної писанини - моїм завданням було
що другий день по полудні 2-4 год. ма-
ти до мужви виклади, лекцію націо-
нального освідомлення.

Між сотенною мужвою були мої од-
носельчани, з і сусідних сіл хлопці і
взагалі братство своє. Тут праця невдяч-
на. Найпалкіші промови до них о
вазі хвилі, о любві Рідної Землі - о
героїчних подвигах, відомих вже
з фронту - приймала більшість
мужви зовсім обоятно. Одною разу
мій фамільянт щиро сказав мені
„Василю - шкода груди", вони поза
плечі сміються з і кажуть „най
собі він дурний говорить - а ми
свій розум маємо". Зн. тут гра-
ло своєрідне розуміння справи, у мужс-
ва, за маса вхоти жертви на
жертівнику любови Батьківщини, власна користь
Се ілюструю слідуючим фактом.
Сотенний магазин видав кілька пар
чобіт нових. За два чи три дні
голосяться два стрільці по чо-
боти (обуви) при рапорті - і ока

зує ся, що відрізані холяви передали стрільці жовнірам – а по нове обувє стали до рапорту. –

Щоденно рано бракувало кількох стрільців, бо ще не вернули з дому; а случаї дезерцій зі сотні рідкі. Се часто мало місце в понеділок рано після неділі. Тут може був недобрий примір. Дуже часто на неділю, коли командант Лишкову їхав до Команди Корпуса – або десь в приватних справах, то й члени старшинського збору виїжджали, так що одної неділі остав був на цілий Бурк дижурний (інспекційний) офіцер четар Никифорів. Після участи в богослуженю і по ранній збірці – стрільці собі урльопували ся.

Команда міста дбала о порядок і безпеку життя і майна жителів Бурка. Спокій заколочували дві сотні, що прийшли до вишколу з Радехова. Чи оті були тут приділені – чи переходили на фронт не знаю. Тільке Ясінянин буйний мало здисциплінований. Раз тра-

шла ся слідуюча пригода пор. Салекови. На ринку в Бузьку стояв гурток Радехівців-стрільців, котрі не поздоровили переходячого поручника і сей зареагував на сей крок. Не тямлю докладно - якась було реаговане, (-а здаєся, що один зі стрільців дав причину, що командант замахнувся гарапою -) - досить, що Радехівці обскочили пор. Салєка, розоружили і інтернували в своїй касарні (міській школі за церквою). Застерігаюся тут що до мотиву розоружения, бо були двояки вісти, але факт розоружения ствердж. По якімсь часі звився вільний командант в Команді вишколу а Бузькі вернули з поворотом до Радехова. Нічний постій мали призначений в Грабові. Команда вишколу обдумала план розоружения тих сотень. Участь взяли майже всі старшини і відділ здисциплінованих стрільців. ~~Б~~ Біля господи за с. Грабового

в напрямі до Полонечної є густий сосновий зруб на просторі 300–400 м. Відтак з обох сторін гостинця є гарна поляна, за нею знов ліс, що сходив ся і тягнув ся поза поляною рівнобіжно ~~до~~ ~~го~~ із гостинцем. Ночію через Грабову переїхало мадярське авто, на нім три машинові кріси. Якось переді- став ся той ~~відділ~~ група старшин і стрільців ~~стрільців~~. Поляну обсадили старшини -стрільці з труба- з двома крісами, ~~авто~~ ніба ді- стуло ся і єго направляли ся. На платформі був замаскований машиновий кріс. Сотні" вирушили з ліса раненько висилаючи стежі близько себе. Стежі перейшли поляну, минули авто а за ними на простір поляни вступили сотні. Тоді з укриття вискочив хор. Сасик – з приказом „Руки в гору" – а машинові кріси зачали стріляти в повітрє. Збентежені дві сотні дали ся розоружити і ~~ще~~ скор-

того відвести до Радехова. Що даль-
ше було з тими стаями — не паміта-
таю.—
Тут в Бруську я дістав перший а-
ванс — на старшого стрільця, що
я при рапорті по формі зголо-
сив. Та в тім разі я не довго фур-
гував, бо прийшов приказ всіх
уповчених богословів відіслати до
Станиславова. В приказі було вираз-
но, що о скільки котрий є гото-
вий до принятя духовних свячень
— то єго віддати до диспозиції Пре-
подобника. Я по приказу вибрався
в путь — хоч не готовий до свячень —
і маю з тої дороги — хіба образ,
як їхалося [illegible] за Укр.
Републики на її землях.—

Станція Красне. Коло неї летунська
площа, на ній згарища кількох бараків
після катастрофи — вибуху гранату
в часі викладу про гранати. Станція
повна ваґонів, тут же магазини для фрон
тових частин. Ряд осіб військових великий.
Моє зголошення в команді дворця приняв
хорунжий (мабуть Андрущишин) і я

дістав можність їхати потягом.
Потяг – тягаровий, з одним возом „теп-
лушкою" Провідник потягу) – не приймав ме
не до теплушки, закриваючи ся тим, що
ту їде желізнича делегація до секре
таріяту в Станиславів – отже місця
нема. Я умістив ся в товаровім во
зі. Їхати було годі. Ходив – бігав а
ноги мерзли і відмовляли послуху. На стаціях
Скварава – Княже вїдали до теплуш
ки – особи цивільні – і се дало ме
ні причину в Золочеві в команді
двірця внести жалобу на сторон
ничість провідника поїзду. Се помог
ло. Я дістав ся до теплого вагона
і бачу, що пів воза порожного. Бу
ла делегація з 40-ох осіб, але з двай
цять осіб було невійскових осіб.
Видко змірив провідник мене очима,
що як стрілець не буду мій єму
пропуск хоч републиканський
вручати як вступи до теплушки.
Делегація їхала до секр. Мирата в спра
ві желізничків. Скоро ми познайо
мили ся і зложили собі квартет

та довгу-нудну їзду прикрашували співом.
Тернопіль мені знаний. Тут на станції ще більший рух – ~~як~~ зрозумілий на так важний осередок. Поїзд в Ходорів відходив за дві години. З протекції тої делегації я мав запевнене місце в потягу і в жіночій харчівні дістав – за гроші – обід. Щасливий був подорожний, що захопив де кусень лавки в вагоні о [illegible] і тому з поспіхом ми пересідали в Ходорові, а всі як товариші делегації згідно по вигоді радили [illegible] [illegible].
Станиславів – побачили ми рано. Натовп в команді двірця, немило трактують. Незголошені українські старшини. Перейти нікуди – бо сотні стрільців залягли до шибки, чекаючи на транспорт. Фактів богато. Рух – як на нашу столицю середній.
Президент о. Угляк урядував вже раненько з персоналом свого секретаріату – п. Ябка, Янович і [illegible] Монах.
Мене прислали тут зовсім без

потрібно, команда Коша не про-
читала (точно приказу) і хоч я не
мав услівий до відсилки — мене від-
слали. Може й добре стало ся. Бодай
подивив ся на столицю воєнну
ЗУНР. і заглянув до осідку секре-
таріяту — ба навіть був в бюрі
др. Куровця — як секретаря здоровля
(як я там дізнав ся). ~~На~~
Мала кімната — з одним бюрком.
Два столи побіч завалені папе-
рами. Секретар др. Куровець — дуже
ввічливо приняв мене і до звіту
за мій поворот поладив скоро
мені поручену справу. В секрета-
ріяту взагалі був рух — бігання
урядників по сходах, маса інте-
ресантів межи котрими я бачив
то ходив по коритарах і читав
написи бюр і їх оголошення. Ра-
дів душею — що тут кує ся доля
східної Галичини, тут будує ся наша
держава — та не знав, як то будів-
ничі її складають.
Потім відходив аж вечером. Вступ-

тів по хвилю до знакомих – а потім зайшов з пор. Т. Левицьким до його сотні. Сотня містилася в одній крилі з будинків карного заведення. Пригадала ся мені утеча Січинського і я оглянув жваво – а потім і показуваний напрям утечі. З жартом звернув ся я до поручника:

„Видно, що дуже порядна твоя сотня, коли ся в криміналі она тримається!"

„Так є елемент такий, що йому би тут сидіти – та якось держить ся їх в десциплині – і они розуміють потребу карности. Зрештою – на загал – хлопці дуже свідомі і карні.

Я вздихнув якось легше, бо почув отіхо о сотні гуцулів, як би то я міг був сказати о своїй 1. фронтовій сотні. Умисно змовчав і потішив ся, що якось буде й моя сотня карна.

Поворот мій – був знов інтересний. В возі були ув'язнені два дезертири; тож вер- хав прямо Станиславів – Германів

Я мав місце на коридарі. Зимно-зле.
В передпокі - двох делегатів з Києва, один
сотник і сестра жалібниця. Як зачали
ми ся укладати до сну - дробили й
мені місце. Найстарші делегати - брали
ли місця найвищенші - він розумію
най тежчий. Вилізли на полиці - об-
тулили ся плащами а ноги понакрива
ли з воями часописи "Республика"!
Нас троє сиділо на лавках - не спати
трудно говорити, сон - дрімота не давав.
Потаї в руку - розкомісував вагоном
часописи зі своїх відривали ся і спада
ли на землю. Задримуть я сильною ко-
маря - а в тім - часописи впали на
місце а звідси на землю. Я збудив ся
і бачу, ся "Республика" на землі. Якась
дивна ресурсія взяла в у мене.
Ой Боже, як може наша укр. Республи
ка власті коли має, якась часопись.
Весь не став [illegible] дорогу) - тоть сумні
думки рогом душу обсідали. —
З ції дороги ось з Тернополя ви-
слав я був дня 21/3 1919. картку до
знакомої особи, котру то картку

маю до тепер: Печать „Тернопіль 22. III. 19.
а побіч печать „Укр. військова цен-
зура – Тернопіль." – як свідки орга-
нів укр. влади суть тепер милим
хиба споминам із сумної минувшини.
Поїздка ся положила мене до ліж-
ка. Перестуджене – катар се спадщина
їзди. Команда Коша дала мені дво-
недільну відпустку котру я відбув в рід-
ній селі. Звідси же вернув я вже до
Коша – тільки я постарав ся о
покликання до Команди I Ч. Кор. в котрій
що-ту буду міг зайняти властиву пра-
цю – тим писарка сотенна серед
односельчан-стрільців.
Духовні потреби Коша заспокоював
місцевий парох о. Каменецький Сильвестр.
Часто Кіш відвідував духовник V. Кор.
о. С. Рипецький – а десь в зимі
1919. зістав сотню приділений о. Ми-
хайлів.
Щоби закінчити згадки про побут мій
в Бузьку – додати треба дещо з пра-
ці нашої гвардійської бесіди а в торжку св.
священиків. Священики твердо

партії - були пасивні, так що нарід в їх
парохіях відчув аж надто їх політичний
настрій. Священики Українці спов
нили гідно свій обовязок. заступник
пов. Комісара - о. П. К. голова
зреорганізованої повіт. Ради - о. М. Цуд.
голова ліквідаційної Комісії по лише
ному майна - священик, голова госу
дарської Комісії судового округа Буськ
о. С. З. організація міліції - поручено
їх обовязкам - о Мих. Якубів з Оренова
ва. Після зібрання 1. XII. 1918. перейняли
священики на вічевих референтів
окрім Камінка стр. окрім Буськ, в во
лі теплі пань - о. К. Н., а в Буську -
о. С. К. Всі збірки в жанрах - до
ставило духовенство тих. в казівок
повіт. влади. Впрочім духовенство
укр- католицьке повинно постаратися
о монографію своєї праці в визволь
ній війні укр. народа, котра дала би образ
їх праці в імя любови своєї Батьківщини
Місяць грудень - зазначив ся поваж
ними боями на відтинку групи
„Північ". Подрібні відділи - що

 366

до того часу були в партизантській
борбі з Поляками - як самостійні
групи о різних назвах: група Яворів
Клє, Шашкевича, Долуда, Сокаль, Рава
руска - злучені я в групу „Північ"
що її мілітарний провід - пред-
ставляли вже поважні боєві сили.
Кожда з них мала вже поважне число
куренів - а в них тисячі стрільців.
Групи ті мали свіжі для своїх
борб і побіди за собою, були і недачі.
У з заранях їх організацій - видно ту
вже духовників, слушна їх помич і пра-
ця. Ця область мені незвісна. Застав
вже групу „Північ" перетворену на
І Г. Корпус з от. Микитюком, застав і
ту духовий реферат, до котрого
мене як писаря приділено в цьому
на 1919 р. —

Листы

Кедринский (денщик)
Шиалзбук
Грицай

В перших двох годинах боїв біля Михайлівського монастиря, С.С занимали I-ше подвір'я, а большовики: II-ге подвір'я, водяну вежу (Водокачка) і доми під „в". Около 12 год. в полудні С.С прогнали большовиків з їхніх позицій і ті опинилися на „Свято-Владимирській гірці" (так називався горбок за Мих. монастиром де стоїть памятник ~~В.~~ Великого Володимира) і заняли позицію ~~за~~ біля водяної вежі (——— на схемі) а большовики під памятником (——— на схемі), котрим начала з подолу прибувати підмога. За якої 3/4 години начали большовики сильно обстрілювати С.С очевидно приготовлюючися до наступу, в тім ~~[illegible]~~ Цигула ~~[illegible]~~ стрілець 1ої чети 2ої сотні (родом з с. Ріпчиць Дрогобицького повіту, прибув до С.С в грудні 1917р. з залізних рудників Криворіжжя де був полоненим) перший кидається в штики на большовиків і по

Доля Скитальця

1 Скитальцеви в круглім
світі така сумна доля
Як сиротині що мандрує
в днину серед поля
2 Хоч просторе тое поле
і ясная днина для сиро-
того всегда темна нещ-
асна година.
3 Хто не був ніколи не вс-
півчує долі брати ски-
тальця
4 В котрого она ще горшій
та як нещасного сиротця

Фом Цр